tarih ve toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ İLETİŞİM YAYINLARI / SAYI 15 / MART 1985 / 400 LİRA (KDV DAHİL)

Refik Halid Karay'ın Anıları

Eski Sarma Sigara Kâğıdı Kapakları • Dünyanın İlk Düğünü

II. Meşrutiyet'in İlk Seçimi • Topkapı Sarayı Mutfakları

tarih ve toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Reklâm ve Halkla İlişkiler
Aslı YADA-Çiğdem ÖZKAYA
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Mustafa ŞAHİN
Pikaj
Hamiyet GÜRSOY

•

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000

YILLIK ABONE (12 sayı) 4000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 4000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.
İletişim Yayınları/Perka A.Ş,
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 500 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

5
Türk Edebiyatında Hekim ve Hasta İmgesi
Hüsrev Hatemi

9
Bir Ömür Boyunca (3)
Refik Halid Karay

14
II. Meşrutiyet Seçimleri Öncesinde İzmir'den Bir Ses
Efdal Sevinçli

18
Dünyanın En Eski Düğün Törenini Belgeleyen Renkli Bir Vazonun Resimleri
Gülnur Gencel

20
Koleksiyoncunun Dağarcığından

22
Topkapı Sarayı Mutfakları
Gülcan Kongaz

25
Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler
Kahve (4)

31
Atatürk Sayfası

32
Eski Sarma Sigara Kağıdı Kapakları
Dr.R. Anhegger

41
II. Meşrutiyetin İlânından Sonra Bir Ziyafet Olayı
Necdet Kurdakul

44
Yaşayan Türkologlar (3)
Robert Mantran

49
Pişirmenin Evrimi (6)
Zengin Romalıların Görkemli Şölenleri
Doç.Dr. Pars Esin

54
Geçmiş Şölenler

55
Bizans İmparatoriçeleri (5)
Eirene
Ahmed Refik

61
Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay: Tarikten Seçmeler
Ayşe Şen

63
Kitablyat
Selim Nüzhet Gerçek'in Tarih Çalışmaları
Hilmi Zafer Şahin/63
Çerkes Kadınları
Hüseyin Kılıç/67
Tunaya'nın Siyasal Partileri'nin Yeni Basımı ve "Paramiliter" Bir Dernekle İlgili Ek Bilgi ve Belgeler
Mete Tunçay/68

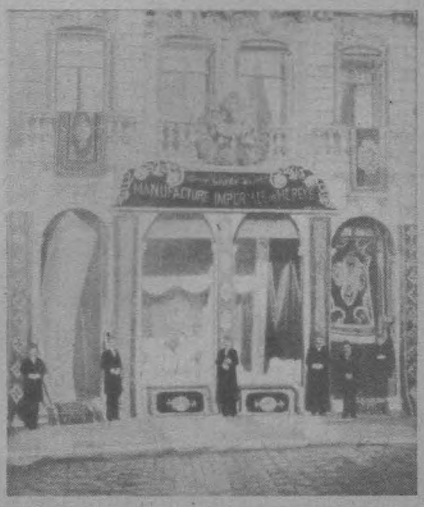

İstanbul'da Bankalar Caddesinde bugün Burla Biraderler Müesesesine ait olan binada, 1895 yılı dolaylarında, Hereke Halı Fabrikası Mamüllerinin Satış Mağazasının açılışını gösteren tablo. —Dr. R. Anhegger'den alınmıştır.

HALİL HALİD'İN KİTAPLARI

Derginizin 11'inci (Kasım 1984) sayısında çıkan, Sayın Taha Toros'un "Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesör" başlıklı yazısında, Halil Halid'in eserleri sayılırken, bir dizgi yanlışı olmuş: The Diary of *A Türk* yazılacakken, *Atatürk* yazılmış.

Size, yazarın 1906'da Kahire'de basılan *Cezayir Hatıratından* yapıtının başındaki (sonunda da her nedense tekrarlanan) "Bir ifade"siyle, aynı eserde İngilizce üç kitabı hakkında verdiği açıklama sayfalarının fotokopilerini gönderiyorum.

بر افاده

شو اوفق کتابك موضوعی تشکیل ایدن موادك قسم اعظمی مصرده چیقان « ترك » جریدهٔ معتبره سنده بوندن بر سنه اول مقالات صورتنده نشر اولنمشیدی . مذکور مقالات منتشرهنك بعدالتصحیح وبر خیلی علاوه‌لر ایله کتاب شکلنه وضعی آرزو ایتدم . وطن معززمزده مع‌التأسف حکمفرما اولان تضییقات حکومت سبیله صحایف جرائده غائب اولوب کیدن بونجه مقالات عاجزانهم کی بو جزایر مقالاتنك دخی نابود اولوب کیدهجکی قورقوسی او آرزویی حصوله کتوردی . طیب دانشمند عبدالله جودت بکك همتیله مقالات مجموعه‌یی « اجتهاد » مطبعه‌سنده بر کتاب صورتنده طبع ونشره حمد اولسون موفق اولدم . بو دور تضییق وتقیده یکدیکرینه‌بویله تسهیلات تعاونیه کوسترن عثمانیلرك عددی مزداد اولسون . آمین !

چرکس شیخی زاده
خلیل خالد

انکلتره‌ده کی « میدع » دارالفنونی .

BİR İFADE

Şu ufak kitabın mevzuunu teşkil eden mevaddın kısm-ı âzâmı Mısır'da çıkan "Türk" ceride-yi muteberesinde bundan bir sene evvel makalât suretinde neşr olunmuştu. Mezkûr makalât-ı münteşirinin badettashih [düzeltmeden sonra] bir hayli ilaveler ile kitap şekline vaz'ını arzu ettim. Vatan-ı muazzezimizde maatteessüf hükümferma olan tazyikat-ı hükûmet sebebiyle sahaif-i ceridede [gazete sayfalarında] kaybolup giden bunca makalât-ı âcizanem gibi bu Cezayir makalâtının dahi nabûd [yok] olup gideceği korkusu o arzuyu husule getirdi. Tabib-i danişmend [bilgin hekim] Abdullah Cevdet Beyin himmetiyle makalât-ı mecmuayı [toplanmış yazıları] "İçtihat" matbaasında bir kitap suretinde tab' ve neşre hamdolsun muvaffak oldum. Bu devr-i tazyik ve tegallüpte yekdiğerine böyle teshilât-ı teavüniyye [yardımlaşma kolaylığı] gösteren Osmanlıların adedi müzdat olsun [çoğalsın]. Amin!

Çerkes Şeyhi zade
Halil Halid

محرر عاجزك انکلیزجه آثاری:

THE DIARY OF A TURK

روزنامهٔ ذاتی یولله بر آردرکه ممالك عثمانیه‌نك احوال اجتماعیه واداریه وسیاسیه‌سندن وامور مدهبیه‌سی ایله مؤسسات علمیهٔ قدیمه‌وجدیده‌سندن بحث ایدر . انکلیزجه ده عثمانیلرك عالمه دائر تمامیله عثمانلی نقطهٔ نظرندن یازلش ایلك آثردر . (۱۹۰۳) سنه‌سنده (لوندره) ده نشر اولنمش ومحمد حسن خان نام هندلی بر مسلمان طرفندن اردو لسانه ترجمه ایدلش وبو ترجمه (ترکونکی معاشرت) عنوانی آلتده اخیراً کلکته) شهرنده میدان انتشاره قونیلمشدر . انکلیزجه‌سی ۳۰۰ صحیفه‌یه قریبدر .

İngiltere'deki "Cambridge" Darülfununu Muharrir-i âcizin İngilizce âsârı:

(BİR TÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ)

Ruzname-i zatî [kişisel günce] yollu bir eserdir ki, memalik-i Osmaniyyenin ahval-i içtimaiyye ve idariyye ve siyasiyyesinden ve ahval-i mezhebiyyesi ile müessasat-ı ilmiyye-yi kadime ve cedidesinden [eski ve yeni bilim kurumlarından] bahs eder. İngilizcede Osmanlılık âlemine dair tamamıyla Osmanlı nokta-i nazarından yazılmış ilk eserdir. 1903 senesinde Londra'da neşr olunmuş ve Muhammed Hasan Han namında Hintli bir Müslüman tarafından Ordu lisanına tercüme edilmiş ve bu tercüme "Türkünki Muaşeret" unvanı altında âhiren Kalküta şehrinde meydan-ı intişare konulmuştur. İngilizcesi 300 sahifeye karibtir [yakındır].

A STUDY IN ENGLISH TURCOPHOBIA

مفصل بر رسالهٔ سیاسیه‌در . (۱۹۰٤) سنه‌سنده انکلتره‌ده خصمای سیاسیهٔ عثمانیه‌یه قارشو یازلش در . سیاسیون موی‌الیهك انسانیت ومدنیت پرده‌سی آلتنده‌کی مسلك ساخته کارانه‌لرینی استهزا ایله تنقید ایدر . محررك اسنی حاوی اولمامق شرطیله لوندره‌ده یولنان برجمیت مسلمه‌یه برای نشر اهدا ایدلمشدر . بورساله قسماً عربجه‌یه ترجمه اولنه‌رق (اللواء) غزته‌سنده مقالات شکلنده نشر اولنمشدر . کذلك « محمد شعیب آروی » افندی طرفندن [هیئت ترکی] نامیله اردو لسانه ده ترجمه اولنه‌رق کلکته بلده‌سنده موقع انتشاره وضع ایدلمشدر .

Cross Versus Cresent

بو آثر مدنیت خرستیانیه‌نك عالم اسلامیت نقطهٔ نظرندن تنقیدینی حاویدر . تمامیله حاضرلنوب الیوم اسباب طبع وانتشارینك تحریسی ایله اوغراشلمقده‌در .

(İNGİLİZLERİN TÜRK-DÜŞMANLIKLARI ÜSTÜNE BİR İNCELEME)

Mufassal bir risale-i siyasiyyedir. 1904 senesinde İngiltere'de husumey-i siyasiyye-i Osmaniyyeye [Osmanlıların siyasal hasımlarına] karşı yazılmıştır. Siyasiyyun-u mumaileyhimin insaniyet ve medeniyet perdesi altındaki meslek-i sahtekâranelerini istihza ile tenkit eder. Muharririn ismini hâvi olmamak şartıyla Londra'da bulunan bir Cemiyet-i Müslimeye beray-i neşr ihda [yayımlanmak üzere armağan] edilmiştir. Bu risale kısmen Arapçaya tercüme olunarak *Elliva* gazetesinde makalât şeklinde neşr olunmuştur. Kezalik "Muhammed Şuayib Arvî" Efendi tarafından Heybet-i Türkî namıyla Ordu lisanına da tercüme olunarak Kalküta beldesinde mevki-i intişare vaz' edilmiştir.[1]

(HİLÂLE KARŞI SALİB [HAÇ])

Bu eser medeniyet-i Hıristaniyyenin âlem-i İslâmiyet nokta-i nazarından tenkidini hâvidir. Tamamiyle hazırlanıp elyevm esbab-ı tab' ve intişarının taharrisi ile uğraşılmaktadır.[2]

[1] Bu kitabın biraz değişik bir şekil, *La turcophobie des Imperialistes anglais* adıyla 1919'da Paris'te Bureau d'Information Islamique tarafından yayımlanmıştır. Üstünde yazarının adı olmayan bu broşür, 1919 Şubatı'nda Bern'de

(İsviçre) toplanan Sosyalist Enternasyonal Konferansı'na katılan İngiliz üyelere sunulmuş memorandumun Fransızca çevirisidir.

[2] Yazar aradığı basım ve yayım olanaklarını bulmuş olacak ki, bu yapıt da 1970'de Londra'da çıkmıştır.

Ayrıca, Halil Bey 'A Cataloque of the Printed Muslim Books in the Cambridge University Library" (Cambridge Üniversitesi Kütüphanesindeki matbu İslâm kitaplarının katalogu)nu da hazırlamış, ama bu eseri yayımlanmamıştır.

Orhan KOLOĞLU, Cezayir

OSMANLI DEVLETİNİN YABANCILARDAN PASAPORT İSTEMESİ

Müteveffa İngiliz tarih felsefecisi Arnold Toynbee'nin anılarında *(Experiences* - Oxford Üniv.Press, 1969; s.25-26), derginizin Ocak 1985 tarihli 13. sayısında çıkan Prof. Dr. Rona Aybay'ın pasaport tarihiyle ilgili yazısına eklenebilecek bir pasaj var. Aynen çevirip sunuyorum:

"1911'de Avrupa kırk yıldır barıştaydı ve ülkeler arasındaki insan-yapısı sınırlar yıpranıp incelmişti. O tarihte sınır geçmek, formalitelere bağlı değildi. Yabancı bir ülkeyi ziyaret etmek istediğiniz zaman, kendi memleketinizin içinde gezer gibi, düpedüz biletinizi alır giderdiniz. Ama öğrendim ki, o yıl seyahat programında olan Türkiye, yabancı ziyaretçilerden pasaport diye bir şey göstermelerini istiyormuş. Türkiye, o dönemde, dünyanın bunu isteyen üç ülkesinden biriydi. Ötekileriyse, Rusya ve Romanya'ydı. Bunun için, Türkiye'yi düşünerek, İngiltere'den ayrılmadan önce, Oxford'daki bankama gittim ve 'Lütfen bana bir pasaport alın' dedim -tıpkı 'Lütfen bana bir Napolyon altını ya da beş dolarlık bir altın sikke bulun' der gibi. Birkaç gün sonra belge geldi. Üstünde şöyle yazan bir kâğıt parçasıydı: "Biz, Majestelerinin Devlet Bakanlarından Sir Edward Grey vb." Pasaportun adına çıkarıldığı kişinin gerçekte ben olduğumu kanıtlayacak bir fotoğraf yoktu!

Bu egzotik belge, az kalsın başımı belâya sokacaktı. 29 Eylül 1911'de, benim İngiltere'den ayrılmamdan yedi gün sonra, İtalya, Türkiye'ye savaş açtı [Trablusgarp Savaşı]. 16 Kasım akşamı, arkadaşım Rob Darbishire'la birlikte Terracina'dan yürüye yürüye Formia'ya gelirken, bir Karabinyere [Jandarma] bizi göğüsledi, 'Sanıyorum, siz Türksünüz' dedi. Bizi tutuklamadı, ama otelimizin adını aldı. Ne yazık ki, pasaportumda Türkiye'yi ziyaret etmek niyetinde olduğum belirtilmişti ve bu kayıt, suçluluğumuzu kanıtlayabilirdi. Türkiye'yi ziyaret etmekle Türk olmak arasındaki ayrım, o Karabinyerenin kavrayamayacağı kadar inceliklydi. Pasaportumu Karabinyereye göstermemeliydim; zaten herhalde, onun da aklına pasaport sormak gelmezdi. O vakte kadarki resmî görevleri sırasında, pasaport diye bir şeyin varlığını duymamış olmalıydı. Otelimize geldiğinde, ki besbelli gelecekti, ona kendimizi temize çıkaracak bir belge göstermeliydik. Geldiği zaman, adımın altında 'Balliol College, Oxford' yazan kartivizitimi tutuşturdum. Kolej sözü, sorunu çözdü. Karabinyere, 'Ah, collegio', dedi, 'dunque non siete Turchi' ve ondan sonra peşimizi bıraktı. Oysa 'collegio'nun 'Turco'yla bağdaşmaz olduğu yolundaki varsayımı, 1911'de çoktandır yanlıştı; bugün ise, tabiî şeddeli bir yanlış çıkarım (Toynbee'nin özentili diliyle; an egregious non sequitur) olurdu."

Doğru! Hele YÖK'ün ürettiği bunca üniversiteden sonra. Hiç değilse, ad olarak.

Dr. Melda BİRAN, İstanbul

ÜNLÜ KAHVE TİRYAKİLERİ

Size, Amerika'da yakın yıllarda çıkan W.H.Ukers'in *All About Coffee* (Kahve Hakkında -bilinebilecek- Herşey) kitabından iki anektod sunuyorum:

Büyük besteci JOHANN SEBASTIAN BACH, kızının kahveye olan merakını dizginlemek isteyen sert bir babanın öyküsünü, bir perdelik bir komik operette -Kahve Kantatı'nda- dile getirmiştir. Kantat'tan bir bölüm:

"Betty: Sevgili babacığım bu kadar katı olma. Eğer ben günde üç kez küçük fincanımla kahvemi yudumlayamazsam, kendimi kızartılmış bir keçi gibi hissederim."

IMMANUEL KANT ileri yaşında kahveye fena halde tiryaki oldu. Kant'ın yemek üstü kahveye ne denli tutkun olduğunu gösteren şu anektodu Thomas de Quincey anlatıyor: "Hayatının son yılında, hemen yemeğin üzerine, bir fincan kahve içme alışkanlığına kendini kaptırdı. ...Bazan, sohbet nedeniyle kahve bir süre unutulurdu, ama uzun süre değil. Kahvesini hatırlar, yaşlılığın, iyi olmayan sağlığının mızmızlığı ile derhal kahvesinin bulunduğu yere getirilmesini isterdi. Doğal olarak gerekli düzenlemeler her zaman yapılır, kahve çekilir, sıcak su hazır bulundurulurdu ve söz ağızdan çıktığı anda hizmetçi ok gibi fırlar, kahveyi suya boca ederdi. Bundan sonra artık yapılacak şey, kahvenin kaynamasını beklemekten ibaretti. Ancak bu küçük gecikme, Kant için dayanılmaz bir şeydi. Eğer kendisine, "Sayın Profesör, kahve bir dakika içinde hazır olacak" dense, cevabı şöyle olurdu: "Olacakmış, lâfa bakın, olacakmış..." Daha sonra bir filozof edasıyla kendi kendisini sakinleştirirdi: "Eh, insan eninde sonunda ölür; ölmek bir şey değil. Tanrı'ya şükür öteki dünyada kahve olmayacak, dolayısıyla bu bekleyiş de olmayacak." Nihayet hizmetçinin merdivenlerdeki ayak sesleri duyulur. O bizlere döner, büyük bir keyifle bağırırdı: "Kara, kara, sevgili dostlarım, kara göründü!"

Azra KODAMAN, Ankara

ENVER PAŞA'NIN İMLÂSIYLA ENVER PAŞA'NIN KARTVİZİTİ

Derginizin Aralık 1984 tarihli 12. sayısında çıkan, Prof. Dr. Talât Tekin'in *Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar* dizisinin bir parçası olan "Osmanlıların Arap Alfabesinde (Yaptıkları) Reform Girişimleri" makalesinde (s.279-80) anılan "hurûf-u munfasıla" (bitişmeyen harfler)'ya ilginç bir örnek, bu yazıyı bizzat uygulatmaya çalışan Enver Paşa'nın aşağıda örneğini sunduğum kartvizitidir.

Edip ALŞAR, İstanbul

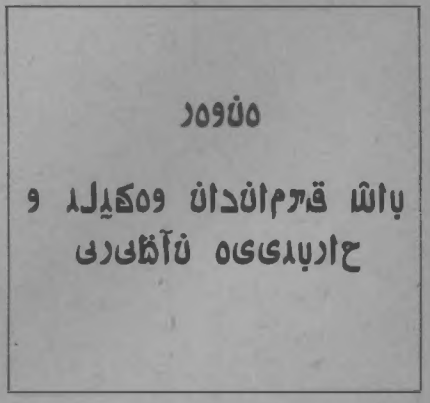

Enver
Baş Kumandan Vekili ve
Harbiyye Nâzırı

Okuyuculara Mektup

Bu sayımızın en uzun ve en ilginç yazısı, Dr. Robert Anhegger'in eski sarma sigara kâğıdı kapları üstüne araştırmasının ilk bölümü (geri kalan bölümünü, gelecek ay yayımlayacağız). Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*'sında bu kaplarla ilgili olarak şöyle bir olay anlatır (s.455): "Bir gün Akşam gazetesinde otururken, bana yeni bir cıgara kâğıdı kapağı getirdiler. Cıgara kâğıdının adı: Gazi Mustafa Kemal Paşa! İmtiyaz sahibinin adı: Recep Zühtü. Recep Zühtü, Gazi'nin en yakınlarından idi. Kuşağı aldım, Çankaya'ya götürdüm. Rahmetli lider önledi idi." Bu kâğıtlardan bir örnek kalmış olsa, bir okuyucumuz da bulup bize gönderse, yazarımız kimbilir ne çok sevinir.

Hüsrev Hatemi'nin yazınımızda "Hekim ve Hasta İmgesi" başlıklı denemesi, geçen sayının sunuşunda dediğimiz gibi, tıp tarihiyle edebiyat tarihinin kesişme çizgisinden bir ürün. İzmir'den Efdal Sevinçli'nin gönderdiği, 1908 seçimleri üstüne bir belge ile Necdet Kurdakul'un kaleminden okuyacağınız, yine o günlerde verilen "Yıldız Sarayındaki Ziyafet" hakkındaki yazılar, birbirleriyle ilişkili. Gülcan Kongaz'ın Topkapı Sarayı'nın Mutfakları üstüne incelemesi, çoğumuzun gezdiği bu müzenin daha ne kadar yakından tanınması gerektiğini ortaya koyuyor.

Yaşayan Türkologlar dizimizin bu ayki konuğu, Fransız bilim adamı Robert Mantran. Mantran'ın hem iktisat tarihiyle ilgili bir makalesini sunuyoruz, hem de Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler sayfalarımızda kahve ticaretiyle ilgili kısa bir incelemesini. Gelecek sayımızda da, bir başka yazısının çevirisiyle (Türkçesi çıkmak üzere olan) Kanuni döneminde İstanbul'da Gündelik Yaşam üstüne kitabı hakkında bir tanıtma yazısı yayımlayacağız. Kayseri'den okuyucumuz Dr. A.Vehbi Ecer bize gönderdiği bir mektupta, tanıttığımız Yaşayan Türkologların adreslerini de vermemizi istiyor. Onun dediği gibi, bunun söz konusu Türkologlar yönünden sakıncalı olmayacağını umarak, Mantran'ınkiyle başlayalım: Chantepierre, Route de l'Angesse, 13-Le Tholonet, Fransa.

Okuyucularımızdan gelen yankılara bakılırsa, Refik Halid Karay'ın anıları büyük bir ilgiyle izlenmekte. Bizans İmparatoriçeleri tefrikamız, (adı Barış anlamına gelen) Eirene'yle sürüyor. Atatürk sayfamızda, onunla ilgili kaynaklardan anlamlı iki alıntı var. Koleksiyoncunun Dağarcığından, Menü, Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay sayfalarımızda yeni örnekler sunuluyor.

Mutfak Tarihi'nde sıra "Zengin Romalıların Görkemli Şölenleri"ne geldi. Okuyucularımızın "Dünyanın en eski düğün törenini belgeleyen renkli bir vazo" yazısını da ilgiyle okuyacaklarına güveniyoruz. Kitabiyat bölümümüzde de değerli eski araştırıcılarımızdan Selim Nüzhet Gerçek'in çeşitli çalışmaları üstüne toplu bir inceleme var. Kadın Haklarının 50. Yıldönümü "vesile-i hasenesi"yle de, Çerkes Kadınları üstüne eski bir kitabın tanıtımı. Tarık Zafer Tunaya hocamızın *Siyasal Partiler*'inin yeni basımı dolayısıyla benim hazırladığım yazı ise bir kitap eleştirisi olmaktan çok, bu geniş alandaki küçücük bir nokta üstüne ek bilgiler getiriyor.

Geçen sayımızda, Fransız pozitivistlerinin Mithat Paşa'ya sundukları lâyihayı ve Mithat Paşa'nın onlara cevabını Türkçeye çeviren Mahmut Ali Meriç'in adı, yanlışlıkla "Mehmet Ali" diye çıkmış. Kendisinden ve oğluna, lise sıralarında sevdiği ve etkilendiği öğretmeninin adını koyan Sayın Cemil Meriç'ten özür dileriz.

Saygı ve sevgiyle,

Mete TUNÇAY

NOT:

Oktay Akbal, Cumhuriyet gazetesindeki sütununda bir süredir benimle uğraşıyor. Bana, "Yeni Sağcı", "gülünç", "eski doçent" diyor. Bense, Cumhuriyet yayımlamayı reddettiği için Yeni Gündem'de çıkan yanıtımda, onun dünyaya siyah-beyaz terimlerle bakan bir tutucu olduğunu söyledim. Ne yapsın, fizyolojik anlamıyla da griden yoksun, fakir. Ben, solcuyum. Onun için de, demokratım.

Oktay Akbal, 11 Şubat'ta yine bana sataştı. Cevabımı sövgü dolu olduğu için basmadığını, Yeni Gündem'deki metnin "epey hafifletilmiş" olduğunu yazdı. Yalan! Yeni Gündem'de -ne akla hizmetse- mektubumun aramızdaki farkı pek güzel özetleyen başlığı konulmamış: "Sağ Sol Sorunu Değil, Seviye Meselesi." Bunun dışında, kendisine verilen yazıyla bir tek kelimesi bile farklı değil.

Ben ondan söz ederken, adını kullanıyorum. O, benim adımı yazmıyor, "adam" diyor. Aklıma bir anektod geldi. Atatürk gençken Abdülhak Hâmid'i pek beğenirmiş. Cumhurbaşkanlığı döneminde, bir akşam onu eşi Lüsyen hanımla birlikte yemeğe davet etmiş. Hâmid sofrada Lüsyen hanıma yaranmak için olacak, durmadan Avrupalı kadınları övmüş, Türk kadınlarını yermiş. Atatürk'ün fena halde canı sıkılmış, ama belli etmemeye çalışmış. Şair-i âzâm'a hep "Abdülhak Hâmid Beyefendi" diye hitap ediyormuş. Hâmid, biraz kafayı bulunca, "Bana beyefendi demeyin" diyerek samimileşmek istemiş. Atatürk, "Peki, size ne diyeyim?" diye sormuş. "Adam deyin" yanıtını alınca, "Ben de size onu diyemediğim için, adınızı söylüyorum ya" diye taşı gediğine koymuş. Anladınız mı, Oktay Akbal.

Türk Edebiyatında Hekim ve Hasta İmgesi

HÜSREV HATEMÎ

Yalnız Türk edebiyatında değil, genel olarak edebiyatta bir kavramın, bir imajın gelişimini izlemek, sadece bir değişkene bağlı olmadığından, oldukça karmaşık bir işe girişmek demektir. Dilin ve edebiyatın gelişmesi değişkenlerden sadece biridir. Hekimliğin gelişmesi de ikinci değişkendir diyerek konuyu noktalayalım. Toplumun insanı nasıl gördüğü, hekimlikten toplumun bekledikleri ve ekonomik durum edebiyattaki hekim ve hasta imgesini etkiler. Mimarî için de böyledir. Bir lokma bir hırka ile yetinen bir deruiş zümresi edebiyatına akseden mimari, nihayet insan vücudu ile ilgili benzetmeler olacaktır:

Vücudum hoş imârettir
Harâb olmak ne müşküldür
Çürüyüp yerler altında
Türâb olmak ne müşküldür

Nedim gibi dervişlikten uzak bir şairin şiirine ise Sâdâbad köşkleriyle somut mimarî yansıyacak, fakat bu, mimarî biçimleriyle ilgili olmayacaktır. Ancak çok sonra Batı edebiyatı ile temasa geçen Türk edebiyatında mimarî üslûpların da adı anılacaktır. .

Türk edebiyatının İslâm öncesi devrinde, hekim aynı zamanda büyücü özelliklerini de kendinde topladığından herhalde hastalıkların teşhisi ve koruyucu hekimlik gibi görevlerden çok, tedavi görevi üstlenmişti. Hastalık sebepleri konusu ile herkes meşgul olabilirdi. Bu bir genel kültür sorunu idi. Meselâ *Divan ü Lügat-it Türk*'te guatr hastalığından bahsedilirken, "Babalarımız sesi gür gâvurlar imiş. Peygamber yoldaşlarıyla savaş devam ederken, gür sesleriyle Müslümanları bozguna uğratmışlar. Hazret-i Ömer de onlara beddum etmiş ve boğazlarında bu hastalık çıkmış" şeklinde bilgi verilmekte, hiç hekim adı geçmemektedir. Böylece *Divan ü Lügat-it Türk*, hiç hekime danışmadan tıbbî yazı dizisi hazırlayan bazı çağdaş gazetecilerimizin yaptığını, asırlar önce yapmıştır. Elimizde fazla belge yoktur. Fakat o zaman hekimin edebiyata olumsuz bir tip olarak geçmediğini sanıyoruz. Belirtmemiz gereken bir başka nokta da, İslâmdan önceki Türklerin hepsinin aynı uygarlık seviyesinde ve hepsinin aynı coğrafyada yaşamadığıdır. Budist Uygur Türklerinin yüksek kültür düzeyini, hekimlikte ileri olduğu bilinen eski İran ve Hindistan ile komşuluk ilişkilerini gözönüne alarak eski Türklerdeki hekim tipinin sadece büyücü olmadığını ileri sürebiliriz. *Kutadgu Bilik*'te de eski Türk geleneğinde "otaçı" ile afsuncu, yani büyücünün ayrı olduğunu görüyoruz.[1] Otaçı ilâçla tedavi ederken, afsuncu bir tür telkin tedavisi yapmaktadır. Yusuf Has Hâcip'in hekimler karşısındaki tavrı olumsuz sayılmaz:

Yime ök kereklig sanga bu kişi
Anıngsız ongulmaz tiriglik işi

Divan ü Lügat-it Türk ve *Kutadgu Bilik*'in ikisi de İslâm sonrası kitaplar olduğu halde o sırada İslâm dinî yeni olduğundan eski geleneği aksettiren kitaplardır. Bu bakımdan İslâm öncesi devir için bu kitapları tanık gösteriyoruz. İslâmdan sonra Anadolu Selçukluları ile Osmanlıların ilk devirlerinde Türk edebiyatında hekim bir süre için kaybolmuş gibidir. Sonraları bir edebiyat klişesi, bir yardımcı unsur olarak hekim ortaya çıkar. Bu değişikliğin sebeplerini şöyle sıralayabiliriz.

İslâm felsefesinin ve tasavvufun etkisiyle, insanın ölümsüzlüğüne ve başa yazılanın geleceğine inanılmaktadır. Diğer yandan da Türk oymakları büyük ölçüde yer değiştirmektedirler. Uygarlıklar kurdukları ve İran, Çin, Hindistan ile ilişkiler kurdukları topraklardan Anadolu'ya gelmişlerdir. Bu geliş, şimdiki işgücü ihracımıza benzemektedir. Yeni topraklarda henüz resmî dil Farsçadır. Selçuklu Devleti'nin Veziri Nizam-ül Mülk, *Siyasetnâme* kitabında "Türkmenlerden, çokluları sebebiyle gınâ geldiyse de, devletin kuruluşunda zahmet ve meşakkat çektiklerinden bu devlette hakları sabittir" demekte, bunların önemli bir kısmının askere alınarak "tabiatlerinde hâsıl olan nefretin" zail edilmesini istemektedir.

Yurtlarını terkederek yeni topraklara gelmiş olan Türkmenler, yerleşik toplumların malı olan tıp bilgisi birikiminden uzak kalınca yine aralarında bulunan ve İslâm öncesi tıp geleneklerini İslâmlaştırarak devam ettiren derviş babalardan medet ummuşlardır. Birkaç nesil sonra da artık Anadolu'nun resmî dili Türkçe olmuş, Türkçe tıp yazmaları ortaya çıkmış ve halk da o devrin tıbbından yararlanma olanağı bulmuştur. Mevlânâ'da hekim ve hekimlik bilgisi önemli yer tutarken, Yunus Emre'de hekimden bahsetmeden ölüme geçişin sebebi, halkın pek kolay hekim bulamaması, bulsa da çoğu İranlı veya Farsça konuşan Türk olan hekime dert anlatamamasındandır. Halk edebiyatına bu devirde zâten ölümü umursamaz bir davranış hâkimdir. Ecel gelirse ölünür. Araya hekim sokmaya pek de gerek yoktur. Yunus Emre ne diyor?

Ecel büke belimizi
Söyletmeye dilimizi
Hasta iken hâlimizi
Soranlara selâm olsun

Yunus Emre, aslında İslâmî bilgilerden haberdardır. Mevlânâ ve Şeyh Sadi'yi çevirecek kadar Farsça da bilmektedir. Fakat kendisini halktan o kadar ayırmaz ki, kendine de ayrıcalık tanımaz. Ölecek ve bir garip olarak soğuk su ile yıkanacaktır. Bir aydın kişi olarak Yunus Emre Galenos'tan ve Lokman'dan haberdardır. Fakat onları bir çare, bir ümit olarak şii-

rinde kullanmaz, sadece bu adları üstün bilgi simgesi olarak kullanır:

Bir dem cehâlette kalur, hiç nesneyi bilmez olur
Bir dem dalar hikmetlere Câlinus u Lokman olur

Yine simge olarak, Yunus'un şiirinde Hipokrates de vardır:

Nice bir Câlinus u Bukrât olam Lokman olam

Kısaca söyleyebiliriz ki, Anadolu Selçuklularının ilk iki yüzyılında halk edebiyatından hekimlik kaybolmuş gibidir. Aydınların edebiyatında çağın hekimliği vardır. Meselâ Mevlânâ'da hekim yalnız Filozof simgesi değildir. Hastaya çağrılan hekim tipi de vardır. Fakat Mevlânâ Farsça yazdığından aydınlardaki "hekim çağırma" olayını o sıradaki Türk edebiyatına mal edemiyoruz.

Hasta imgesine gelince her iki edebiyatta rastlanır. Fakat aydınların edebiyatında cüzzam, taun, sevda illeti gibi belli teşhisler varken halk edebiyatında "beli bükülmek, göz ekin iken biçilmek" gibi teşhissiz dertler vardır. Meşhur fıkranın dediği gibi halk "hekim yardımı olmadan da ölebilmektedir". Çok yakın zamanlara kadar da bu görünüm devam edecektir. Meselâ her ikisi de bu asrın ilk yarısı içinde yazılmış, iki mezar taşı alalım. Eyüp'te fakir görünüşlü bir mezar:

Ahmet Ağa'nın da büküldü kaddi
Bu dünyâ fânidir, olmayın maddi

Sultan Mahmut türbesi bahçesinde (haziresinde) yer alan bir mezar taşında ise "ameliyat sonucunda" ölümden bahsedilmektedir. Bu ikinci mezar, bir devlet adamının torununa âittir.

Osmanlılar ortaya çıktığı sırada bütün Anadolu'da bir kendine dönme havası başlamıştır. Artık resmî dil Türkçedir. Müminzâde Mukbil bir Türk hekimi olarak "Hekim, hem çok kitaplar okuya, hem de hastahanelerde çok düşüne" demektedir. Yine bu çağda yaşayan Şeyhî hem sair, hem göz hekimidir. Vizite ücreti olarak, bir köyün gelirini toplamağa gidince o devrin Mafia'sı tarafından dövülür. Öküzlerin boynuzuna imrenerek, kulaklarından olan eşek hikâyesini hem kendi ile alay, hem de şikâyet dilekçesi olarak yazar:

Bir eşek vardı zaif ü nizâr
Yük elinden katı şikeste vü zar

Fakat şiirde hekim hem aydınlar arasında, hem de halk edebiyatında uzun bir süre "olsa da olmasa da olur" tarzında bir unsurdur. Divan edebiyatında hekime "bu aşk yarasıdır, hem de hoşnudum beni rahat bırak" şeklinde seslenmeler veya biçâre tabip, elinden geleni yapıyor ammâ bu aşk derdidir" şeklinde tabibe acımalar çoktur. Halk edebiyatında ise durum daha yoğun olarak böyledir. Kolay bulunmayan hekimi mecburi hizmet de konsa, pek elde edemeyeceğini halk bilir. Tabibi, bir edebî klişe haline getirerek halk rahatlamıştır:

El çek tabip el çek yaram üstünden
Sen benim derdime devâ bilmezsin
Sen nasıl tabipsin yoktur ilâcın
Yaram yürektedir sarabilmezsin
(Emrah)

Gülistansız bülbül ötmez
Yaram çoktur melhem tutmaz
Değme tabip ilâç etmez
Gezdim âlemi âlemi (Âşık Kerem)

Ya ben derdim kime şekvâ edeyim
Hicran benim, firkat benim, verem ben
Hangi bir tabibe sual edeyim
Mecrûh'u ben, Lokman'ı ben, saran ben (Sümmânî)

Dikkat edildiğinde hemen görülür ki, halk edebiyatında, özellikle şiirde tabip iyi niyetlidir, bir şey yapmağa çalışır, fakat neyliyelim ki hastalık kötüdür, onun olanaklarının üstündedir. Yahut hastalık aşk hastalığıdır. Halk edebiyatında bazan savaşların korkunçluğunu anlatmak içinde hekim bulunamadığından söz edilir. Fakat bu da hekimden şikâyet değildir. Sadece yaralıların çok, savaşın korkunç olduğunu belirtmede kullanılır:

Çıktım Kozan'ın dağına
Karı dizleyi dizleyi
Yaralarım göz göz oldu
Hekim gözleyi gözleyi
Arab atlar yağma oldu arada
Fitiller işliyor kızgın yarada
(Dadaloğlu)

Divan edebiyatında da aynı örnekleri kolayca buluruz. Fakat genellikle bu soyutlanmış tabip tipi şiirdedir. Nesirde daha gerçek tabip tipleriyle karşılaşılır. Soyutlanmış tabip ve hasta tipine Divan şiirinde hemen her şairde rastlanır:

Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcımdan tabib (Fuzûlî)

Nabzum tutup Helâki tabib-i ecel didi
Ölmek durur bu derde hemîn var ise ilâc (Helâkî)

Sıhhat yüzini ben de görürdüm zamân ile
Bimâr-ı aşka faidemend olsa ger ilâc (Helâki)

Bîmar-ı gamem benden bi-çâre tabip el çek
İtme emeğin zâyi bana olan olmuşdur (Necâti)

Var ey tabib ko beni derdüm bana yeter
Hasret kılıcı yarasına urma merhemi (Necâti)

Divan şiirinde daha az olarak, gerçek tabiplikle ilgili beyitlere de rastlanır:

Sol şehr içinde durma ki hazık tabib yok
Bir dahi şol mahallede meyhane olmaya
(içinde hazık tabib olmayan şehirde ve meyhanesiz mahallede oturma)

Habîb aşıka cevr itmese habîb olmaz
Tabib nicesin öldürmese tabib olmaz (Necâti)

(Sevgili âşıka cefa etmese sevgili sayılmaz. Tabip, birkaç kişiyi öldürmedikçe tabip olmaz).

Ayrıca aşk hastası ve biçare tabip klişeleri dışında bazı ilâç adlarına da divan edebiyatında rastlamak mümkündür:

Kimlerin yâresine merhem-i kâfur oldu?
Kandedir kande o zâlim o sistemkâre aceb (Nedim)

Mahmûra mey nenün gibidür bildiniz mi hiç?
Şol şerbet-i hakîm ki bîmâre yaraya (Necâti)

Bu iki beyitten şerbet ve merhem-i kâfur gibi ilâç adlarını öğreniyoruz.

Divan şiirinde gerçek tabip ve gerçek hasta nadir olsa da vardır dediğimize göre, biraz da nesirdeki duruma gelelim. Osmanlı nesrinde şiirde olduğu gibi edebî mazmunlar kullanma zorunluluğu olmadığından gerçek hekimlikle ilgili cümlelerle karşılaşırız. Nesirdeki tabip, aşk yarasına ilâç arayan tabip değil, muayenehane sahibi tabiptir. 16'ncı asır biyografi yazarlarından Kınalızâde Hasan Çelebi, bir şair hekim olan Tabibî'yi şöyle anlatıyor:

"Filibe'dendir. Tıp fenni ile meşgul olup, yaşı kemâle ermeden hekim olup ilâçları, hastalık belirtilerini zabtederken ecel marazından şifa bulmadı".

Aynı Kınalızâde, başka bir şair hekimi de şöyle anlatıyor. Bu da şair hekim Sanî'dir: "Sanî Edirnelidir, Altunizâde denmekle şöhret bulmuştur. Tıp İlminin Kanunu zabt etmekle hayli itibar bulmuştu. Sultanların hizmetini kabul etmeyip 'Çalışanı Allah sever' sözüne uyarak, geçini açtığı deva ve şerbetler dükkânından temin ederdi. İlâçların özelliğine vakıf olmağla, kimyâyı da öğrenmeğe kast edince bazı tedbirleri almadığı için başına öyle bir kıyâmet kopmuştu ki, dişleri kıyâmet sırasında yıldızların dökülüceği gibi dökülmüştü. Vücudunun sarayı bu kadar hasar görünce, rûhunun sultanı da burada ikâmete imkân bulamayıp soyutluklar dünyâsına yollanmıştı."

Bu ilginç biyografiden 16'ncı asırda muayenehane açan bir şair Türk hekimini ve onun başına gelen bir iş kazâsını öğreniyoruz. 16'ncı asırdan iki

asır sonra İstanbul'da tabiplerin ve muayenehanelerin durumunu yine nesir yazarlarından öğrenmek kabildir. Çeşmizâde Mustafa Reşid Efendi, 18'inci asır sonlarında geçen hekimlerin imtihan edilmesi olayını çok ilgi çekici bir biçimde anlatmaktadır. Altmışlı müderrislerden Giridli İbrahim Efendi, Dârüssaade Ağası Beşir Ağa rahatsızlanınca, "Efendim sizin mizacınız elbette ferahlamağa ve fazlalıkları atmağa muhtacdır. Özellikle bir şerbet içseniz rahatlardınız" diyerek kendi tabibini methediyor. Ağa da razı olunca Beşir Ağa'ya şerbet sunuluyor. Ağa bu şerbeti içiyor ve dünyâ gamını unutarak, diğer dünyâya göçüyor. Bu olaydan sonra, tehditle ve şiddetle hem İbrahim Efendi'den, hem de tabipden keyfiyet sorulunca, tabip, ilâç defterini getirerek "benim verdiğim şerbet bu ilâçlarla tertib olunmuştur" deyû defterini gösterdi. Giridli İbrahim Efendi'nin bilimsel rütbeleri kaldırıldı ve Kıbrıs'a sürüldü. Tabip ise meslekten alıkonarak, diğer tabipler de korkutulmuş oldu. Bundan sonra tabiplerin yetkili olanları ile yetkili olmayanlarını ayırmak için padişahdan emir çıktı. Sultan'ın başhekimi Mehmet Refi Efendi başkanlığında ve Tokatlı Mustafa Efendi'nin de üye olduğu bir komisyon (encümen) kurularak, "tababet iddiasında olan, altına tapan ve hastalık tanımaz hekimlerle, ham elli ve cehalete ünsiyet kesbetmiş cerrahlar" bir daha tabiplerin işine karışmamak üzere meslekten uzaklaştırıldılar. Bu meslekte ehil olduğu anlaşılanlara ise izin, ruhsat ve yetki belgesi bağışlandı. Gerçekten de İstanbul şehrinde ve civar kasabalarda nalband ve hamal makûlesinden olup, değil tıbba âşina olmak, bir tabiple sohbet dahi etmemiş kişiler birer muayenehane açıp buraya birkaç İznik hokkası yerleştirdikten sonra kendilerini Eflâtun gibi gösterip kadın ve erkek bazı saf kişiler dükkâna girince nabzını tutarak "Senin gözünde fuvak, dizinde sulak illeti, başında bahar, ayağında sihir alâmeti var. Sana tedbir ü ilâç hayli zamâna muhtaç. Hastaya tedbir akçesiz olmaz, tabibden akça sakınan sıhhat ve şifâ bulmaz." Bunu duyan şahıs da:

Hastanın derdine derman bulunurdu ammâ
Maraz-ı nâzi etibbaya bulunsaydı ilâç

diyerek rica yolunda ağzını açınca, adı geçen tabip pazarlığı pekiştirerek çok zaman hastalardan para ve eşya aldıktan sonra bilgisiz ve uygunsuz tedâvi ile hastaları hayat alanından yok ederlerdi. Merhametli pâdişah bu hayırlı işi yaparak, nice nüfusu, bazı sözde tabiplerin oyuncağı olmaktan kurtarmıştır. Demek ki, Osmanlı nesrinde hekimliğin şiire göre daha somut şekliyle karşılama imkânını bulabiliyoruz.

Yine 18'inci asır sonunda hekimbaşı olan Subhizâde Abdülaziz Efendi'den de tarihçi Ahmet Vasıf Efendi haber veriyor. Subhizâde, önce saray hekimi, sonra müderris ve nihayet hekimbaşı olmuş. Bu çabuk yükseliş gençlerin ve yaşlıların kıskançlığına sebep olmuş. Hekimbaşı olduktan bir yıl sonra itibarının dükkânındaki eczâlar kesada ve talihinin yüceliğindeki unsurlar fesada uğrayarak azledilmiş. Rahat durmadığından İstanköy adasına sürülmüş. İçkiyi çok sevdiğinden yaşı elliyi bulmuş iken, ecel kadehi ile sarhoş ölüm ilâcı ile aklı başından gitmiş olarak edebiyet dünyasının hastahanesine göçmüş. Subhizâde'nin ilginç bir kişiliği var. Bir beytini örnek alalım:

Ettik o yâre gerçi hakîmâne intisab,
Lâkin bir özge derde düşürdük tababeti

Subhizâde Türkçede kan dolaşımından ve Harvey'den ilk bahseden hekimdir. Divan şiirinin ve halk şiirinin Tıbbiye kurulunca kadar olan durumunu burada bırakalım ve 1827'de Tıbbiye kurulduktan sonra olanlara gelelim. Tıbbiye kurulduğu sırada geleneksel İslâmî hekim tipi çok yaygındı. Halk bu hekim tipini bir tür din adamı gibi görerek fazla kızmıyordu. Yukarda Çeşmizâde'de gördüğünüz taşlamalar da gerçek hekimlere yöneltilmemiş, kendine hekim süsü verenlere yöneltilmiştir. Bu ağzı dualı hekim tipine fazla kızamayan Müslüman halk, ağız tadı ile kızma zevkini sanıyorum ki, Müslüman olmayan hekimlerde buluyordu. Eski Türklerde bir "otacı" bir de "afsuncu" şeklinde iki ayrı hekim tipi olduğunu söylemiştik. Halk, Müslüman olmayan hekimde daha fazla ustalık yani otacılık görüyordu. Çünkü Allah'ın yardımına dayanmayan bir gayri Müslim hekim, ilme daha çok kuvvet vermeliydi. Ayrıca bir müderris efendiyle tartışamayan hasta, bir Musevi hekimden kolayca hastanın neden iyi olmadığını sorabiliyordu. Bu ayrıntıları da Türkiye'de 4 yıl kalmış bir İspanyol esirinden öğreniyoruz. 18'inci asır sonlarında yaşayan Abbas Vesim Efendi de zamanın bir tabibi olarak aynı fikirdedir. Abbas Vesim Efendi'ye göre "kâfirlerde dine bağlılık kaygısı olmadığı için tıpta, anatomi ve astronomide Batılılar daha ileri gidebilmişlerdir."

TIBBİYEDEN SONRA

İkinci Mahmut Tıbbiyeyi kurduktan sonra Tanzimat fermanı okunacak ve Fransızca bilen, müspet bilimleri öğrenen hekim tipi bir müddet, edebiyatımızda hüküm sürecektir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, fakir bir kadına bir doktorun Vichy suyu içmesini, Kaplıcalar'da kür yapmasını tavsiye ettiğinde, hastanın kızının hekime hiç düşmanlık duymadan ağladığını bir romanında canlandırır. Hüseyin Rahmi de çizdiği doktor tipini eleştirmemekte, böyle sahnelerde sâdece "fakirliğin gözü kör olsun" anlayışıyla davranmaktadır. Tevfik Fikret'te de hekim, hasta çocuğun validesi ile konuşan, yardımcı ve halden anlayan bir kişidir. Cenab Şehabettin ise kendisi de hekim olduğundan Türk edebiyatına "Tıbbiyeden her şey çıkar, arasıra doktor da çıkar" özdeyişini bırakmıştır. Hasta imgesi olarak da tüberküloz, Fransız romantiklerinden alınarak ön plâna geçmiş ve uzun zaman da bu böyle kalmıştır. Tıbbiyenin kuruluşundan bir asır daha geçtikten sonra artık halkın da hekim tipini eleştirmesi ve hak arama iddiaları başlamıştır. Meselâ Divan şairlerinin Cumhuriyet devrini görmüş son örneklerinden olan Üsküdarlı Talât Bey, mide kanserinden mustarip iken şöyle şikâyet ediyor:

Yok mu bir başka ilâcın, gayrî ey doktor yeter,
Altı aydan fazladır aldım gece gündüz eter.
Nerde şimdi Paris'in, Berlin'in, İsviçre'nin,
Doktoru, dârüttedâvisi gözümde hep tüter.

19'uncu asır sonları ve 20'inci asır, hekim ve hasta imgesinin artık izlenmesi çok zor bir çeşitlilik kazandığı devredir. Artık hekimle karşılaşılmıştır. Hekim, Süleymaniye'de dükkân açan bir müderris değildir, yanına varmak için Beyoğlu'na geçilmesi gereken şapkalı frenk tabib de değildir. Hekim artık Mustafa Bey, İbrahim Bey veya yine Osmanlı olan Kirkor Efendi, İzak Efendi'dir. Somutlaşmış ve hergün karşılaşılan bu hekim tipi, hekime ve topluma bağlı sebeplerle yerilir de, göklere de çıkarılır.

Ayrıca edebiyatımıza anatomi de girmiştir. 1847 Afyon doğumlu ve Galatasaray Lisesi Arapça muallimi Niyazi Efendi 1870 yıllarında geçim zorluğundan şöyle yakınıyor:

"Fenn-i teşrihe ten-i tebzede güyâ ki model
Ayak altında bırakma beni ey kân-ı kerem"

(Anatomi kadavrasına döndü hastalıklı bedenim. Ey bağış sahibi, beni ayaklar altında bırakma).

Öte yandan bu asır başlarında Cumhuriyetten biraz sonra ölecek olan İhsan Raif Hanım hâlâ eski doktor tipini sürdürüyor:

Nâ ümidim bakma doktor, dilde aşkın yaresi
Söyle var mı fenn-i tıpta hiç sevilmek çâresi?

Bu kadar değişken ve çok yönlü olması

HEKİM VE HASTA İMGESİ

tabiî olan hekim imgesinin gittikçe daha ağır eleştirilere konu olması 1930'lu yıllarda ve daha sonraları başlamıştır. Sabahattin Ali, halka parasız dağıtması gereken kinini parayla satan doktor tipini, Peyamî Safa kurukafalar üzerine apartman kuran para canlısı hekim tipini bu sıralarda çizmeye başlamıştır.

Bir zamanların filozof ve müderris doktoru, Tanzimat'ta biraz frenkleşmiş ve aydın tip olmuş, bu tipi de *Çalıkuşu*'nun babacan sevimli doktoru izlemişti. 1930'lu yıllardaki tüccar doktor imgesinden de, muhakkak ki doktorlar sorumludurlar. 1932 yılında Remzi Oğuz Arık *Türksözü* adlı dergide şöyle söylüyor:

"Bir hastahane ki asansör yerine radyo takar, o yıkılası bir simsar evidir.

Hastahane bir vatandan dışarıda mıdır?

Bir vatan müesesesi olan bu yerde vatan terbiyesini nasıl düşünmezsin doktor?"

Romanlarda artık doktorların teşhis usullerine hatta değiştirilmemiş adlarına rastlanmaktadır. Reşat Nuri *Gökyüzü* romanında şişman bir madama benzeyen ve "ekarte" etmek metodu ile teşhis koymaya çalışan bir tıp profesörünü "tefe koymaktadır". Halide Edip, kendi yakınında olan doktorlarla barışık yaşadığından, son romanında Kâzım İsmail Gürkan ile beraber nerdeyse bütün Cerrahpaşa Cerrahi Kliniği mensuplarının adı anılır.

Halk edebiyatında da bir şeyler değişmiştir. "Aman doktor, canım doktor derdime bir çâre" yalvarışlarının yerini 1950'li yılların biraz zenginleşen ve Lâübaliliğe kendinde hak gören ortamında "Doktor civanım, ah neler istiyor canım" terâneleri almıştır. Bu lâübalileşmeden de bir kısım hekimler sorumludur. Şehir klübünün gediklisi, içkide üzerine yok, kitapla ilgisini kesmiş hekim tipini herhalde halk "Eflâtun-u Zaman" diye görmeyecekti.

Bundan sonra, hekim imgesinin gelişimi yine çok yönlü olacaktır ve olumlu notların daha çok olması yine hekimlerin ellerindedir. Çünkü hasta imgesi pek değişmemiştir. Çünkü ilkçağda ve eski uygarlıkların şiirlerinde hasta neyse, şimdi de odur. Bunaltı, ağrı, başdönmesi, felç ilkçağda neyse, şimdi de öyle berbat eder insanları.

Hasta imgesinin hâlâ aynı çarpıcılıkta oluşuna yeni Türk edebiyatından bir örnek verelim:

Ağlama kız, deme incinirim yar yar
Ben ağlamam dağlar taşlar ağlasın
Körüm, çelimsizim, göğnüğüm, hastayım
Sebeb olanları nerede bulayım?
(G.Akın)

Halk edebiyatı ile aydın sınıfı edebiyatı arasında bir yer alan Karagöz oyunları da edebiyatta hekim ve hasta imgesini incelemekte yararlı olur.

Nibpeten eski olan Karagöz oyunlarında daha çok ilâçlar ve mahalli doktor tipleri çizilirken son Karagöz oyunlarında, Fransızca ve doğru kelimelere rastlanır. Meselâ 1886'da tespit edilmiş *İlâç* adlı oyunda "yirmi dirhem tahtakurusu hülâsası, altı mil sivrisinek gezintisi, dokuz arşın arı vızıltısı, yetmiş kantar dolap cızırtısı" gibi reçete tekerlemeleri vardır. Bu oyundan 23 yıl sonra Hayalî Memduh'un düzenlediği *Eczahâne* adlı oyunda "Bol, kapsül, toksik vejeto, toksik minero, sülfat dâ kinin, oksid d'antimon, siroz dö fua, kalkül bilyer, kanser de l'estoma, skarlatin" gibi hiçbiri uydurma olmayan ve Hayalî Memduh'un biraz yorularak terim araştırdığını gösteren terimler vardır. Herhalde Karagöz san'atinin ömrü vefâ etseydi, 50'li yıllardan sonra İngilizce terimli Karagöz oyunları da düzenlenecekti.

Konunun karışık olduğunu baştan söyleyerek uyarmasaydım, konuyu iyice dağıttım diye daha çok üzülecektim. Toplamak ve son vermek üzere bir şair hekimin, hastalarının derdiyle gerçekten dertlenen rahmetli Dr.Ceyhun Atuf Kansu'nun *Kızamık* ağıdından bir bölüm alıyorum.

Ah ben bir gün tepelerden, tepelerden
Varıp önünüze önünüze dikilip duracağım
Aydınlardan, hekimlerden, öğretmenlerden
Bir gün soracağım bu çocukları soracağım.

KAYNAKÇA

1 *Divan ü Lügat-it Türk* Tercümesi: Kaşgârlı Mahmut - (Besim Atalay) Türk Dil Kurumu, Cilt 2, s.285-286.
2 *Kutadgu Bilig:* Yusuf Has Hâcib, (Reşit Rahmeti Arat) Türk Dil Kurumu, 1979, s.438.
3 *Siyasetnâme:* Nizamülmülk, (M.Şerif Çavdaroğlu) İstanbul Üni, Hukuk Fakültesi Yayını, 26'ncı fas. s.121.
4 *Tezkiretü'ş-şuara:* Kınalızâde Hasan Çelebi (Dr.İbrahim Kutluk) II cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981, Ankara
5 *Çeşmizâde Tarihi:* (Dr.Bekir Kütükoğlu) İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1959.
6 *Türkiye'nin dört yılı:* Tercüman 1001 temel eser dizisi, 1973, İstanbul.
7 *Osmanlı Türklerinde İlim:* (A.Adnan Adıvar) Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970 (Vesim Abbas Efendi bahsi).
8 *Son Asır Türk Şairleri:* İbnülemin Mahmud Kemal, [İnal].
9 *Meseleler:* Remzi Oğuz Arık, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s.170.
10 *Karagöz:* Cevdet Kudret, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970 (3 cilt).

ESKİ KARTPOSTALLARIN; PULLU, PULSUZ ZARFLARIN; PUL KOLLEKSİYONLARININ; ESKİ EVRAKLARIN ALINIP SATILMASI ve PAZARLANMASINDA HİZMETİNİZDEYİZ.

İ.FİLA. İSTANBUL
FİLÂTELİ PUL ve
KARTPOSTAL GALERİSİ
Tel: 141 64 79

Bir Ömür Boyunca- III

REFİK HALİD KARAY

Benim lüzumsuzca ileri vararak mizah, hatta hiciv mevzuu olarak kalemce parmağıma doladığım ricalden biri de, merhum Mahmud Şevket Paşa idi. Hani Mehmed Reşad Hanın -başkâtibi Fuad bey tarafından yazılan değerli hatıratta* anlatılır yatir tir titrediği, uzun boylu, değirmi sakallı harbiye nâzırı ve sadrazam! Onu dış tarafındaki korkunçluğu ile belirten, umacıya çeviren sade kalem de Cem'inkidir.

Paşa Meb'usan Meclisi'ni de epeyce ürkütmüştü; muhaliflerin cerbezeliği, hazırcevaplık ve cesaret bakımlarından pek üstün vasıflar taşırdı (o, II. Meşrutiyet'in Birinci Meclisi gibi bir meb'uslar topluluğu bir daha olmadı, olacağa da benzemiyor); öyle olmakla beraber, paşa dilediğini yaptırırdı. Elinde ayrıca örfî idare mahkemeleri de vardı, sadece nur elleri değil.

Peki, böyle idi ve ben de daima aleyhinde kalem yürütürdüm de, neden onun zamanında tek kere ne örfî, ne de tabiî mahkemelerden hiçbirine sevkedilmemiştim? Tuhaf şey değil miydi, bu? Tabiîsine gönderilmediğimin sebebi, yazılarının ustalıkla yazılıp suç unsuru teşkil edecek sarahatten mahrum oluşu, zamanın matbuat kanunundaki yumuşaklık idi, diyelim. Fakat örfîsi dinler mi öyle kaçamaklı savunmaları?

Her şiddetli yazıdan sonra Bekirağa Bölüğü'ne yakapaça tıkılacağımı beklerken, orada ses seda çıkmazdı. Zira vücud yapısı gibi ruhu ve san'at anlayışı da kupkuru, sırım gibi sanılan paşa, yazıları hoşgörüyle karşılayacak kadar olgundu. Öbür taraftan örfî idare mahkemesini teşkil eden yüksek rütbeli subaylar da -bana sonradan yoklamada birkaçı anlatmıştı- ince mizahı kabasından ayıracak insanlardı. " Birkaç defa sivil hükûmet bizi zorlamak ve seni karşımıza çıkarmak istedi, yanaşmadık. Aramızdaki kanaat, yazılarınızın örfî idare mahkemesine mevzu olacak mahiyette bulunmadığı idi, bunları mizah san'atının başarılı ve Avrupai birer örneği sayıyorduk; biz bile hoşlanarak okuyorduk."

Kendimi değil, o devrin en başta bulunan Mamuş Paşa'nın ve örfî idare mahkemesi âzâsının görüş ve anlayış zihniyetini övmek maksadıyla arzettiğim şu müsamaha ve zımnî muhabbet, Mahmud Şevket Paşa'nın katli hadisesine kadar sürdü; kendimi birden Sinop'ta buldum.

Şu var ki Sinop'a gidişim de örfî mahkeme hükmüne dayanmayan, tamamen idarî bir karardı; sicile geçecek suçlardan sayılmazdı. Sivil, daha doğrusu komite idi, benim düşmanım. Dostum Fazıl Ahmed (Aykaç) anlatmıştı, yaz imiş, komite kodamanlarından Dr. Nâzım bey, isminin nasılsa geçtiği bir kafadarlar toplantısında:

— Bize Rumeli'yi kaybettiren Refik Halid'in yazılarıdır! demiş. Fazıl Ahmed'i hayretler içinde bırakmış, ne zihniyettir bu? Kim söyletiyor maarif nâzırlığı bile etmiş bir insana? O derece yersiz, mânâsız, mantıksız bir lâftı ki bu, kargalar bile gülerdi. Kinden dolayı değil (bu söylediklerim); zira Atatürk'e suikast hadisesine karıştığından veya karıştırıldığından dolayı

*Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1951), 2. bas.

Mahmud Şevket Paşa Hareket Ordusu Kumandanı iken, maiyetiyle birlikte.

Allah taksiratını affetsin, asıldı. Yine de o şekilde öldüğünü istemezdim, kimseninkini istemem; istememeliyiz. Bu irtica ne böyle işlere karışsınlar, ne de öyle cezalara çarptırılsınlar. Ehlî ve medenî bir seviyyedir bize lâyık olan!

★ ★ ★

Meşrutiyet devrinin başka sadrazamları kimlerdi? Önce sonra birçok defa o mevki'e getirilen Küçük Said Paşa. Siyasî muhasebesi yapılsa daima iflâsla sonuçlaşacak acaib bir zat. Kendisinde zekâ, bilgi, talâkat, kalem kuvveti hepsi vardı, hem de şaşırtıcı derecede. Lâkin -bu benim koyduğum teşhistir- vehhamlığı, makam hırsı ve rakiplerine kini yüzünden iyi niyetli olamıyordu, hiçbir zaman olamamış ve kendisinden bekleneni o yüzden yapamamıştır.

Kâmil Paşa'da ise beklenenin aksine, iyi niyet var, icraat kabiliyeti yoktu. Bu iki paşa iki rejimde de iki "zıd kardeşler" idiler, fakat trajik rollerde! Tabiatıyla ikisi de milletin yüzünü güldüremedi. Zaten birinci rejimde Abdülhamid, ikincisinde komite tepelerinde idi; kendilerini bulamamışlardı ki! Hakkı Paşa uzağı göremez, tembel ve küçük zevklerine düşkün, Hariciye Nezâreti müsteşarlığından ve nihayet sefirlikten ileriye gitmemesi lâzım, çelebi bir adamdı. İtalya'nın Trablusgarb'a saldıracağı sırada ilân-ı harp notasını kendisine sefarethanede, İtalyan sefiresinin yanı başında, olacaktan habersiz briç oynarken vermişlerdi! Hüseyin Hilmi Paşa valilikte bir şeyler yapabilirdi, sadarette o kadarını da yapamadı. Gazi Ahmed Muhtar Paşa şanlı mazisi ile kalacaktı, askerî mazisinden politikacı haline geçince "Büyük Kabinesi"nde küçülüverdi.

İbrahim Hakkı Paşa

Said Halim Paşa'ya büyük işler ve büyük mes'uliyetler yüklenemezdi, eğlence olarak Yeniköy onu şehir meclisi âzâlığına göndermiş, şehir meclisi reisi olmuştu. Gördünüz mü "şehremini" yapılacak adamı! Oyalanır, belki de İstanbul'a hayrı dokunurdu; sadrazamlığa getirilince Alman ittifakını imzalamak ve harbe girmek suretiyle bütün memlekete şerri dokundu. Talât Paşa'dan çok bahsedildi...

Mütarakenin Tevfik Paşası "bonkör" bir zattı, karıncayı incitmek istemezdi, cumhuriyet devrine yetişse ve hele şimdi hayatta bulunsa, yaşı da elverişli olsaydı, yeni anayasamıza uygun ne mükemmel bir cumhurreisi olurdu.

Damad Ferit Paşa'yı "Mine'l Bab İle'l-Mihrab" isimli hatıratımda epeyce tasvir ve hayli tenkid etmiştim. Geri kalan üç sadrazamdan biri Ahmed İzzet Paşa'dır ki, daima yurtsever kalmıştır. İkisini unutmuş oluşuma da şaşmam: Ali Rıza ve Salih paşalar... namuslu insanlardı, o mevki'e uğrayıp iz bırakmadan geçip gittiler ki, bu da -kötü tesir bırakmadıklarından dolayıyine birer nimet sayılmalıdır. Üçü de zamanlarına göre kıymetli ve efendi askerlerimizdendi.

Netice: Meşrutiyet ve Mütareke devirlerinde yani Osmanlı saltanatının can çekiştiği acıklı yıllarda sadaret mevkiine 9 sivil, 4 asker gelmiştir. Yani 16 yılda 13 sadrazam. Çok, doğrusu! Hele cumhuriyet devri ile kıyas edilirse 1923-1961 arasında yani 39 senede galiba 9 başvekil. İyi, doğrusu.

Liste tamam.

Artık cumhuriyet idaresi başvekillerinden de bahsedelim mi? Elbette edeceğiz; fakat bahis uzadı. İleriye bırakalım da, başka bir mevzu bulalım.

Başvekiller ve sadrazamlar söz konusu iken, "kabak tadı vermeyelim" tâbiri yakışmaz. "Baş ağrısı" vermeyelim de, münasip düşmez. "Makam değiştirelim" sözü yerindedir.

★ ★ ★

Şöyle Beyrut'a kadar uzayacağız. Güzel şehirdir, zahmete değer. Başka yazılarımızda, "sürgün" romanlarıyla, memleket adı veren *Dişi Örümcek*'te o şehri epeyce anlatmıştık; okuyuculara tasvirlerini yapmıştık.

Şimdi -birçok sürgünlüklerimde olduğu gibi- orada da bir tanıdığa raslayarak nasıl iyi kabul gördüğümüzü anlatacağım. Abdülhamid Hanın eski damadı. Halk arasında kendisini sadece "Ed-damad" diye anardı; asıl şans benim bu memlekete ayak bastığımdan sonra o zata yüz gösterdi: Suriye devleti reisi oldu; ben de ayak dirememe rağmen Suriyeli olmamış mıydım? Demek ki, benim devlet reisim olmuştu!

Kendisi aslen secereli Çerkes ümerasından olduğuna göre zaten prensti. Babası da ahalinin pek sevdiği bir zat idi. Beyrut belediye reisliğinde bulunmuştu. Padişah en sevdiği kızlarından birine damat seçerken, Ahmet Nami'nin boylu poslu, tığ gibi, pek yakışıklı bir delikanlı olmasına olduğu kadar, asilliğine, terbiyesine ve görgüsüne de kıymet vermişti.

Ayrıca zengindi de...

Benim Beyrut'a geldiğimi mahallî gazetelerden okuyunca otelde ziyaretime gelmek nezaketini gösterdi. Büyük bir otele

amiştim, amma o sırada geçer akçesi Mısır altını olan, bu refah içinde yüzen şehirde nasıl barınacağımı acı acı düşünüp dururken, yanımdaki para sadece iki, üç yüz Türk kâğıdından ibaretti, ondan başka geleceği de yoktu!

Bir "arasöz"... Amma hoşça:

Gelişimden çok sonra, 1927 yılında Afyon Karahisar'da çıkan *Haber* adlı bir gazetede -*Akşam* bunu iktibas ettiği için görmüştüm- hakkımda acaib başlıklı bir haber çıktı:

Refik Halid bir aşüfte şerefine masayı şampanya ile yıkamış.

"Yüz ellilik kara listeden olup elyevm Haleb'de düşmandan aldığı para ile aleyhimizde propaganda yapmakta olan Refik Halid devam etmekte olduğu barların birinde yüksek sesle bağırarak:

— 'Garson, bolca şampanya getir! Hanımların şerefine masayı yıkayacağım!' demiş ve yüzlerce lira vererek sözünü de icra ile..." (Buna uzun ve keskin bir cevap vermiştim, "Açma Kutuyu" başlıklı. Tamamını almayacağım, fazla ağırdır, nedense çok öfkelenmiştim. Neden acaba? Belki de bir parçası doğrudur; yani bekârlığımda ora barlarında hanımlara şampanya ikram etmişimdir.)

Pek görgüsüz, mahalle çocuğu ve kahve müşterisi olduğunuz için iyi uyduramamışsınız; hiç:

— Garson! Bolca şampanya getir!

der miydim ben? Şampanya ne işkembe çorbasıdır, ne de limon meşrubatı ancak bunlar, böyle 'bolca getir' diye ısmarlansa gerektir. Şampanya, şişe ile, adı ile istenir ve yine öyle gelir. Sahleb fincanı, aşure tası, süt güğümü, pekmez kazanıyla değil!

— Oğlum, Şükrü bol bir kahve yap!

şivesiyle barda içki ısmarlamak, ne derece sarhoş olsam bile benim tarzım değildir. Sonra:

— Hanımın şerefine masayı yıkacağım!

demişim, haşa! Benim yıkanmakla ünsiyetim vardır, amma yıkanmanakla değil. (Burada sert ta'rizleri geçelim, zaten güzel bulmadım.)

Bir de dikkat ettim: benim düşmanlarınızdan aldığım paraya siz adeta imreniyorsunuz. Galiba benim düşmanlarım, yani partiniz size daha az mangır veriyor. Fakat doğrusu... hoşlansanız da, hoşlanmasanız da söyleyeceğim: benim aldığım bol havadır, hürriyet havası. Bu da ne dostlarımdan, ne de düşmanlarınızdan, Allah'tan. Allah düşmanınızsa onu bilemem!

Şampanya içmekliğim mes'elesine gelince siz oralarda Allah'ın günü bayramlar icad ederek içip duruyorsunuz da, ben burada şampanyanın en alâsını, hem de ucuzunu bulduğum halde kedere kapılıp kuyu suyu mu içeyim? Ayağıma gelen kadını iterek derdimden dervişliğe vurup, hatta daha ileriye gidip kendi kendimi oyuna mı getireyim?

Emin olunuz, artık ölçülü içiyor ve ölçülü eğleniyorum. İçme ve eğlenme kudretimden bir kısmını memlekete ayırdım, saklıyorum. Midesi almaz, kolu kımıldamaz bir halde dönme zevkini azaltır; buna razı değilim, işte onun içindir ki -haberinizi tekzib etmiş olacağım amma- ben bir seneye yakındır, Haleb'de bulunmuyorum; Lübnan'da köye çekildim, şampanya ve aşüfte ile alâkamı kestim, gül fidanı yetiştiriyorum. Siz Karahisar'ınızda afyon dalgasına tutulmuş olacaksınız!"

Bu son cümlelerdeki "gül fidanı yetiştirmek" sözünden murat, Lübnan'da benden 25 yaş küçük, sevgili zevcem Nihal ile evlenmiş olmamdır, kurduğum aile de hiç aksamadan hâlâ sapasağlamdır. Hatta dergilerimizden biri "mes'ud aileler" anketi yapmış ve başa bizimkini resimlerimizle koymuştu.

Lâkırdıyı karıştırmayalım: yukarıdaki şampanya ve aşüfte yazısını bahis konusu etmemin sebebi -güçlüklere uğramakla beraber- gurbette sazlı-sözlü, şampanyalı, aşüfetli, ikinci bir bekârlık devri geçirdikten sonra, ıslah-ı nefs eylediğimi ve devlet reisi gibi ele yüksek mevki'e erişmiş iltifat gördüğümü anlatmaktı.

Damad Ahmed Nami bey -birkaç sene önce vefat ettiğini öğrenmekle müteessir olmuştum- bir müddet Harbiye Mektebi'nde bulunmuş, İstanbul'da yaşamış, matematiğe merak sarmış kültürlü bir zattı. Ta-

Refik Halid'in Aydede'si 6. ayını kutluyor (Sayı 53, 3 Temmuz 1922). Sağdan sola: 1- Ressam Haydar Bey, 2- Osman Cemal Bey, 3- Ressam Selâhaddin Bey, 4- Abdülbâki Fevzi Bey, 5- İdare Müdürü Ali Ulvi Bey, 6- Ressam İsmail Hakkı Bey, 7- Ressam Ahmet Münif Bey, 8- Ressam Rıfkı Bey, 9- Ressam Ramiz Bey, 10- Tâbi Mihran Efendi, 11- Feylesof [Dr. Rıza Tevfik], 12- Matbaa Makinecisi 13- Aydede sahibi (Refik Halid) Musavviri: Rıfkı

BİR ÖMÜR BOYUNCA

Refik Halid, ikinci eşi Nihal hanım, büyük oğlu Ender ve küçük oğlu Uğur'la birlikte.

biatıyla Türkçeyi pek mükemmel konuşurdu, Arapçası ve Fransızcası çok okunaklı idi, mükemmel bir kâtipdi de. Tavır ve hareketleriyle, hele zarif giyinişiyle doğuştan Abdülhamid gibi bir padişaha damad olmak için dünyaya geldiğine inanacağım gelirdi.

Kusurları yok mu idi? Kimin yoktur ki? Fakat en büyük kusuru devlet reisliği sırasında etrafına acaip mahlûklar toplaması idi. Bunu yalnız o değil, kimler yapmamıştı, yapmıyor sanki? Hele Şark'ta olağan işlerden değil midir? Yapanı değil, yapmayanı acaba gösterebilir misiniz?

Gerek kendi konağında ve gerek reisliği sırası devlet sarayında bana daima baş köşeyi ve sofrada karşısındaki yeri vermişti. Asıl hoş tarafı, sanki varlıklı bir adam imişim gibi para, pul bahsi etmezdi; nasıl geçindiğimi sormaya -incitirim diye- yanaşmazdı. Camiye'deki evime uğradığı zaman fakir bir ev sahnesini beğenmiş görünür:

— Oh, derdi, ne sakin, ne mes'ud bir hayat bu!

Bir defasında ora usulü taş döşeli odaya gözü ilişmiş:

— Buraya bir halı lâzım. demiş, yanındaki alışverişe memur ahbabına dönmüş:

— Değil mi? Bir halı, öyle bir şey...

diyerek tasdik ettirmişti. Ne yalan söyleyeyim, anlamıştım. Daha fenası şu ki, halı serilmesi lüzumu belirtildiği için, evden çıkıncaya kadar halı eksikliği çekmiştim; önce varmış, getirmiş, sermişim de, satmışım gibi bir hal!

Hiç iyiliğini görmemiş miydim? Önce devlet reisliği derecesinde biriyle arkadaşlık etmem, gurbette bulunur nimetlerden değildi; hattâ başka gurbetzedeler bunu kıskanmış, aleyhimde kendisine jurnaller sunmuşlardı. Şu hatırat boyunca o hikâyeyi okuyacaksınız, şaşacaksınız; ibret vericidir.

Sonra, Ahmed Nami bey bir gece Abdülhamid tuğralı Osmanlı altınlarından birini sabık kayınpederinin bergüzârı olarak bana vermiş, iki defa da yeni basılmış, gıcır gıcır Suriye paralarından birer 50 liralığı, sırf temizliğinden dolayı, güya saklayacakmışım gibi kibar bir tavırla:

— Alınız, güzel şeyler, hatıradır, dışarıda bulamazsınız.

diyerek uzatmıştı. Almıştım ve iki seferinde de bunları hemen bozdurup harcamıştım. Hatıra ve bergüzâr saklayacak durumda değildim ya fehametlû damad! Hoş, bunu kendisi de bilirdi.

Allah gani rahmet etsin. Bu duayı içim titreyerek gerçekten ihlas ile daima tekrarlarım. Sultandan bir oğlu vardı, ben görememiştim, acaba ne oldu ve neredeyse iyi olmasını dilerim.

★ ★ ★

31 Mart Vak'asından bir hikâye daha: Dosdoğru oraya gelmeden önce bir diyeceğim var: Profesör Fahrettin Kerim politikaya kendisini tamamıyla vermemişti daha. Çoktan beri izi kalmamış olan eski muayenehanesinden söz açmıştım, konuşuyorduk:

— Siz çocuktunuz o zaman, dedim.* Edebiyat tarihinde iz bırakmış bir yerdir orası. Zira Meşrutiyetin ilânı sırasında günlük (Servet-i Fünun) orada çıkardı. Ayrıca sizin hasta kabul ettiğiniz, en üst kattaki Babıâliye nâzır odada. Fecr-i Âti toplanırdı, *Servet-i Fünun*'un bizim tarafımızdan çıkarıldığı devirde! Hattâ mecmuanın birinci sayısını da Fecr-i Âticiler hazırlamışlardı.

Başka mevzulara geçildi, ben elli şu kadar yıllık hatıralara daldım. Gazeteciliğe mütercim ve muhbir olarak günlük Servet-i Fünun'da başlamıştım; 31 Mart İsyanı hengâmesinde de yine bu gazetede çalışmakta idim. Başımıza bir vak'a orada gelmişti.

İsyanın en ateşli günlerinde ve Profesör Gökay'ın Cağaloğlu yokuşu tarafına düşen muayene odasında -muharrirler odasıydı, orası- iki kişiydik. Biri ben... Öbürü de tercümeler yapan üniformalı bir genç zabit. Başkaları ürkmüş, idarehaneye uğramamışlardı. Zira âsi neferlerin gazeteye -Jöntürk taraftarı olduğu için- baskın yapmaları ihtimal dahilinde idi.

* Bundan sonrasını, merhum yazar daha önce bir gazetede yayımlamış. Elyazmalarına, yeri ve tarihî olmayan başlıksız bir kupür halinde ekli.

Dışarıda silâhlar patlıyor. Hem de oyuncak kabilinden silâh değil... Mavzer tüfekler, harb silâhı mermilerin demir telgraf direklerine bir taraftan girip öte taraftan çıktığını gözlerimizle görmüştük. Direklerden biri olan binanın tam önünde idi, geçerken durmuş, hayretle bakmıştım. Yerinde yeller esen o direğe hâlâ bakınca görecekmişim gibi de hatırlıyorum; zihnimde o derece yer etmiş.

Neden silâh atıyorlardı? Şenlik yapıyorlardı: İrtica galebe etmiş, şeriat geri alınmış, her şey olup bitmiş sanıyorlardı. Aynı zamanda kıyıda köşede kalmış dinsizleri, padişah hainlerini de cezalandırıyorlardı. Asıl husumet mektepli zabitlere karşı idi. Alaylı olanların ellerini öperler, "mektepliyim" demeğe cesaret edenlerin canına okurlardı.

Bizim tahrir odasındaki zabit arkadaş da -eli kalem tuttuğuna göre- tabiatıyla mektepli idi. Karşımda arpacı kumrusu gibi düşünüyor, kumrunun yapamayacağı bir şeyi de yapıyor, sinirli sinirli ellerini uğuşturuyordu.

— Sokağa çıkmamalıydınız, dedim, hele üniforma ile! Buraya gelmeniz de hata... Gitmelisiniz!

Sözümü bitirmemiştim ki, silâhlar daha yakından yaylım ateş halinde patladı. Bir âsi kafilesi caddeden geçiyordu. İlâve ettim:

— Şunlar defolsun, yol biraz ferahlasın da öyle çıkınız. Buraya da gelebilirler.

Gelebilirlerdi; nitekim başka gazete idarehanelerine gitmişler, muharrirleri ölümle tehdit etmişler, "Hay hay. Başüstüne! Emrettiğiniz gibi yazarız!" filân nev'inden yumuşatıcı sözlerle önlenmişlerdi. Amma oralarda karşılarına mektepli ve üniformalı zabit muharrir çıkmamıştı; yani azılı boğazlar kırmızı bezle karşılaşıp büsbütün kudurmamışlardı.

Silâh sesleri uzaklaştı. Rahat bir nefes alacaktık ki, binanın alt katından birtakım bağrışmalar aksetti; kulak kabarttık; adamın biri haykırıyordu:

— Nerede o herifler? Gazetede yazı yazan gâvurlar hangi odada?

Eyvah! Basılmıştık. Derken binanın ahşap ve çifte merdiveninde ancak asker kundurasından çıkabilen ayak sesleri duyuldu, yaklaşıyor!

Hemen koştum, camı kaldırdım, arkadaşa:

— Gel buraya, dedim, çabuk... Atla dışarıya!

Bu tavsiyemi yanlış mânâya almayınız. Ona intihar etmesini söylemiyorum. Pencere geniş ve yayvan bir dama açılıyordu; ötesinde gizlenecek birtakım çıkıntılar, baca yerleri kümbetler vardı. Derhal anladı ve dediğimi yaptı. Birkaç saniye sonra sırra kadem basmıştı; camı indirdim. Odada yalnız başıma kaldım. Kapı da bir tekme ile açıldı.

Karşımda eli mavzerli, gözleri dönmüş, çam yarması bir nefer! Karagöz'deki sırtı baltalı oduncu Himmet dayının, o korkunç tipi herhalde yakın akrabası! Beni küçümseyerek, daha doğrusu adam yerine koymağa lüzum görmeyerek şunları sordu:

— Nerede imansızlar? Kimse yok mu buralarda?

— Yok, Ağa! Ben de kimseyi bulamadım, kimsecikler gelmemiş.

— Sen buralarda ne arıyorsun, be çocuk?

— Bir ilân verecektim de...

Yaşım ancak yirmi; bıyıklarım da var yok; etli canlı olmadığımdan büsbütün küçük ve dediği gibi çocuk görünüyorum. Muharrirlik nerede, ben nerede? Neferin aklı almaz böyle şeyi!

Söverek, sayarak, homurdanarak, kunduralarını ve tüfeğinin dipçiğini yerlere vurarak çekilip gitti.

Bekledim. Sonra camı açtım, arkadaşı çağırdım. Kurtulmuştuk! Bilhassa o, en aşağı çirkin bir hakaretten ve bir ihtimalle de mânâsız bir ölümden kurtulmuştu. Konuşmadan ayrıldık. Konuşacak halde değildik.

Kendisini bir daha göremedim.

Fakat bir gün haberini ve teşekkürlerini aldım. Bakınız nasıl:

Oğlum Uğur'u on yıl önce idi galiba (1950!) yaz tatilinde bir mektep arkadaşı Bolu'ya dedesinin evine çağırmıştı; göndermedik. Dönüşümde anlattığına göre, arkadaşının büyükbabası çocuğuma demiş ki:

— Senin baban bana vaktiyle 31 Mart isyanında bir iyilikte bulunmuştu, canımı kurtarmıştı. Söyle muhakkak hatırlar... Servet-i Fünun matbaasında olmuştu bu iş, zabittim o zaman...

Elli dört [şimdi yetmiş altı] yıl önce soğukkanlı ve tedbirli hareketimin karşılığını oğlum görmüştü. Eski gazetecilik arkadaşım, genç misafirini iyice ağırlamış, Aband gölüne götürmüş, gezip eğlenmesi, hoş vakit geçirmesi için elinden geleni yapmıştı. Birbirimize karşılıklı ve uzaktan "mersi" diyoruz şimdi!

İnşallah hayatta ve afiyettedir.

II. Meşrutiyet Seçimleri Öncesinde İzmir'den Bir Ses

EFDAL SEVİNÇLİ

Meşrutiyet Adlı Çocuk

Siyasal yaşamımızın son 150 yıllık dilimi inanılmaz çalkantılar, çırpınışlar, çöküntüler ve sıçramalarla doludur. 3 Kasım 1839'da Gülhâne Parkı'nda düzenlenen bir törenle Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın Sultan Abdülmecîd'in huzurunda okuduğu *Tanzimât Fermânı*, Âl-i Osman ülkesinde keskin bir dönemeç olurken, 1865 yılında gizlice kurulan *İttifak-ı Hamiyyet Cemiyeti*, yeni *ittifakların, ittihadların* çekirdeğini oluşturacaktır. Toplumsal yapımızın hızlı değişiminde oldukça önemli payı olan *İttifak-ı Hamiyyet Cemiyeti, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne (ya da Genç Osmanlılar'a, Jön Türkler'e)* dönüşürken Osmanlı aydınlarının düşlerini süsleyen Meşrutiyet adlı çocuk (!) doğmak bilmiyor, sancılar, yerini baskılara, sürgünlere, ölümlere bakıyordu. Sultan Abdülmecîd'in ölümüyle (25 Haziran 1861) tahta çıkan Sultan Abdülazîz, istibdâdın, baskının yaratıcısı bir padişah olarak tahttan indirildiği 30 Mayıs 1876'ya değin Genç Osmanlıların korkusuydu. Genç Osmanlıların dostu olan ve Meşrutiyet'in yaratıcısı olacak sultan gözüyle tahta çıkan V. Murad, "deliliğini" çok çabuk belli edince, daha şehzâdeliğinde *Pinti Hamid** sanıyla tanınan II. Abdülhamid Jön Türkler ile yapılan Kanûn-ı Esâsî ve Meşrutiyet pazarlığıyla sultan oluyordu (31 Ağustos 1876).

Tahta çıkışını duyuran Hatt-ı Hümâyûnu'nda sözünde duracağını açıkça bildiren (10 Eylül 1876) Sultan II. Abdülhamid, Kanûn-ı Esâsî'nin hazırlanması için çalışmalara hemen başlandığını belirtir. 23 Aralık 1876 Cumartesi günü, yürürlüğe girdiği top sesleriyle duyurulan Kanûn-ı Esâsî, ülkemizde I. Meşrutiyet dönemini başlatır. İstanbul, Meşrutiyet'i tanımak için sağa sola koşuşmakta, büyük bir coşku içinde Kanûn-ı Esâsî'nin 113. maddesinin güzelliğinin (!) farkına varamayan Genç Osmanlılar ise I. Meclis-i Meb'ûsan'ın açılışını gözlemektedirler. 19 Mart 1877'de toplanan ilk meclisimiz, 130 üyesiyle, 13 Şubat 1878'de son toplantısını yaptıktan sonra otuzbirbuçuk yıl açılış öyküleriyle avunacaktır!..

1889 yılında kurulan *İttihad-i Osmânî Cemiyeti*, gizliliğini birinci Jön Türk geleneğinden alarak, II. Abdülhamid'in iktidar fobisinin baskısına direnerek, derin bir uykuya yatırılan meşrutiyet adlı çocuğun uyandırılması için çalışmalara girişmiştir. Sonraları İttihad ve Terakki Cemiyeti adıyla ünlenecek yeni Jön Türk örgütü tek bir hedef belirlemiştir: Meşrutiyet'i yeniden yaşatmak! İlginçtir, I. Meşrutiyeti Osmanlı ülkesinde vareden sultan diye tanınan Sultan II. Abdülhamid, tahtını yitirmeden ve sanki 33 yıllık baskı yönetimini yaşatmamış bir padişah olarak (!) II. Meşrutiyet'in de duyurucusu olmuştur!..

İttihad ve Terakki Cemiyeti yöneticileri Meşrutiyet'i yeniden yaşatabilmenin ve beklenmedik biçimde gelişen olayların etkisiyle, 23/24 Temmuz 1908'den sonra, "müstebid sultan" Abdülhamid'in padişahlığına karşı gelememiştir ve Meşrutiyet duyurumunun "şerefini" alıştıkları (!) "reis"lerine kazandırmışlardır!..

II. Meşrutiyet'in duyurumu, bütün Osmanlı ülkesinde büyük şenliklerle

kutlanmış, beklenmedik bir anda yeniden canlanan "Meşrutiyet-peverlik" duygusuyla, bugün bile tartışma konusu olan bir özgürlük ortamını doğurmuştur. Bu coşku içinde düşünsel yönden bütün görüşlerin canlanmasına da yardımcı olan II. Meşrutiyet, eyleminin artık tek hedefi vardır: Yeni Meclis-i Meb'ûsânı oluşturmak! 24 Temmuz 1908'den sonra bir "parti" gibi varlığını tanıtmaya çalışsa da "cemiyet" kimliğinden kolay kolay sıyrılamayacak olan İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1876 yılının Kanûn-ı Esâsîsinin kurallarına bağlanarak seçimlere hazırlandı. Gerçekte, İttihad ve Terakki'nin seçimlere hazırlanması diye bir sorun da yoktu. Çünkü karşısında seçenek oluşturacak güçlü bir kadro yoktu. 1908 Eylülü'nde kurulan Ahrar Fırkası, Prens Sabahattin Beğ'in korunmasına sığınarak seçimlere ve Meclis-i Meb'ûsân'a girmek için uğraştıysa da Ankara mebusu Mahir Sait Beğ'in dışında 265 kişi İttihad ve Terakki'nin denetiminde -başlangıçta- görünecekti.

İzmir'de "VATANDAŞLAR"a

Buraya değin çok kısaca özetlemeye çalıştığım II. Meşrutiyet'e uzanan günlerin öyküsüne, arşivimde bulunan bir propaganda, tanıtma bildirisi niteliğini taşıyan 33 × 50 boyutundaki belgeyi yorum yapmadan, ayrıntılı açıklamalarda bulunmadan, yalnızca II. Meşrutiyet seçimleri öncesi İzmir'den kimi bilgileri aktararak özgün diliyle eklemek istiyorum.

II. Meşrutiyet'in duyurumunun getirdiği coşku içinde büyük bir özgürlük ortamı doğmuş, Osmanlı ülkesinde düşünülmesi bile olanaksız siyasal görüşler, kendilerine taraftar bulurken İmparatorluğu oluşturan azınlık "teba"lar da kendi görüşlerini programlayarak seçimlere hazırlanmışlardır. Eşitlik, adalet, özgürlük ilkelerinin koruyucusu olduğunu ısrarla vurgulayan İttihad ve Terakki Cemiyeti yöneticileri, azınlıkların yöneticileriyle anlaşıyor, milletvekilleri adaylarını belirliyor, özellikle Hıristiyan tebanın, Rumların, Ermenilerin, Bulgarların programları oluşumları sırasında tartışmalara da neden oluyordu...

Seçimlerde, iki dereceli olarak ve her sancaktan 50.000 erkek nüfus oranlamasına göre birinci derece seçmenlerce her 500 kişi için bir kişi olmak üzere seçilen ikinci derece seçmenlerin seçtiği milletvekilleri, seçim öncesinde programlarını hazırlıyor ve görüşlerini, tanıtma konuşmaları dışında el ilânları, afişlerle vb. "seçmenlerine" anlatmaya çalışıyorlardı. Çağın koşulları gereği, seçimlerin bir günde yapılamayışı nedeniyle, Eylül 1908/Aralık 1908 dönemi, değişik yerlerde seçimlerin canlılığını yaşatmıştı. Propaganda döneminin özellikleri açısından milletvekillerinin programlarını gözönünde tutan bir araştırmanın yapılmamış olması, sunacağımız belgenin ilginçliğini arttırdığı inancındayım.

Eylül 1908'den başlayarak Aydın Sancağı'nda (İzmir vilâyeti merkez olmak üzere Aydın, Denizli, Saruhan-Manisa- ve Menteşe-Balıkesirde) seçimlerin canlığını İzmir'de yayımlanan *Âhenk* ve *Hizmet* gazetelerinden izlediğimizde, "meb'ûs namzedleri"nin programlarını yayımlattıklarını görürüz**. Örneğin, 22 Eylül 1908 tarihli *Âhenk*'de, Milaslı Halil Beğ Efendi'nin programını, 23 Eylül'de, Aydın'dan Cihân-zâde İbrahim Edhem Beğ'in, 24 Eylül'de, Doktor Mehmed Ref'et Beğ'in programlarını okuyoruz. 4 Teşrîn-i Evvel (Ekim) 1908 günlü *Âhenk*'de, Menba-i Füyûzât Mektebi Müdürü Mahmud Nedim Beğ'in "Bir Hitâb" başlıklı yazısı ise seçimlerde Müslümanların birlikte hareket etmelerini, azınlıkların kararlarını yalnızca adayları için verdiklerini belirtirken, seçim sonuçları adına acı bir gerçeği vurgulamaktadır! Azınlıkların ortak eylemdeki başarılarını seçimlerin sonunda birçok vilâyet merkezinde -İstanbul'da, İzmir'de- Rumları, Ermenilerin Müslümanlardan, Türklerden çok sayıda meb'ûs çıkartmalarında gördükçe Nedim Beğ'e bugün yalnızca "hak" veriyoruz!..

Seçimler öncesi, "namzedliklerin" kötüye kullanıldığını Uşak'tan bir haber olarak okurken, 13 Ekim 1908 günlü *Âhenk*'de, Tireli Halil Akif Beğ "Niçin Namzedliğimi Vaz' Ettim" diyerek programını sunuyor. Bunu "Saruhan Sancağı Meb'ûs Namzedlerinden Avni Kemal Beğ'in Programı"izliyor (22 Ekim 1908). İlginç programlardan birisini ise Birgili İstavri Fikri'nin "Meb'us Ne Demekdir ve Ben Meb'us Olursam Ne Yapacağım?" diye sorarak başladığı ve 24-25 Ekim 1908 günlerinde *Âhenk*'de yeralan bildirisi oluşturuyor: Ormanlarımızın korunmasından Kabotaj hakkına değin uzanan ilginç tümceler programın özgünlüğünü örnekliyor. Osmanlı ülkesinde sosyalist düşüncenin öncülerinden Doktor Refik Nevzad'ın "Niçin Hakimiyyet-i Milliye Tarafdarıyım?" başlıklı makalesi, ulusal egemenlik düşüncesinin kaynaklarını açıklaması yönünden bir başka ilginçlik taşıyor (*Âhenk*, 31 Ekim 1908). Hele gazete yapraklarında salt birer haber olarak kaldıklarını bildiğimiz ve Meşrutiyet düzeninin getirdiği özgürlük ortamının basın yaşamımıza yansıyışını gösteren Türkçe *"Saruhan"*, Arnavudca *"Virteb-Hakikat"*, Rumca *"Ame Rolyeptos-Tarafsız"* ile *"O Sotir To Kozmo*-Dünyanın Kurtarıcısı" adlı gazetelerin yayımı için "ruhsat alındığını okumak, İzmir basını adına insanı heyecanlandırıyor...

Ancak, propaganda çalışmaları sonrasında yapılan seçimler, İzmir'de Nedim Beğ'i haklı çıkartır ve İttihad ve Terakki'nin bütün çırpınışlarına karşın; Aristidi Paşa, İstapan Efendi, Pavli Karolidi Efendi, Nessim Mazliyah Efendi'nin yanında Seyyid Beğ ile Mehmed Saîd Efendi İzmir Meb'ûsu seçilirken, azınlıkların etkin olamadıkları, Aydın'da, İsmail Sıdkı Beğ, Abdullah Efendi, Denizli'de, Ahmed Muhib Efendi, Gani Beğ, Saruhan'da, İlhami Beğ, Haydar Beğ, Said Beğ, Şekib Beğ, Menteşe'de ise, Hamza Beğ ile Halil Beğ II. Meşrutiyet Meclisi'ne katılmayı başarıyorlardı.[1]

4 Aralık 1908'de açılan Meclis'te, Aristidi Paşa, ikinci başkan yardımcısı oluyor, Orman ve Maden Nazırı görevini de üstleniyordu! Meclis başkanı Ahmed Rıza Beğ ile birinci başkan yardımcısı Tal'at Beğ'in yanın-

da İttihadçı kesilmesini beceriyordu...

Bugün, II.Meşrutiyet dönemi seçimlerinin gelişimleri ve toplum katlarındaki etkileri üstüne ayrıntılı bilgilerimizin olmadığını, eldeki bilgilerin çoğunun İstanbul özelinde yoğunlaştığını, hatta birçok bilgi kaynağının temelinde Hüseyin Cahit Yalçın'ın gözlem ve bilgilerinin bulunduğunu söyleyebiliriz (ilgi duyanlar ufak bir karşılaştırma yapabilirler!..).

1908 seçimleri öncesi dağıtıldığını içeriğinden kolayca belirleyebileceğimiz ve Buldanlı Veliyyüddin imzalı, "VATANDAŞLAR" başlıklı bildiriyi okumadan önce, yazarını tanımak, bugün elimizdeki sınırlı bilgilerle de olsa olası. Bildiride anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, Veliyyüddin Efendi'nin 1908 seçimleri öncesinde "meb'ûs namzedi" olmadığını biliyoruz[2] . Anlatımından ateşli bir İttihadçı olduğunu kavrayacağımız Veliyyüddin Efendi'nin (belki de) Cemiyet yöneticisi olduğu düşünülebilir! Peki, aday olmayan bir kişinin böylesine bir bildiriyi yayımlamasındaki amaç ne olabilir diye bir soru sorulsa yanıtı ne olabilir? Veliyüddin Efendi'nin Âhenk Matbaası'nda (İzmir'de) bastırıp büyük bir olasılıkla İzmir ve çevresinde dağıttırdığı(nı sandığım) bildirisinde, "seçmenleri" yönlendirmekten çok, yurttaşlarına "Meşrutiyet"in, "Kânun-ı Esâsî"nin ve "Meclis-i Meb'ûsân"ın anlamını öğretmeye çalıştığını görürüz.

Bildiriden de anlaşılacağı üzere, "İyd-i Millî-i Osmânî" sayılan 10 Temmuz Bayramı, daha canlılığını yitirmemiş, yaşanan sevince seçimlerin coşkusu eklenmiştir. "Öğretici" kimliği ve "secî"li anlatımıyla yaptığı açıklamalarını, (farelerin de beğendiğini anladığım!) bildirisini okuyunca Veliyüddin Efendi'yi kişi olarak tanıyamıyoruz. Ancak, 1912 seçimleriyle (ünlü sopalı seçimlerde!) Yunus Nadi ve Emanualidi Efendi ile "Meclis-i Meb'ûsân" Aydın milletvekili olarak seçildiğini görüyoruz[3]. Yaşamı üstüne ayrıntılı bilgi bulamadığım Veliyüddin Efendi'yi tanıyan çıkarsa, yayımladığımız "belgenin" yeni bilgilerle tamamlanması adına, olumlu bir adım atılacağı düşüncesindeyim***.

Sözü "Buldanlı"ya bırakmadan önce, ben de son sözlerimi söylemek istiyorum: Belgeleri çok iyi koruyan (!) ve onlara çok önem verdiğini (!) her zaman gösteren (aklıma da hep at üstünde yaşadığımız ve Topkapı'da sözde saklanan belgeler geliyor!) bir toplumda, Buldanlı Veliyyüddin'in kaleminden çıkanlar, 1908 Seçimleri öncesini aydınlatmaya yarayacaksa, "küçük bir nostaljik (!) mutluluk duyarım":

VATANDAŞLAR:

BAYRAMLAŞINIZ, ALLAH'A ŞÜKÜRLER EDİNİZ. Bayramların, saadetlerin, şenliklerin en büyüğüne mazhar olduğunuzu biliniz. Biliniz ki bundan böyle cümlenizin el ve dil birliğiyle koyacağınız kanûnlardan başka hiçbir kimseye boyun eğmeyecek, hiçbir kimsenin keyfine hizmet etmeyeceksiniz, hiçbir paşa, hiçbir bey, hiçbir mütegallib ve müstebid bundan böyle ezemeyecek, hiçbir memur sizi üzemeyecekdir. Biliniz ki adaleti para ile satan rüşvetçi hâkimlerin; zayıflar ile fakirlerin hakkını menfaatini zenginlerin, kuvvetlilerin ayakları altına atan gaddâr âmirlerin, günahsızların câunı yakan hâinlerin sûret-i hakdan görünüb de keselerini doldurmakdan başka bir şeyi

...ünmeyen bed-sîret mürâî âlimlerin ...nce-i mel'anet ve mefsedetlerinden ar...k ebediyyen ve kat'iyyen kurtuldunuz. Biliniz ki ne olduğunu, nereye gittiğini bilmediğiniz hiçbir eserini hiçbir yerde görmediğiniz ağır yolsuz vergiler, cebren alınan iâeneler altında artık ezilmeyecek herkesin menfaatinesarf edilmek üzere vüs'...tiniz derecesinde seve seve vereceğiniz vergilerin bir akçesine kadar hesâbını sorabileceksiniz. Biliniz ki gözyaşı, alınteri, tırnak kanı ile yazın güneşler altında, kışın karlar içinde dağlarda, taşlarda, tarlalarda gece gündüz çalışmakla elde ettiğiniz kazancınızdan ayırıp da yine kendi saadetinize sarf edilmek üzere bugüne kadar vergi diye verdiğiniz paraların çoğu mukaddes vatanımızın, milletimizin ihtiyaçlarına sarf edilmek şöyle dursun et ile tırnak arasına giren dikenler gibi millet...le, padişâhı ciğerleri paralayan bir acılık...la birbirinden ayırmaya ..... kâşânelerine, arabalarına, kumarlarına, şampanyalarına harıl harıl sarfediliyordu. Şimdiden sonra böyle olmayacak, bütün vatandaşların kesesinden çıkan ..... kadar vatanın, milletin ordularına, zırhlılarına, yollarına, limanlarına, mekteblerine, hastahanelerine, âcizlerine, yetimlerine sarfedilecek .....iye kadar en açık bir hakkınızı aramak için girib de senelerce süründükten, varınızı yoğunuzu sarfettikden sonra çok vakit yine haksız ve zararlı çıkdığınız ve her uğrayışda kapısı önünde darağacı meş'ûmluğu, cehennem muazzebliği hissetdiğiniz mahkemeler artık birer batakhâne olmakdan çıkmış birer adâlet veznesi hâline girmişdir. Öyle bir mizân ki bir gözünde liralar iltimâslar değil dünyanın kuvvetleri toplansa diğer gözündeki bir zerre-i hakdan ağır gelemez. Biliniz ki vatan denildi mi, yalnız doğduğunuz köy, kasaba, şehir değil, Osmanlı toprağının Asya, Avrupa ve Afrika'daki, üç cüz'-i mukaddesi hatırınıza gelecek ve bu yerlerin her avuç toprağını içinde doğup büyüdüğünüz evin sevgisiyle, iştiyâkiyle sevecek ve hiçbir yerini gurbet bilmeyeceksiniz. BİLİNİZ Kİ ARTIK AYRILIK GAYRILIK KALMADI. İslâm, Hıristiyan, Musevi, hep bir hep kardaş, hep vatandaş, hep Osmanlıyız. Ahmed nasıl milletin gözbebeği, muhterem evlâdı, bir cüz'-i esâsîsi ise Petro'nun, Kirkor'un, Mişon'un da ondan hiç zerre kadar farkı yokdur. Biliniz ki vatanın herhangi iki evlâdı arasında küçük bir geçinmesizlik uyandıracak küçük bir hareket milleti büyük kederlere düşürür ve böyle bir hareketde bulunan şahıs bütün Osmanlılığın lâ'netlerine, nefretlerine hatta kurşunlarına hedef olur. Fakat biliniz ki hiçbir ferdin hiçbir ferde kendi re'y ve keyfiyle kaşın üstünde gözün vardır demeğe hakkı yokdur. Zâlimler, câniler, edebsizler şimdiye kadar milleti ezenler, haksızı haklı, haklıyı haksız gösterenler cezâsız mı kalacak zannediyorsunuz? Hayır hayır kat'iyyen böyle bir şeyi hatırınıza getirmeyiniz. Fakat o cezâyı elbet her isteyen değil, milletin umûmî ve umûmun vekili olan Meclis-i Meb'ûsân verecektir.

MECLİS-İ MEB'ÛSÂN

Bu mukaddes kelimeyi; milletin hakkını, saadetini, dostlarını, düşmanlarını arayıp bulmak, hükm etmek, karar vermek için en nâçîz bir ferdinin bile re'yini alarak teşkîl edeceği bu "MAHKEME-İ KÜBRA"yı alkışlayınız, istikbâl ediniz, istikbâl ediniz ki senelerden beri vatan ondan o mukaddes menba-i adâletden mahrûm kaldığı için yanıyor, kavruluyor, parçalanıyordu. Millet o meş'al-i hidâyetden ayrı düşdüğü için zulüm, cehâlet karanlıkları içinde yuvarlanıyordu. İşte o menba-i mukaddes bundan böyle vatanın her köşesini âb-ı hayât-ı adl ve hakk ile sulayıp onu cennet bahçelerine döndürecek. İşte o meş'al, millete bundan böyle terakki, teâli, saâdet yollarını gösterecek. Fakat unutmayınız ki, dünyanın her işinde muvaffakiyyet; o işi yapanın iktidâriyle, ehliyetiyle, nâmûs ve ahlâkıyla mütenâsibdir.

A'zâları intihâb olunmak üzere bulunan "MECLİS-İ MEB'ÛSÂN"ımızın hüsn-i teşkîli vatandaşların en büyük, en mühim bir vazifesi, vatanın en ciddî bir işidir. Unutmayınız ki vatanın bir karış yeri demek olan bir kazânın, bir arşın mesâbesinde bulunan bir vilâyetin idâre, belediye, mahkeme meclislerini bugüne kadar idâre edenlerden kısm-ı a'zamı ya mührünün tersini doğrusunu gereğinle tanır, meclisdeki vazifesini koltuğa kurulup enfiye çekmek, vâliye, mutasarrıfa, kaymakama boyun eğip evetçilik etmekden ibâret bilir takımdan oldukları veya miletin kendilerine tevdi' etdiği vazifeyi ..... menfaatlerine alet eder kısımdan bulundukları için İstibdâd bütün dolablarını keyfe mâ yeşâ' çevirdi, demek ki bir meclisin ehemmiyeti isminin büyüklüğünde, onu teşkil ..... beyliğinde, ağalığında, pâşâlığında değil, a'zâsının milletin ihtiyâcâtını ve bunların çâre-i tesviyesini anlar ve menfaat-ı vatanı ni'met-i hayâtdan bile mukaddes ..... vicdânlı zevâtdan teşekkül etmesindedir. İşte intihâbâtda ona göre hareket edersiniz.

Vatandaşlar, daha bilmeyeniniz var ise biliniz ki vatanın her köşesinde el'ân şenlikleri, bayramları icrâ edilmekde olan "HÜRRİYET", "KANÛN-I ESÂSÎ" millete merhameten verilmiş bir hediye değil, zâlimlerin, müstebidlerin elinden top, tüfenk kuvvetiyle cebren istirdâd olunmuş bir hakk-ı mukaddesdir.

Hamiyyetlilerin, namûsluların, vatanını cânından ziyâde seven "HÜRRİYET" şehid ve gâzîlerinin ocağını söndürüp yerine namûssuzlar ve "VATAN" ve millet hâinleri doldurmakda senelerden beri devam eden idâre-i müstebideye karşı "Milletin" "VATAN" yoluna şehîd olmağı câna minnet bilen milyonlarca efrâdı, ORDUNUN YÜZBİNLERCE KAHRAMANLARI elele vermişler ve senelerce uğraşdıktan sonra binâ-yı zulm ve istibdâdı hâk ile yeksân etmişlerdir.

"İTTİHAD"ın tarih-i âlemde en parlak, en şanlı bir nümûnesini teşkîl eden bu cem'iyyet-i mücâhidîn "MİLLETİN SİNE-İ HÜRRİYET"ine ismini "OSMANLI TERAKKİ VE İTTİHAD CEM'İYYETİ" nâm-ı mübeccelini yazmış ve onu ilel-ebed küçük bir taarruz-ı ağyârdan bile masûn bulundurmağı Allah'a ve bütün âlem-i insâniyyete karşı ahd ü peymân etmişdir.

YAŞASIN MİLLET YAŞASIN HÜRRİYET YAŞASIN VATAN VAROLSUN İTTİHAD VE TERAKKİ CEM'İYYETİ

Buldanlı Veliyyüddin

Âhenk Matbaası

Bu belge Turgutlu'da, bir damda tarafından bulunmuştur. E.S.

---

* Teodor Kasab'ın Molière'in "L'Avare" adlı yapıtını "Pinti Hamid" adıyla uyarlamasına, oyunun adının değiştirilmesini isteyecek denli "pinti" sıfatına bağlı bir sultandır Abdülhamid! bak. M.V.Kuntay, Namık Kemal-I s.590.

** Belgesel özellikleri açısından bu konudaki yazıları tanıtan bir çalışmayı hazırladığımı ve yayımlayacağımı belirtmeliyim. E.S.

*** Buldanlı Veliyyüddin ile İstanbul'da, "Meclis-i Meb'ûsân"da görüştüğünü söyleyen İzmir'in eski belediye başkanlarından sayın Dr. Behçet Uz Bey, kendisinin Meclis'in en ateşli, girişken kişilerinden olduğunu, konuşmalarıyla dikkati çektiğini, Buldan'dan da tanıdığı Veliyyüddin Efendi'nin soyundan günümüze kimsenin kalmadığını 25 Aralık 1984 günü bana telefonla bildirdiler. E.S.

1 *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, İstanbul, Selânik Matbaası, 1326, s.91.

2 *Hizmet* Gazetesi, İzmir, 31 Teşrîn-i Evvel (Ekim) 1324 (1908), s.2'de kazalardan ulaşmayan oylar öncesinde İzmir merkezinde alınan oylar şöyle gösterilmiştir: İzmir Müftüsü Faziletlü Mehmed Saîd Efendi: 102, Sivas Vâli'-i Sâbıkı Aristidi Paşa: 109, Çelebî-zâde Seyyid Beğ: 99, Ispartalı İstapan Efendi: 70, Nessim Mazliyah Efendi: 73, Doktor Taşlı-zâde Edhem Beğ: 59, Karolidi Efendi: 40, Köylü Gazetesi Sahibi İsmail Sıdkı Efendi: 19, Doktor Lütfi Beğ: 14 oy almışlar, kazalardan gelen sonuçlarla Edhem Beğ, İsmail Sıdkı Efendi ve Lütfi Beğ seçilememişlerdir.

3 *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye* İstanbul, Selânik Matbaası, 1330, s.98.

Günümüzden 3584 yıl öncesinin düğün geleneklerini dile getiren İnandık vazosu.

ANADOLU'DA YAŞAMIŞ BİR ÇİFTE AİT

Dünyanın En Eski Düğün Törenini Belgeleyen Renkli Bir Vazonun Resimleri

GÜLNUR GENCEL

Dünyanın ilk düğün törenine ait belgesel resimlerin Anadolu'da Ankaralı bir çifte ait olduğu anlaşıldı. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan ve MÖ 1600-1450 yılları arasına tarihlenen, yaklaşık bir insan boyunda ve üzerinde, evlilik seremonisinin ayrıntılı olarak resmedildiği "İnandık" vazosunun, dünyanın hiçbir yerinde benzeri bulunmayan rakipsiz bir eser niteliği taşıdığı belirtiliyor.

Dünyada ve Türkiye'de daha önce yayını yapılmamış olan ve en eski kutsal evlilik törenini son derece etkileyici ve ayrıntılı sahnelerle belgeleyen bu eseri, 1966 yılında Ankara-Çankırı karayolu üzerindeki İnandık yöresinde yaptığı kazı çalışmaları ile Türk toplumuna, eski müze müdürü arkeolog Raci Temizer kazandırmış. Konu ile ilgili görüşlerini aldığımızda sayın Temizer şöyle diyor: "Dünyanın ilk kutsal düğün törenini belgeleyen resimler, Eski Hitit dönemini kapsayan yüzyıllarda, (I.Hattuşil ve I.Murşil zamanında) Anadolu'muzda, İnandık'ta yaşayan aristokrat bir çifte aittir. Genç çifte, tanrılara şarap sunmak için ve düğün hediyesi amacıyla yapılmış bir vazo üzerinde, kabartmalı olarak nefis bir şekilde anlatılan bu eser, yapılan kazı sonucu bir saray mahzeninde bulunmuştur. Daha önce dünyanın hiçbir yerinde evlilik seremonisini anlatan ve belgeleyen bir vesikaya rastlanmamıştır. 1941 yılında Prof. Dr. Remzi Oğuz Arık yaptığı bir kazı ile gene aynı dönemlere ait damadın gelinin yüzündeki peçesini açmasını resimleyen bir vazo parçasını Kızılcahamam yakınlarında bulmuşsa da, ne yazık ki bu eser tamamlanamamıştır. Günümüzde olduğu gibi o yıllarda da evlilik kurumu kutsal sayılmış, üremenin bir sembolü olarak görülmüştür. Anadolu'daki varlığımızın delili olan ve en eski evlilik kurumunu dile getiren bu vazoda günümüz geleneklerinden kesitler gözler önüne serilmiştir."

GÜNÜMÜZ DÜĞÜN GELENEKLERİ NEREDEN GELİYOR?

Günümüzden 3584 yıl öncesinin

İlk kutsal evlilik seremonisini anlatan bu eser dışında, dünyanın hiçbir yerinde başka bir vesika bulunmaması, vazoyu rakipsiz kılıyor.

Prof. Remzi Oğuz Arık tarafından 1941 yılında bulunan ve damadın gelinin yüzünü açmasını resimleyen bu vazo parçası, gene Hitit dönemine ait olduğu halde tamamlanamamış.

aristokrat çiftine, tanrılara şarap sunmak için düğün hediyesi olarak verilen, kırmızı zemin üzerinde bej ve sarı renklerin kullanıldığı resimler aşağıdan itibaren şu dört bölümde yansıtılmış.

Birinci bölümde düğün evi, yani ev sahibesinin yemek hazırlıkları anlatılır. Açkılar açılır, kazanlar kaynar, yemekler pişirilir; bütün bunlar davetliler içindir.

İkinci bölümde "Sunak" denilen yerde kutsal kurban kesme töreniyle dinî gelenekler yerine getirilir. Genç çift tanrılar önünde de evliliğini gerçekleştirir. O yıllarda tanrı olarak düşünülen kutsal boğalara ve ziyaretçilere şarap sunan hizmetkârlar, lir çalarak konukların eğlenmesini sağlayan çalgıcılar görürüz. Nefes kesen sahneleri ise vazonun üçüncü bölümü dile getirmiştir. Üzerinde gelin ve damadın oturduğu gelin yatağı burada resmedilmiştir. Bir kısmı dökülen bu kısımda, kabartmaların izleri açık seçik izlenebilir. Damat bey gelin hanımın yüzündeki peçesini açmaktadır. Tıpkı bazı köylerimizde görüldüğü gibi, evliliğinin tatlı ve bereketli geçmesi için gelinin ağzına muhtemelen tatlı olduğunu düşündüğümüz türden bir yiyecek vermektedir genç damat... Vazonun ağız kısmına yakın ve son kısmını meydana getiren bölümde ise taze evliler odalarında olduğu halde, bugün bile köylerimizde omuzu yumruklanarak gerdek odasına uğurlanan damattan sonra, devam eden düğün şenliklerinde olduğu gibi, eğlencenin devam ettiğini ve zil, mandolin gibi enstrüman çalan çalgıcıları, oyun oynayan insanları görmekteyiz. Dikkat edildiğinde bugün yaşayan şeyler gözlemlenen bu rakipsiz vazonun, tarihi belgeleyen olağanüstü bir vesika olduğunu da vurguluyor, arkeolog Temizer.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNİN BAŞLARINDA

(Hürriyet İlân edileli daha altı ay dolmamış, 31 Mart henüz yaşanmamıştır)

İTALYA'DAKİ (Sicilya ve Kalabriya) DEPREMDEN ZARAR GÖRENLER YARARINA

Tiyatro Oyunu, Müzik ve Gösteri Programı*

(Tepebaşı Kışlık Belediye Tiyatrosu)
Kânunusânin 5'inci Pazartesi Akşamı [18 Ocak 1909]
MÜSAMERE-Yİ FEVKALÂDE
Millî Osmanlı Tiyatrosu
Erbab-ı meraktan müteşekkil Heveskâran [amatörler] Cemiyeti tarafından tertip olunmuştur
Sadrazam Devletlû-Fahametlû
KÂMİL PAŞA HAZRETLERİNİN
taht-ı himaye-yi fehimanelerinde
İtalya Hareket-i Arz Mesabînine Mahsus
Palamari Matbaası Beyoğlu'nda Leh sokağında

* Bu program, anlaşılan karikatürist Cemil Cem'inmiş. Arkasına portre karalamaları yapmış; iki denemeden sonra, üçüncüsünü tamamlamış ki, altına imzasını atmış.

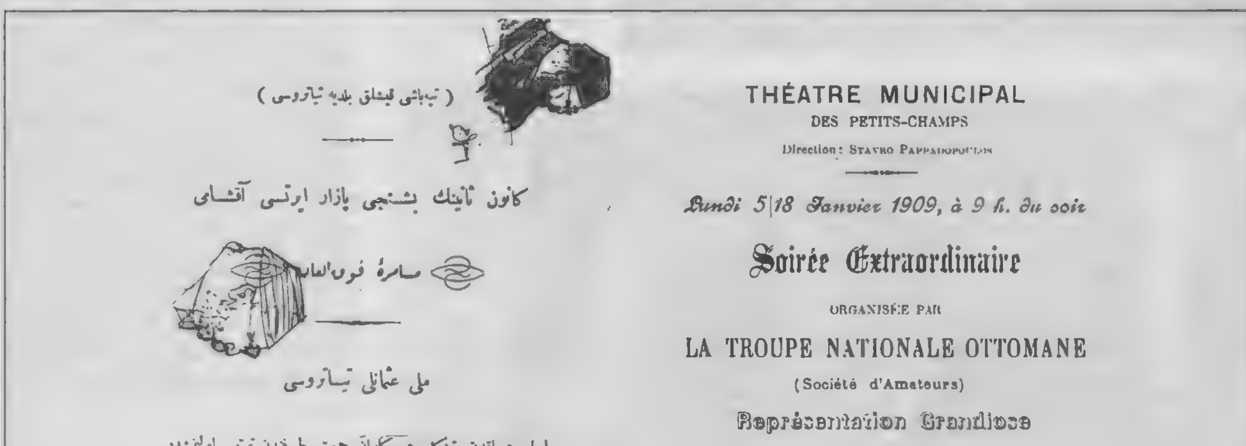
(تپه‌باشی قیشلق بلدیه تیاتروسی)
كانون ثانينك بشنجى بازار ايرتسى آقشامى
مسامرهٔ فوق‌العاده
ملی عثمانلی تیاتروسی
ارباب مراقدن متشکل هوسکاران جمعیتی طرفندن ترتیب اولنمشدر
صدراعظم دولتلو فخامتلو
کامل پاشا حضرتلرینک
تحت حمایهٔ فخیمانه‌لرنده
ایتالیا حرکت ارضی مصابینی منفعتنه مخصوص
پالاماری مطبعه‌سی بك اوغلنده لح سوقاغنده

THÉATRE MUNICIPAL
DES PETITS-CHAMPS
Direction: Stavro Pappadopoulos

Lundi 5|18 Janvier 1909, à 9 h. du soir

Soirée Extraordinaire

ORGANISÉE PAR

LA TROUPE NATIONALE OTTOMANE
(Société d'Amateurs)

Représentation Grandiose

SOUS LE HAUT PATRONAGE
DE
Son Altesse le Grand Vézir
KIAMIL PACHA
DONNÉE
AU PROFIT DES SINISTRÉS
de la Sicile et de la Calabre

Imp. E. Pallamary, Péra

Program

"Ertuğrul" Vapur-u Hümayun Muzikası Kumandan Lange Bey idaresinde oyuna iştirak edecektir

Birinci Kısım

İzdivac-ı Aşkî-Komedi 1 perde Fransızca
Lusi ... Madmazel Lödok ... Raymon ... Mösyö Ormanyan

İkinci Kısım

2- Merhamet (manzume)	Mösyö Vanoli tarafından
3- Millet, Meb'usan marşları	Mabeyn-i Hümayun Muzika Hey'eti tarafından teganni olunacaktır
4- Resne marşı	Madam D. ... tarafından
5- Hasbıhal	Hüseyin Kâmi Bey tarafından
6- Ernani operasının triosu	Madmazel Lidya Kastelli, Mösyö Moravski ve Mösyö Rubel tarafından
7- Ave Maria, Minyon operaları	Madmazal Olga Kahen tarafından
8- Horodik (Millî Ermeni Şarkısı)	Rozali Hanım ve Benelyan Efendi taraflarından

Mabeyn-i Hümayun Muzika takımının Orkestra kısmı Miralay Zâti Bey İdaresinde olarak terennümata refakat edecektir

Üçüncü Kısım

VATAN [Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre'si!]

Millî Oyun Son Perdesi

İslâm Bey........ Nureddin Bey
Sıtkı Bey........ Ahmet Bey
Bir Binbaşı........ Ziya Nezih Bey
Bir Kaymakam........ Talât Bey
İtalya Ataşemiliteri........ Ecvet Bey
Fransa Ataşemiliteri........ Rasih Bey
İngiltere Ataşemiliteri........ Safvet Bey
Abdullah Çavuş........ Abdürrezzak Efendi
Bir Nöbetçi........ Refik Bey
Bayraktar........ Mehmet Bey
Zekiye Hanım........ Kınar Hanım

Büyük Resm-i Geçit

Avcı, Nişancı, Topçu İstihkâm, Arap Arnavut, Zuhaf Askerleri tarafından Gişede, Bonmarşede, Necipler, Psalti ticarethanelerinde biletler satılmaktadır. Gönderilen biletlerin bedellerinin tiyatroya irsali müsterhamdır [istirham olunur].

Programme

La grande fanfare du Yacht Impérial Erthogroul, sous la direction de Lange Bey, prêtera son concours.

Première Partie

MARIAGE D'AMOUR

Comédie en 1 acte d'André de Lorde et de Marsalles

Lucie . . . . Mlle Le Duc — Raymond. . . . Mr Ormanian

Deuxième Partie

1o A. Marche de la Nation. — B. Marche des Députés
Chantées par la Chorale du Palais Impérial et accompagnées de l'Orchestre Impérial, dirigé par Zati Bey.
2o Pitié Monologue . . . . Mr Vanoli
3o Resne, Marche de Mr J. Selvelli chanté par Mme . . . . Bey
4o Une causerie, par H. Kiami Bey, premier artiste de la Troupe Nationale Ottomane.
5o A. Hérodiade — Massenet, par Mlle Lydia Castelli.
— B. Ernani, Trio, par Mlle Lydia Castelli, Mr Morawski et Rubela.
6o A. Ave Maria, de Luzzi — B. Mignon, Connais-tu le Pays? par Mlle Olga Kohan.
7o Horodik, Chant National Arménien par Mlle Rosalie et quelques amateurs.

Le piano sera tenu par Mr J. SELVELLI

Troisième Partie

LA PATRIE

(5me acte) jouée par Mme Knar et Mr Noureddin, A. Nouri Edjved, Abdul Rézak, Telaat Bey.

GRAND DÉFILÉ MILITAIRE

par les soldats tirailleurs, chasseurs, artilleurs, zouaves, albanais

Grande Musique Militaire sur la scène

On trouve des billets au Bon Marché, chez Nedjib Frères, Mir et Cottereau et Psalty.

Prière d'envoyer le montant des billets acceptés au théâtre, contre un reçu.

پروغرام

وطن

بيوك رسم كچيد

Topkapı Sarayı Mutfakları

GÜLCAN KONGAZ
(Topkapı Sarayı Müzesi Asistanı)
Fotoğraflar: TURHAN BİRGİLİ

Topkapı Sarayı 1475-1478 yılları arasında Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştır. Bu devirden başlayarak çeşitli padişahlar zamanında yapılan ilave ve tamirlerle günümüze kadar gelmiştir. Saray, çevresindeki surları ile birlikte 700.000 m.²'lik bir alanı kaplar.

Topkapı Sarayı'nda mutfakların önemi oldukça büyüktür. Mutfaklar Saray'a Orta Kapı'dan (Bab-üs Selam) girilince, İkinci Avlu'nun (Birun) veya Alay Meydanı'nın sağ tarafında mermer sütunlu revakların arkasında kalan bölümlerdir. Mutfak avlusunun uzunluğu 175 m., genişliği ise 30 m.dir. Toplam olarak mutfaklar, Saray'ın 5.250 m.²'lik bir bölümünü işgal eder. Bu avluda bulunan yapılar, mutfağın çeşitli bölümlerini ihtiva etmektedir. Bunlar aşçı ve yamakların, tablakârların koğuşları, kiler binaları, yağhane, sabunhane bölümleri, Vekilharç Dairesi, hamamı, çeşmeleri, mescitleri ve mutfağa ait çeşitli bölümleri ile başlıbaşına bir komplekstir.

Mutfak avlusuna İkinci avludan üç kapı geçidiyle girilmektedir. Bu kapılar Aşağı Mutfak (Kiler-i Amire), Has Mutfak ve Helvahane kapılarıdır.

Aşağı Mutfak yani Kiler-i Amire kapısından girildiğinde sağ tarafta Vekilharç Dairesi bulunmakta idi. Vekilharç, Saray mutfağında mutfak ihtiyaçlarını, alışverişini tanzim eden, mutfak defterlerini tutan kişiydi. Vekilharçların tuttukları masraf defterleri ve notlar, Saray Arşivi'nde bugün hâlâ mevcuttur. Vekilharç Dairesi'nin karşısında kiler ve yağhane binaları bulunuyordu. Ayrıca buradaki, Dolap Ocağı'na açılan bir kapıdan mutfağa erzak taşıma işlemi yapılıyordu. XVII. yüzyıla ait bir evrakta mutfaklara hergün, ikiyüz koyun, yüz kuzu, kırk dana, kırk kaz ve ördek, yüz çift güvercin ve av kuşları girerdi. Ayrıca senede yirmi bin tavuk, iki bin hindi de getirilirdi. Her sene sonbaharda dört yüz sığırın etinden pastırma yaptırıldığı bilinmektedir. Yağhanenin hemen yanındaki ahşap yapı Aşçılar Camii'dir. Karşısında mutfakların hamamı yer alır ki, bu hamam Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın 1135 H. (1722 M.) tarihinde mutfaklarda çalışanların kullan-

1. Topkapı Sarayı mutfak bacaları
2. Helvahâne
3. Helvahânedeki ocak ve reçelhâneye geçiş kapısı
4. Reçelhânede macun terkiplerinin hazırladığı I. Ahmet tuğralı taş.

Bu mutfakların dört giriş kapısı bugün hâlâ mevcuttur. Ancak içeri kısımlar, Saray müze haline getirildiğinde 1945 yılında, aralarındaki bölmeler kaldırılarak tek bir mekân haline getirilmiştir. Duvarlarda bulunan ocaklar bugün vitrinlerin arkasında kalmıştır. Burada Çin ve Japon porselenleri teşhir edilmektedir.

İlk mutfak Fatih devrinde yapılmış olup, dört kubbeli idi. Daha sonraları Kanuni devrinde bu mutfaklar Saray nüfusunun artması ile ihtiyaca cevap vermediğinden Mimar Sinan tarafından altı kubbeli olan Helvahane bölümleri ilave edilmiştir. II. Selim devrinde çıkan yangından sonra, mutfaklar yine Mimar Sinan tarafından onarılarak mahruti kubbeli on kısım daha ilave edilerek büyütülmüş ve yirmi kubbeli bir mutfak oluşturulmuştur.

Mutfaklar sekiz ana bölümdü. Her bölümün ayrı aşçıbaşısı, ayrı ocağı, fırını ve çalışanları mevcut idi. Bütün bu çalışanların başında, en kıdemlileri olan bir aşçıbaşı bulunurdu. Aşçıların adetleri devirlere göre değişmektedir. XVII. yy.da her dairede dört yüz aşçıya nezaret eden bir aşçıbaşı bulunmakta idi.

Saray mutfağı içinde Padişaha yemek çıkan bölümde on iki aşçı ve bir aşçıbaşı çalışmaktaydı. Bunun dışında Valide Sultan'a, Padişahın haremine ayrı mutfaktan yemek çıkmaktadır. Diğer bir bölümde, Saray'da çalışan görevlilere ve Saray halkının yemek ihtiyacına cevap veren başka bir mutfak daha vardı. Saray'da ortalama olarak günde beş bin kişiye yemek yapılmaktaydı. Fakat bu aded, Divan günlerinde, bayramlarda, cülus ve ulufe günlerinde Saray halkının yekûnu on, on iki bine ulaşmaktaydı. Ulûfe günleri, yani Yeniçerilere üç ayda bir verilen maaş günlerinde, çorba, fodla (ekmek) ve on beş kişiye bir tepsi hesabı olmak üzere baklava verilmekteydi.

Saray teşkilatında mutfak görevlilerinin, aşçıların önemi oldukça büyüktü. Sefere de Padişahla beraber giderlerdi.

Saray arşivindeki belgelerden aşçıların isim ve memleketlerini de öğrenmek mümkündür. Mesela İstanbullu

masası için yaptırdığı hamamdır. Hamamın sırasındaki binalarda aşçı, helvacı ve tablakârların koğuşları sıralanmaktadır. Tablakârlar, mutfaklarda pişen yemeklerin Saray'daki çeşitli bölümlere ve koğuşlara dağıtımını yaparlardı. Tabla, tahtadan yapılmış olup, sini büyüklüğündedir. Tablakâr bunu başında taşır. Tablakârların genellikle Saray'a Nevşehir'den getirildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

İkinci avludan mutfaklara açılan Has Mutfak kapısından içeriye girildiğinde, karşı sırada boydan boya görülen kısımların hepsi mutfaklardır.

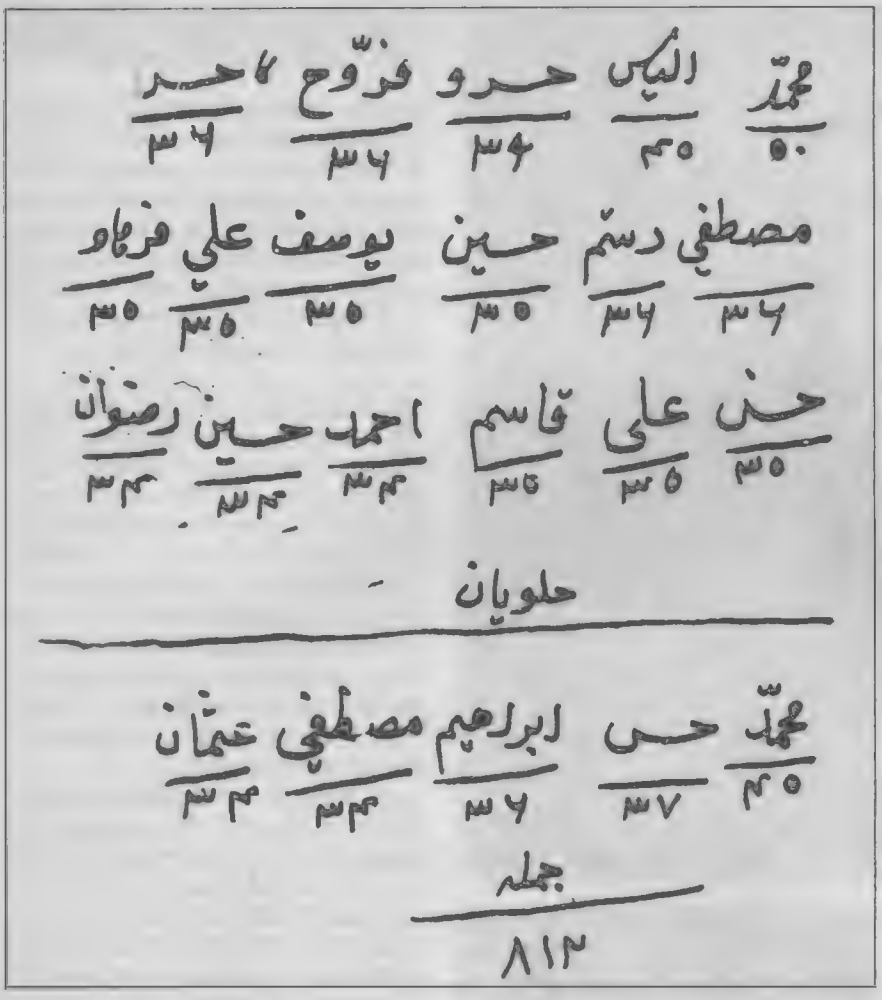

Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan bu evrak E.11594'e kayıtlı olup, arşiv tasnifi XVI. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Bu evrak XVI. yy'da sarayda çalışan Helvacıların, isimlerinin ve adetlerinin tespit edilmesine yardımcı olmaktadır.
Sonuç olarak Saray Mutfaklarında XVI. yy'da 812 Helvacının çalıştığı bilinmektedir.

Muhammed	*İlyas*	*Hüsrev*	*Ferruh*	*Hasan*	
50	*45*	*39*	*36*	*36*	
Mustafa	*Rüstem*	*Hüseyin*	*Yusuf*	*Ali*	*Ferhad*
36	*36*	*35*	*35*	*35*	*35*
Hasan	*Ali*	*Kasım*	*Ahmed*	*Hüseyin*	*Rıdvan*
35	*35*	*35*	*34*	*34*	*34*
		Helvayan			
Muhammed	*Hasan*	*İbrahim*	*Mustafa*	*Osman*	
45	*37*	*36*	*34*	*34*	
		Cümle			
		812			

olanlar pilavcı, kebapçılar Bolulu, hamurcular İstanbulludur.

Mutfakların son bölümü olan Helvahane, bugün mutfak olarak özelliğini eşyası ile birlikte koruyan tek yapıdır. Dört kubbeli bir mekân olup, içerisinde orijinal olarak setler, ocak yerleri, dolaplar, çeşitli mutfak malzemesi görülebilir. Burada ocakların üzerinde bulunan tencere ve kazanların helva ve macun yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Üstleri yazılı ve tarihli olup, Helvahane'ye aittir. Evraklarda buraya vakfedilen eşyaların adetleri, cinsleri ve ağırlıkları bile belirtilmiştir. Helvahane'de çalışan helvacıların sayılarını da öğrenmek mümkündür. XVI. yüzyıla ait bir vesikada sekiz yüz on iki helvacı ismini tespit etmiş bulunmaktayız. Yine arşiv vesikalarında Saray'da yapılan helvaların tarifleri, dağıtılış şekilleri ve yapılan masraflar hakkında bilgi bulmak mümkündür.

Helvahane'nin içindeki bir kapıdan Reçelhane'ye geçilir. Burası kare planlı kubbeli bir yapı olup, ortasında yuvarlak pembe granitten bir taş mevcuttur. Bu taşın üzerinde macun terkiplerinin hazırlandığı bilinmektedir.

Macun her sene Nevruz'da, Nisan ayında, Saray'da hekimbaşı nezaretinde anber, afyon hülasası ve diğer kokulu nebattan yapılan ve Nevruziyye ismi verilen bir terkiptir. Nevruz macunu, Nevruz gecesi porselen, billur, gümüş ve altın kaplar içinde padişah, şehzade ve sultanlara, kadınefendilere, sadrazam ve diğer devlet ricaline Nevruziyyenin ağzı kırmızı kurdele ile bağlanıp, mühürlendikten sonra, takdim edilirdi. Hekimbaşıların bunun karşılığında bu kişilerden değerli hediyeler aldıkları bilinmektedir. Helvahane'de yapılan macunun malzemesinin Mısır'dan getirildiğini de mevcut evraklar yardımıyla öğrenmek mümkündür.

Helvahane ve Reçelhane'de, helva ve macun yapıldığı gibi, her türlü şurup, tatlı ve reçel de yapılırdı. İstanbul'da bulunan, padişaha ait yazlık köşklerin bahçelerinde kokulu reçellik ve şerbetlik güller yetiştirilmekteydi. Bu güller belli zamanlarda toplanarak Helvahane'ye getirilir, reçel ve şurup yapılırdı. Ayrıca Reçelhane'ye İstanköy'den limon, Gemlik'ten nar, Uludağ'dan da şerbetlik kar geldiği bilinmektedir. Osmanlılarda hoşafın önemi oldukça büyüktü. Her yemeğin yanında çeşitli kuru meyvalardan yapılmış bir hoşaf (genellikle üzüm hoşafı) sunulmaktadır. Hatta Divan gününde yabancı elçilere yemeğin yanında verilen hoşafın altın yaldızlı madeni kaplar (yani Tombak) kaseler içinde ikram edildiği bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesine paralel olarak, Saray mutfağı da büyük bir gelişme göstermiştir. Bugün Saray'da mutfak eşyalarını içeren çok çeşitli türde koleksiyonlar mevcuttur. Bunlar Çin ve Japon porselenleri, Avrupa porselen ve kristalleri, gümüş, altın, bakır ve tombak takımlardan oluşmaktadır. Ve bunların büyük bir çoğunluğu mutfaklar bölümünde teşhir edilmektedir.

OSMANLI TOPLUM YAŞAYIŞIYLA İLGİLİ
BELGELER-BİLGİLER

Kahve -IV

XVII. YÜZYILDA İSTANBUL'DA KAHVE

Robert MANTRAN

Kahve tüketiminin Arabistan'daki kökenlerine inmeden, bu işin Güney Arabistan'da XIV. yüzyılın sonlarına doğru, meyve biçiminde değil de içecek olarak tüketildiği ve kahvehanelerin *(buyût al-qahwa)* açıldığı ve sofular için bunun bir skandal nedeni olduğu Mekke'de XV. yüzyılın sonuna doğru iyice yerleşik hale geldiği bilinmektedir. Aynı zihniyet, Mekke *sahib-ül şurta*'sı (polis şefi) Hayr Bey'i de, kahvenin haram ilân edilmesini sağlamasından sonra (917/1511), harekete geçirmiştir; kahvenin satış ve kullanımını yasaklamış, satıcıları cezalandırmış ve stokları yaktırmıştır. Fakat 1512'de Hayr Bey'in yerine bir başkası atanınca kahve tüketimi yeniden başlamıştır. Kahve Mısır'da XVI. yüzyılın ilk on yılı süresince tanınmaya başlamış ve burada da fukaha (fıkıh âlimleri) onun kullanımına karşı tavır almışlarsa da, pek başarılı olamamışlardır. Üstelik bu adet Suriye'ye, Irak'a, İran'a ve Suriye ile Mısır'ın Osmanlı tarafından fethinden sonra da Türkiye'ye geçmiştir.[1] Ancak, eğer Osmanlı vakanüvisi İbrahim Peçevî (1574 - 1649)'nin anlattıklarına inanmak gerekirse, ilk kahvehaneler İstanbul'da ancak 962/1554-55'te açılmışlardır. Bu tarihe kadar kahve, yalnızca Mekke'den dönen hacıların anlattıklarından tanınmaktaydı ve belki de kahve tüketimi İstanbul'a ulaşmadan önce Anadolu'da yavaş yavaş yayılmıştı. Ancak her hal-ü kârda, Kahire'deki bilinen ilk kahve tüketimi ile İstanbul'da işaret edilen ilk kahve tüketimi arasındaki 50 yıllık ara, hatta hiçbir belge (bugüne kadar) İbrahim Peçevî'nin işaret ettiği tarihten öncesi için kahve konusunda bir şey söylemese bile, çok uzundur. II. Süleyman'ın saltanatı döneminde (muhtemelen 1554-55 yılları civarında) kahveden bir vergi alınmıştır; Müslüman tüccarlardan okka başına 8 akçe olarak alınan bu vergi, kâfir tüccarlardan okka başına 10 akçe olarak tahsil edilmekteydi; Edirne'de de 6 akçelik ek bir gümrük resmi alınmaktaydı.[2]

Kahvenin Osmanlı başkentine gelişi ve tüketiminin yaygınlık kazanması konusunda İbrahim Peçevî *Tarih*'inde bilgiyi verilmektedir.[3]

1589-1592 ve 1593-1598 arasında müftü olan Bostanzade Mehmed Efendi ayrıntılı ve nâzım bir fetva yayınlayarak kahve tüketimini onaylamıştır; fakat diğer ulemâ hasmâne tutumlarını sürdürmüş ve kahvehanelerde hükûmet işlerinin yorumlanması, otoriteler nezdinde endişe yaratarak onların bu gibi yerler hakkında kararlar çıkartmalarına yol açmıştır, ama bunlar da başarılı olamamışlardır.

"Ama bundan sonra kahve işi öyle aldı yürüdü ki, artık tenbihlerden vazgeçildi. Vaizler ve müftüler 'kömür haddine gelmezmiş, içmesi câizmiş' demeye başladılar. Ulemâdan meşayihten (şeyhlerden), vüzerâdan ve kibardan içmeyen kalmadı. O dereceye vardı ki, büyük vezirlerden bazıları gelir olmak üzere kahvehane yaptırdılar. Bunlardan günde birer ikişer altın kira alırlardı..."

XVII. yüzyılda Avrupalı seyyahlar Türklerin kahveye düşkünlüklerini zengin bir edebiyat halinde zikretmişlerdir. Bunlardan biri olan Pietro della Valle "Türklerin rengi siyah olan başka bir içecekleri daha vardır ve bu yazları çok ferahlatıcıdır, kışın da oldukça iyi ısıtmaktadır, fakat özü hep aynı kalmakta ve hep aynı içecek olmaya devam etmektedir. Ateşten geçtiği için sıcak olarak ve uzun aralıklarla, yemekten önce değil, tıpkı bir sonralıkmış gibi ve arkadaşlar arasında rahat bir şekilde olmak üzere, yudumlanarak içilmektedir. Eğer iyi hatırlıyorsam, bu içecek Arabistan'da Mekke civarında yetişen ve meyvesine kahve adı verilen bir ağacın tane veya meyvelerinden yapılmakta ve içeceğin adı da bu meyveden gelmektedir... Kahve burada o kadar büyük bir miktarda tüketilmekte ki, söylendiğine göre kahve vergisi padişah adına toplanan çok büyük bir miktara ulaşmaktadır"[4] ve du Loir "Ona daha küçük bir fincan içinde, rengini ve adını bir Mısır tanesinden alan kızıl bir su olan kahve getiriyorlar, bu tane kaynatılmakta ve bir buğday tanesi büyüklüğünde olmaktadır. Bu içecek ancak çok sıcakken iyidir.. Lezzetli biraz duman kokulu olmakta, fakat mide üzerinde harika bir etkisi bulunmakta ve buharın beyne çıkmasını engellemektedir."[5]

Nihayet Thévenot: "...Fakat onlar için çok alışılmış bir başka (içecekleri) var. Buna kahve adını veriyor ve günün her saatinde içiyorlar... Bu içecek acı ve siyahtır ve biraz yanık kokmaktadır... Bu içecek dumanların mideden başa yükselmesini önlemektedir... ve bu nedenle uyumayı engellemektedir...; mideyi rahatlattığı ve hazmetmeye yardım ettiği için de iyidir; nihayet, Türklere göre kahve bütün ağrılara iyi gelmektedir; bazıları kahvenin içine kuru karanfil veya kakûle adını verdikleri taneleri katmakta, bazıları da şeker koymaktadır.. Kahve en çok Türklerde içilmektedir, günde en azından iki veya üç fincan kahve içmeyen zengin veya fakir hiç kimse yoktur ve kahve kocanın karısına sağlamak zorunda olduğu şeylerden biridir..."[6] demektedir.

Ancak bu kahve tutkusu, Osmanlı yöneticilerinin her zaman hoşlarına giden bir şey değildi. Eğer vakanüvis Naima'ya inanmak gerekirse, 1633'te İstanbul'u kül eden büyük yangın halk arasında, kahvehanelerde yüksek sesle ifade edilen, bir memnuniyetsizliğe yol açmıştı. Bu durumda Padişah IV. Murad (1623-1640) kahve ve tütünü yasaklayan bir ferman çıkardı ve emirler büyük sertlikle uygulandı.[7] İstanbul'daki ve imparatorluğun diğer bütün kentlerindeki kahvehaneler IV. Murad'ın ve selefi I. İbrahim'in saltanatları döneminde kapalı kaldılar; bunlar ancak IV. Mehmed'in saltanatı döneminde yeniden açılabildiler.[8]

XVII. yüzyılda İstanbul'daki kahve ticaretine ilişkin olarak, devrin vakanüvisleri ve belgeleri tarafından çeşitli bilgiler sunulmaktadır. Bu yüzyılın ortasına doğru İstanbul'un çok önemli bir tasvirini bize bırakmış olan Evliya Çelebi, esnaf arasında; 55 dükkânları olan bu sayıları 100 olan kahve tüccarlarıyla, 300 depoları olan ve sayıları 500 olan kahve toptancılarını zikretmektedir; bu sonuncular büyük toptancılar olup, bunların Mısır ve Yemen'deki San'a'da ortakları bulunmaktadır.[9]

O dönemin bir başka vakanüvisi olan Eremya Çelebi İstanbul'u tasvir ettiği eserinde, 1657'de başkentte Girit Seferi nedeniyle yapılan esnaf alayından söz ederken, bunların arasında kahveci esnafını[10] zikretmektedir; aynı şekilde, kahve ticaretiyle uğraşan esnaf belgelerde de görülmektedir. Örneğin Paris Ulusal Kütüphanesi Türk Belgeleri arasında olanları gibi.[11]

Bu kahve ticareti, Evliya Çelebi'nin "Mısır ve Akdeniz tüccarları" adını verdiği kimselerin elinde olan, önemli bir trafiğe can vermiştir. Evliya Çelebi bu tüccarları şöyle tasvir etmektedir: "600 depoları vardır. IV. Murad'ın saltanatı döneminde Hotin Savaşı'nın olduğu yılda (1030/1621) en büyük tüccarlardan biri olan Hacı Kasım, Bal Kapanı'ndaki 7 deposunun kilitlerine kurşun döktürtmüş-

tür... 'Afet' tüccarları olan Hacı Enver, El-Hac Ferhad, El-Hac Nimetullah'ın her birinin 10 kalyonu ve 7 evi bulunmaktaydı; bunların dışında her biri 40 ilâ 50.000 kiseye sahibe benzeyen çok sayıda büyük tüccar daha bulunmaktadır; bunların herbirinin Hind, Yemen, Arabistan, İran ve Frenk diyarında çok sayıda kuruluşları bulunmaktadır..."[12] Diğer yandan, Mısırlı tüccarların Tahtakale'deki Katır Hanı'nda toplandıkları bilinmektedir.[13] Bu Mısırlı tüccarlar Mısır'dan gelen veya Mısır'dan transit geçen bazı malların taşınma ve satış tekeline sahiptirler ve kahve de bu malların arasındadır: "Büyük Senyör'ün... Mısırlı uyrukları bol miktarda şeker, pirinç, kahve, keten ve diğer malları, burada tüketilmek üzere getirmektedirler. Bunlar ülkelerine yalnızca nakit para götürmekte ve bunları kendi ülkelerinin tekne ve gemileriyle taşımaktadırlar."[14] Eremya Çelebi'ye göre, bunlar İstanbul'a Mısır'dan şeker, hurma, kenevir, pirinç, kamış, kahve ve kına getirmektedirler.[15] Ama, Mısır'dan bir başka mal ithal sistemi daha bulunmaktadır; bu sistem padişah hazinesine gönderilen ve "Kahire Kervanı" adını alan gemi konvoyuyla taşınan aynî ve nakdî vergilerden oluşmaktadır. Özel tüccar tekneleri de bu konvoya katılabilirlerdi. Bu konvoy Fransız Elçisi Nointel'i özellikle etkilemiştir: "Bir başka gün Mısır mallarının yıllık olarak gelmesi görülmüştür; bu bir deniz kervanıdır, 13 tane tüccar gemisi tek sıra halinde birbirlerini izlemektedir, her gemide toplar bulunmakta ve Mısır saik ve uzun kayıkları bunlara refakat etmektedirler; bu tekneler pirinç, kahve, hurma, safran, karabiber, tarçın, Hind cevizi, sinameki, Arabistan macunu ve tatlandırıcıları şeker, şerbet, buhur... ile yüklenmişlerdir."[16] Fransız Ulusal Arşivi'nde muhafaza edilen bir belgede, gene Nointel şunları yazmaktadır: "Kahire kervanı olarak adlandırılan ve İskenderiye ve civarındaki limanlarda yüklenen kervan, 5 aylık bir yolculuktan sonra Kente (İstanbul'a) geldi... Bu kervan toplarla iyice silâhlanmış 13 gemiden oluşmaktadır... Bunların yüküne gelince, öncelikle saraya yönelik ve Mısır Paşası tarafından yollanan hediyelerden oluşmaktadır; bunlar şeker, kahve, şerbet ve pirinçten meydana gelmektedirler... Şu anda İstanbul'da 500.000 kileden fazla pirinç bulunduğu ve bunun 4 ay süresince tüketildiği konusunda beni temin ettiler, ayrıca bu kervan ile çok bol miktarda keten, kahve ve şeker getirildiği söylendi."[17]

Padişah ve sarayda yaşayanlara yönelik kahvenin teslim edildiği sarayın dışında, İstanbul'da kahve tüccarı esnafın temsilcilerinin mal aldıkları hanlar ve depolar bulunmaktaydı; bazen kahvenin Mısır Çarşısı dışında satılması yasaklanmışa benzemektedir.[18] Kahve Mısır Çarşısı'nda kahvecilere satılmaktaydı. Kahvecilerin mesleklerini icra ettikleri kahvehaneler hakkında Thévenot kısa bir tasvir bırakmıştır: "Birçok, halka açık kahvehane bulunmakta; buralarda kahve büyük kaplarda pişirilmektedir. Bu yerlerde din ve nitelik farkı olmaksızın her cinsten insanla karşılaşmak mümkündür; ve buralara girmekte utanılacak hiçbir şey yoktur; çoğu kimse buraya sohbet etmeye gitmektedir; hatta binanın dışında yoldan geçenleri görmek isteyenlerin ve açık havada olmayı tercih edenlerin oturdukları üzeri örtülü kerevetler bulunmaktadır. Çoğu zaman kahvehanelerde birçok kemancı, flütçü ve sazcı bulunmakta, bunlar günün büyük bölümünde çalıp söylemektedirler. Bunlar kahvehane sahibi tarafından müşteri çekmek üzere tutulmuşlardır."[19] Başkentin çeşitli semtlerinde kahvehanelerin bulunduğu bilinmektedir: Musahipzade Celâl'e göre, bazı esnaf Çelebi Alâeddin (Balık Pazarı), Mısır Çarşısı, Çavuşhane, Bayezid ve Galata kahvehanelerinde toplanmaktaydı;[20] Salâhi Birsel de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, özellikle Tophane ve Ayasofya'da olmak üzere, birçok meydan ve sokak üzerinde kahvehanelerin bulunduğunu bildirmektedir; aynı şekilde Kadırga'da (bu dönemin en büyük kahvehanesi bu semtteydi) ve Haliç'teki Çardak İskelesi'nde de birçok kahve bulunmaktaydı. Boğazın başlıca iskelelerinde (Beykoz, İncirköy, Kanlıca, Hamam İskelesi, Çengelköy, Beylerbeyi ve Üsküdar) de kahvehaneler bulunmaktadır; en eskileri, XVII. yüzyılda da varolan Beylerbeyi'ndekidir. İstanbul'daki en eski kahveler Süleymaniye Camii yakınındaki Tiryaki Çarşısı'ndakilerle Esir Pazarı ve Tavuk Pazarı'ndakilerdir.[21]

Ne yazık ki, İstanbul'a getirilen kahvenin ve tüketiminin miktarı hakkında çok az şey bilinmektedir. XVII. yüzyıl sonuna ait bir belge de, her yıl Mısır'a 32.000 ilâ 40.000 ferde (22) geldiğini, bu balya-

lardan 15.000 ilâ 20.000'inin İstanbul ve imparatorluğun diğer eyaletlerine gönderildiği, sevkiyatın çoğunun gemilerle yapıldığı bildirilmektedir.[23] Matbah-ı Âmire'ye ilişkin bir başka belge, Matbah-ı Âmire Emini el-Hac Mehmed Efendi tarafından 1105 Zilkade ile 1106 Şevval (Haziran 1694'ten Mayıs 1695'e) arasında yapılan bir yıllık alımları bildirmektedir ve bu alımlar arasında 2424 okka (3100 kg. civarında) kahve de gözükmektedir.[24]

1109/1697 yılında hazinenin âcil nakit ihtiyacı içinde olması nedeniyle, Hıristiyan alıcıların ödedikleri 8 akçelik resme ilâveten okka başına 5 para tutarında ek bir vergi daha alınmıştır. Bildirildiğine göre, İstanbul'a gelen kahve belli bir hana indirilmek zorundadır ve perakendecilere satış buradan yapılmaktadır; gayet açık bir şekilde hüküm altına alındığı üzere, başka herhangi bir yerde satış yapmak yasaktır. Yukarıda adı geçen bu resm-i mirî, yalnızca İstanbul'a yeni gelen kahveyi değil, padişah fermanının yayınından sonra, toptancı ve perakendecilerin ellerindeki stokları da kapsamıştır. Bu resim tutarı 14.000 kise kadar görünen eski verginin üstüne 3.000 kise kadar bir ilâve sağlayacaktır. Bu verginin toplanması işi gümrük emini ve adamlarına verilmiştir.[25]

Diğer yandan, aynı yıla ait benzeri bir belge, toplanan kahve resminin her 100 akçesinden altısının emine (gümrük), bir akçesinin kadıya, 1/2 akçesinin kâtibe (emininkine?), 1/2 akçesinin kâtibe (kadı'nınkine?), bir akçeninin sarrafa (?), bir akçesinin yazıcılara, yani toplam olarak on akçesinin verileceğini belirlemektedir.[26]

Bütün bu bilgiler, ne yazık ki, çok kısmîdir ve İstanbul'a gelen kahve miktarıyla tüketim miktarı ve bunlardaki değişmeler hakkında fikir edinmemize izin vermemektedirler: ancak bu rakamların zaman içinde artarak ilerlemiş olmaları muhtemeldir, zira bu durum Osmanlı hükûmetinin ihtiyaç halinde bu ürünü daha fazla vergilendirme konusunda tereddüt etmemesini açıklayacaktır. Evliya Çelebi bize kahve toptancıları ve tüccarları hakkında -yaklaşık- rakamlar veriyorsa da, kahveciler hakkında hiçbir şey söylememektedir. Şurada burada sıklıkla gidilen yerlerin (büyük ticaret, çarşı ve gezinti yerleri) dışında hiçbir yer adı zikredilmemiştir; nihayet seyahatnamelerden açıkça ortaya çıktığı üzere, kahve kullanımı evlere -en azından ekâbir evlerine- girmiştir; "Türk kahvesinin kullanımı Osmanlı başkentinde ve muhtemelen İmparatorluğun diğer yerlerinde iyice alışılmış bir hale gelmişe benzemektedir.

Aydınlatılmayı bekleyen bir problem daha bulunmaktadır; bu da kullanılan malzemenin kökeni ve imalâtına ilişkindir. XVII. yüzyılın ortasında Thévenot bu malzemenin ve kahve hazırlanışının bir tasvirini yapmaktadır: "... ondan içmek istediklerinde, sırf o iş için yapılmış ve ibrik adını verdikleri bir kap almakta, bunu suyla doldurarak kaynatmaktadırlar; kaynadığında suyun içine hemen hemen üç fincan için bu tozdan tepeleme bir kaşık dolusu ilâve etmektedirler; bu da kaynadığında çabucak ateşten çekmekte veya karıştırmaktadırlar; aksi takdirde taşacaktır, çünkü çok hızlı yükselmektedir; ve böylece 10 veya 12 taşımlık kaynamadan sonra, boyalı bir tahta tepsiye dizdikleri porselen fincanlara dökmekte ve size kaynar halde getirmektedirler."[27] Malzeme nereden gelmektedir? Kullanılan bakır araçların (değirmen, cezve) Anadolu veya İstanbul'da imâl edilmiş olmaları muhtemeldir, çünkü bu maden Anadolu'da üretilmekte ve geniş ölçekte kullanılmaktadır. Fincanlara gelince, bunlar muhtemelen İran yoluyla Çin'den gelmişler ve sonra da ülke içinde üretilmeye başlamışlardır; ama bunlar Çinlilerinki gibi olamamıştır. Fincan kullanımı herhalde çok yaygındır ve bir kervan yolculuğundaki elzem malzeme arasında o da sayılmaktadır: "... kahve koymak için bir deri torba, pişirmek için küçük bir cezve, Doğu Akdenizlilerin âdeti üzerine ziyarette bulunanlara kahve ikram etmek üzere fincanların konulacağı bir muhafaza..."[28]

Kahve için gerekli malzeme Osmanlı başkentinden Batı Avrupa'ya geçmiştir. Monsieur da La Haye'in refaketinde gittiği İstanbul'dan dönerken, Sieur de la Roque, beraberinde kahveyle birlikte, onu pişirmek ve içmek için gereken araçları da getirmiştir; çok güzel olan eski porselen fincanlarıyla ve altın, gümüş veya ipekle işlenmiş muslin peçetelerinden özellikle gurur duymaktadır; ancak bunlar gündelik kullanım eşyaları olmaktan çok, koleksiyon parçalarıdır."[29] Bu malzemenin Fransa'daki kullanımına dair, yakınlarda yayınlanan bir kitapta da bazı bilgiler vardır.[30] Fakat, burada söz konusu olan, açıklamalar yerine, farkına varışlardır.

Bu küçük incelemenin sonunda eğer bazı noktalar ışığa çıkartılabildiyse de, çok sayıda noktanın hâlâ karanlıkta kaldığını da farketmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bizzat kendinden başlamak üzere, eğer bu içeceğin tutulmasını ve yayılmasını anlamak ve kahvenin Türk iç ticaretiyle uluslararası ticaret içindeki yerini görmek istiyorsak, Türk arşivlerinde olduğu kadar, Avrupa arşivlerinde de çalışmalar yapmak gerekmektedir. André Raymond'un çalışmaları sayesinde, XVIII. yüzyılda Kahire'deki kahve ticaretinin önemi hakkında bilgi sahibi olmamıza karşın, özellikle XVII. yüzyıl bakımından aynı şeyi Osmanlı başkenti için söylemek mümkün değildir; oysa XVII. yüzyıl, Arabistan kahvesi ticaretinin en büyük dönemini meydana getirmektedir. Bu araştırma, yararsız olmanın çok uzağındadır.

Çeviren: Mehmet Ali KILIÇBAY

KAYNAKÇA

1. *E.I.²*, "Kahwa" maddesi.
2. R.Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle*, Paris, 1962, s.209-210.
3. Yazarın burada, İbrahim Peçevi, *Tarih*, Istanbul, 1293/1866 basımı, c.I, s.362-64'ten yaptığı alıntı, daha önce *Tarih ve Toplum*'un 12. (Aralık 1984) sayısında (s.12/372'de) Bekir Sıtkı Baykal sadeleştirmesinden aktarılmış olduğu için atlanmıştır. çev.
4. Pietro della Valle, *Il Pellegrino... Scritte dell'anno 1614... al 1626*, Roma, 1650, Fr. çev. *Voyages de Pietro della Valle, Gentilhomme Romain, dans la Turqie, La Palestine, l'Egypte, La Perse, les Indes Orientales et Autres Lieux*, Paris, 1661, c.I, s.78-79.
5. Du Loir, *Les Voyages du Sieur du Loir...*, Paris, 1634, s.169-170.
6. Jean Thévenot, *Vogages de M. Thévenot au Levant et en Asie*, Paris, 1664, s.62-63.
7. Na'imâ, *Tarih*, Istanbul, 1283/1866 basımı, c.II, s.168-69.
8. J. von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Dochez çevirisi, c.II, I, XLVII, s.454.
9. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.I., s.554, 602.
10. Eremya Çelebi, *Istanbul Tarihi, XVII. Asırda Istanbul*, Istanbul, 1952, s.309.
11. B.N., *Fonds Turc*, ek 881, f°13, v° ve *Ancien fonds Turc*, 40, f°13 2° ve v°.
12. Evliya Çelebi, 553. 17. yüzyılda bir kise 40.000 akçe veya 500 guruş etmektedir.
13. Evliya Çelebi, s.325.
14. *Mémoire de Roboly*, Archives Nationales, BI 376, f° 44-46, 10 Ağustos 1669.
15. Eremya Çelebi, s.11.
16. Nointel, Lyonne'a 24 Temmuz 1671 tarihli mektup, Albert Vandal, *Les Voyages de Marquis de Nointel*, Paris, 1900, s.69'da.
17. A.N. BI 376, f°276, Istanbul, 4 Temmuz 1672.
18. Osman Nuri, *Mecele-i Umur-u Belediye*, ç.I, Istanbul, 1397/1922, 800/801'de zikredilen 1131/1719 tarihli ferman.
19. Thévenot, s.63-64.
20. Musahipzade Celâl, *Eski Istanbul Yaşayışı*, Istanbul, 1946, s.45.
21. Salâh Birsel, *Kahveler Kitabı*, Istanbul, 1975.
22. Ferde 100 okkaya eşit olup 128 kg. civarında bir ağırlık olmaktadır.
23. Türk Arşivleri, Kâmil Kepecioğlu, Anadolu Muhabebesi, Kahve Rüsumu, 4518, c. 1-2 (yıl 1108/1697).
24. Aynı yerde, Matbah-ı Amire, s.39, (1106-7/1694-95).
25. Aynı yerde, 4518, s.1-2.
26. Aynı yerde, s.3.
27. Thévenot, s.63.
28. La Boullaye-le-Gouz, *Les Voyages et Observations du Siuer de la Boullaye-le-Gouze, Gentilhomme Angevin*, Paris, 1653, s.60-61.
29. Jean Leclant, "Le Café et les Cafés à Paris", *Annales (E.S.C.)*, 1951, s.1-14.
30. Hélène Desmet-Grégoire, *Le Divan Magique, L'Orient Turc en France au XVIIe Siècle*, Paris, s.75 vd.

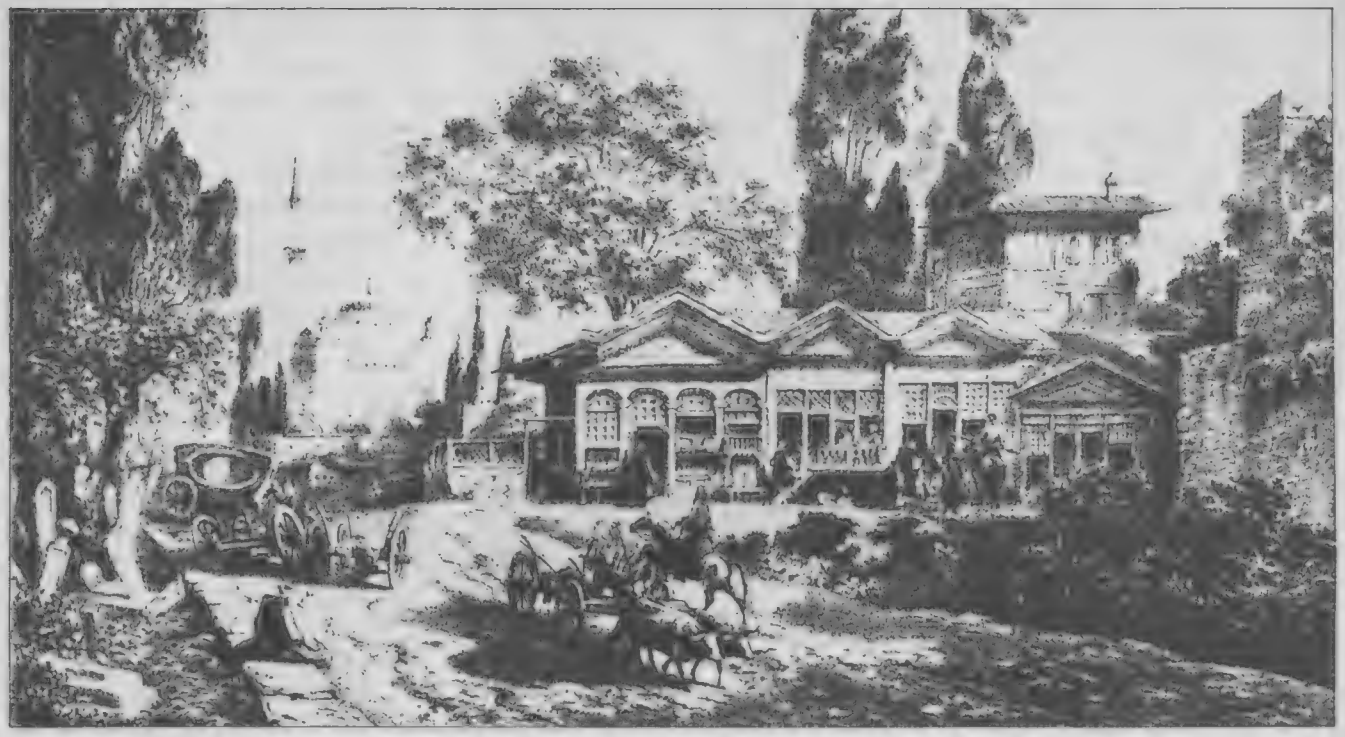

Ondokuzuncu yüzyılda Topkapı'nın önündeki kahvehaneler
Geçen yılın sonlarında Tercüman tarafından lüks bir büyükboy tıpkıbasımı yayımlanan, Eugéne Flandin'in L'Orient adlı gravür albümünden (Paris, 1852).

KAHVE ÜZERİNDEDİR*

Bu yolda da geçmişte nice kavgalar olmuştu. Aslı Yemen diyarından çıkıp tütün gibi dünyaya yayıldı. Kimi şeyhler Yemen Dağları'nı mesken edinip dervişleriyle bir tür ağaç yemişi bulup *kalb* ve *bun* dedikleri taneleri döğüp yerlerdi ve kimisi de kavurup suyunu içerdi. Riyazat ve sülûke uygun ve şehveti kesmeye elverişli soğuk ve kuru gıda olduğundan Yemen ahalisi birbirinden görüp şeyhler ve sûfiler ve başkaları kullandılar. Dokuz yüz elli (1543) sıralarında gemilerle Türkiye'ye geldiği zaman tanınmayıp haram olduğuna fetvalar verildi. Yanık olmasından başka *devir*[1] ve *cemiyet*[2] ile içilmesinde doğru yoldan çıkmış dinsizlere benzemek vardır, dediler. Merhum Ebussuut Efendi'den naklederler ki getiren gemileri deldirip kahve yüklerini denize batırdı. Lâkin bu yasaklar ve şiddetler fayda vermeyip verilen fetvalar ve söylenen sözler halkın kulağına girmedi. Yer yer kahvehaneler açılıp büyük şevk ve rağbetlerle bir yere gelip içtiler. Hele keyf erbabının keyflerini artırır, cana can katar bir hal olduğundan bir fincan uğruna can vermek yanlarında câiz oldu. Onların[3] zamanından sonra gelen şeyhülislâmlar câiz olduğuna fetva verdiler. Merhum *Bostan-Efendi*[4] bir mufassal ve manzum fetva verdi. Kahvehaneler kimi yasaklanarak, kimi izin verilerek birkaç yıl sürüdü. Bin tarihlerinden (1592) sonra dince yasak sayılmaktan kaldı, her yerde açıkça içilip her sokak başında bir kahvehane açıldı. Kıssahanlar, çengiler ile halk işten güçten kaldı. Alış-veriş durduktan başka, padişahtan dilenciye varınca halk birbirini kesip biçmekle eğlenir oldu. Merhum Gazi Sultan Murat Han, bin kırk iki (1633) sonlarında bu işi anlayıp halka şefkat ve nasihat yüzünden bütün Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde bulunan kahvehaneler bozulup bundan sonra içilmesin, diye ferman ettiler. O zamandan beri İstanbul kahvehaneleri, cahil kişinin yüreği gibi harap ve virandır. Yine açılır ümidiyle kahvehane sahipleri bozmayıp kapamışlardı. Sonra çoğu, belki hepsi bozulup başka dükkânlar yaptılar. Lâkin İstanbul'dan başka şehirler ve kasabalarda eskisi gibi açılıp içilir oldu. Önce söylendiği gibi bu türlü işler sonsuz olarak yasak kabul etmez.

Bundan sonra kahvenin niteliğine gelelim: Kahvenin kendisinin *soğuk* ve *kuru* olduğunda şüphe yoktur. Davûd Antâkî'nin[5] *Tezkire'de*[6] *sıcak* ve *kuru* dediği herkesçe kabul edilmiş değildir. Nihayet su ile kaynatılıp şerbeti alınınca soğukluğu gitmez, belki daha çok soğuk olur. Çünkü su da soğuktur, onun için susuzluğu giderir ve bir uzva döküldüğü zaman yakmaz, çünkü onun harareti garîzî hararettir, tesir eylemez. Lâkin kuruluğuna biraz gevşeklik gelir. Meselâ kendi üçüncü derecede kuru iken ikinci derecede soğuktur. Yaş ile karıştığı zaman kuruluğunun bir derecesi gider, ikinci derecede kuru kalır. Ve kuruluk il uykuyu önler, mizaca göre mutlaka *idrar* vardır. Kuru mizaç sahiplerine, hele *sevdâvî mizaca* çokluk elverişli değildir, belki aykırıdır. Çok içilmesi uykusuzluğa ve sevdâvî vesveselere[7] yol açar. İçilecek olursa sarhoş iken içilmeli. Lâkin mizacı râtıp olanlara, hele kadınlara gayet uygundur. Onlar ağır kahveyi çok çok içmek gerek. Sevdâvî olmamak şartıyla, çok olması onlara zarar vermez, vesselâm.

---

* Kâtip Çelebi, yayına hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l. Ahakk *[En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi]* (İstanbul: MEB- Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, 1972), s.39-41.

[1] Eskiden, bugün hâlâ Suriye'de ve başka Arap memleketlerinde olduğu gibi, kahve misafirlere tek fincanla, içine tek yudumluk kahve konarak ikram edilir ve bu tek fincan konuktan konuğa dolaştırılırdı, onun için *'devir'* tâbirini kullanıyor.

[2] Kahve, kahvehaneler gibi halkın toplu olarak bulunduğu yerlerde içilirdi.

[3] Ebüssuut Efendinin.

[4] Bostan-zade (1539-1605), XVI. ve XVII. yüzyılda yaşamış bilginler soyundan olup Anadolu ve Rumeli kadıaskerliklerinde bulunmuştur.

[5] Dâvûd Antâkî (1543-1599), Antakya'da doğmuş, başta tıp olmak üzere türlü ilimlerde yetkisi olan bir bilgin.

[6] Dâvûd Antâkî'nin büyük bir eseri olup asıl adı *'Tezkiret ulü'l-elbâb ve'l-Câmi li'l-Ucub'il-Ucâb'*dır. Bir mukaddime ile dört bölüm ve hâtimeye ayrılmış olup, 2., 3., 4. bölümler ilâçları, terkipleri ve hastalıkları ele almaktadır.

[7] Melankolik kuruntulara, melankoli hastalığına yakalanmış olanların içine düştükleri kuruntulara.

KAHVEYİ UCUZLATMA ÖNLEMLERİ

İstanbul Kadı Sicili-25/s.96-97

İstanbul Kadısı Fazîletlü Efendi ve Gümrük Emini Ağa,

Bundan mukaddemce Mısır Çarşusu attârlarıyla yerli kahve bâzirgânları beyninde olan nizâ içün attârân diledikleri bâzirgânlardan ve berrânîden bâzârların kat'u defterleri vechi üzere lüzûmı mikdârı kahve iştirâ etmek içün verilen nizâma binâen attârân, berrânî ta'bîr olunur tâ'ifeden yüz vakıyye kahveyi yüz seksen guruşa iştirâ ve meshûkınun yigirmi beş dirhemi yigirmi bir akçeye iken iki akçe tenzîl ile on tokuz akçeye ibâdullaha bey' ederler iken bâzirgânlar tama'-ı hâmlarından nâşî berrânî yedinde olan kahveleri kendüleri iştirâ ve ba'zılarını ihâfe ile bey'den men' ve bey'ini kendülere hasr ile iki yüz guruşdan noksâna vermeyüz deyü ta'annüd etdükleri ve berrânî tâ'ifesinün ekseri kahveyi İzmir'den iştirâ etmeleriyle bâzirgân kahvesinden onar guruş masrafları ziyâde iken yüz seksene ve ba'zıları yüz yetmiş beşer guruşa vermişler iken bâzirgânlarun inâd ve ısrârları ancak birbirleriyle te'âzud ve ittifâklarına i'tizâren olmağla ibâdullaha şefkaten husûsları rü'yet olunmak lâzım gelmeğle: imdi hâlen Mısır'da kahvenün otuz yedi vakıyye olan bir kantârı yigirmi altı iryâledür. Behisâb-ı guruş elli iki guruş eder ve her kıyyesine onar para masraf ile bu tarafda her kıyyesi kendülere altmış altışar paraya olup ve hâlen İzmir'de her yüz vakıyyesi elli altı ve elli üç guruşa olup yüz seksen guruşa verdükleri takdîrce her vakıyyesi yetmiş ikişer paraya gelüp ve Mısır hisâbı üzere her kıyyede altışar para fâ'iz hâsıl olur deyü erbâb-ı vukuuf haber vermeleriyle hakîkat-i hâl bu vechile oldığı takdîrce mezbûrlar ol mikdâr fâ'ize kanâ'at etmek lâzım iken bundan ziyâde fâ'ize tasaddîleri insâfdan hâric olup, hâlis Yemen kahvesinün meshûkınun yigirmi beş dirhemi dahi altı paraya füruht olunmak matlûb olmağla, bâzirgânları ihzâr ve şimdilik berrânî tâ'ifesinün verdükleri gibi yüz seksen ve yüz yetmiş beş guruşa râzı olurlar ise fî-hâ ve illâ Baş Muhâsibde mukayyed olan ta'ahhüdlerinün muktezâsı icrâ olunmak iktizâ eylediğini kendülere gereği gibi tefhîm ve nizâm-ı müstahsene rabt ve eger yine inâd u muhâlefet ederi olursa i'lâm eyleyesin deyü.

Fî'4 Safer sene 118

İstanbul Kadısı Erdemli Efendi ve Gümrük Emini Ağa,

Bundan önce Mısır Çarşısı aktarlarıyla yerli kahve tüccarları arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla, aktarlar diledikleri tüccardan ve yabancı satıcılardan pazarlığını yaparak ve kar-

nelerine göre gerektiği kadar kahve satın almak konusundaki düzenlemeye dayanarak, aktarlar, berrânî (geçici satıcı) denilen kişilerden yüz okka kahveyi yüz seksen kuruşa satın almakta ve çekilmişinin yirmi beş dirhemini yirmi bir akçeye satarken, iki akçe indirerek on dokuz akçeye halka satmakta idiler. Durum böyleyken, tüccarlar kötü açgözlülükleri yüzünden, berrânî elinde olan kahveleri kendileri satın alıp, kimilerini korkutarak satışlarını engelleyip yalnızca kendilerine satmalarını sağlayarak, "iki yüz kuruştan aşağıya vermeyiz" diye inat ettikleri görülmüştür. Berrânîlerin çoğu kahveyi İzmir'den aldıkları için, tüccar kahvesine göre masrafları onar kuruş fazla iken yüz seksene ve kimileri yüz yetmiş beş kuruşa vermektedirler. Tüccarların inat ve ısrarları ancak birbirleriyle olan dayanışmaları ve söz birliği etmelerine dayandığından, halka acıyarak durumlarını görüşmek gerekmektedir.

Şimdi Mısır'da kahvenin otuz yedi okka olan bir kantarı yirmi altı riyaledir. Kuruş hesabıyla elli iki kuruş eder. Her okkasına onar para masraf ile bu tarafta her okkası kendilere altmış altı paraya gelir. Ve şu anda İzmir'de yüz okkası elli altı ve elli üç kuruşadır. Yüz seksen kuruşa verdikleri takdirde okkası yetmiş iki paraya gelir. Mısır hesabına göre her okkada altı para kâr getirir diye işi derinlemesine bilen kişiler bildirmişlerdir. Gerçek böyle olduğu takdirde, adı geçenler o kadar kârla yetinmeleri gerekirken, bundan fazla kâra yeltenmeleri insafa sığmaz. Halis Yemen kahvesinin yirmi beş dirheminin de altı paraya satılması gerekir. Tüccarları getirerek, şimdilik berrânîlerin verdikleri gibi yüz seksen ve yüz yetmiş beş kuruşa razı olurlarsa kabul edileceği, aksi takdirde Baş Muhasipte yazılı olan sözleşmelerinin gereğinin yapılması gerektiği kendilere açık açık bildirilmiş ve uygun düzene bağlanmıştır. Eğer yine direnip karşı çıkan olursa bildiresin diye.

12 Temmuz 1766

1855'te Türkiye'den*

[EV SAHİBİM OSMAN AĞA]

"İnanır mısınız?" dedi; "Ulemadan bazıları kahve ve tütün içmeyi yasaklamaya kalkışmışlar; güya bu ikisi, şarap ve afyonla birlikte sefahatin dört temel sütunu ve İblis'in dört elçisiymiş. Şarap ve afyon için diyecek yok. Birincisini Peygamber kesinlikle yasaklamış; zaten sarhoşluk insanı küçültür; ikincisi uyuşturucu ve sağlığa zararlıdır. Tiryakilere bir bakın; birer canlı cenaze dersiniz. Ama ulemamız neye dayanıp da, kahveyi ve tütünü yasaklamaya kalkışır? Peygamberin devrinde bunlar bilinmiyordu; öyle ki yasaklaması imkânsızdı. Zaten böyle masûm bir eğlenceyi Peygamberimiz asla yasaklamazdı. Üstelik bunlar dostlukları desteklemeleri ve cemiyette hoş bir hava yaratmaları bakımından faydalıdırlar."

Gerçekten kahve ve çubuk, Müslümanların nezaket ve misafirperverliğinin temelini teşkil eder. Ramazan ay'ı müstesna, bir Müslüman evine girdiniz mi mutlaka kahve ikram ederler. Siz daha sofaya oturur oturmaz evin efendisi el çırpar ve giren hizmetkâra, çubuk, kahve! diye emreder. Az sonra elinde, kişinin servetine mütenasip olarak altın, lâl, gümüş veya tahtadan zarfların içinde kahve fincanıyla döner.

Bu ikram öyle yaygın ve kesin bir adettir ki, bazan hizmetkârlar efendinin emretmesini bile beklemeden getirirler. Rum ve Ermeni evlerinde misafire kahveyi evin kızı veya evin hanımı getirir; ikram ederken de sağ elini tevazuyla kalbinde tutar.

Kahvenin pişirilmesi ev ekonomisinin esaslı noktalarından birini teşkil eder. Bizler gibi öğütüp damıtılamaz ve filtreden geçirmezler; havana koyup tokmakla veya taşla, toz oluncaya kadar ezerler. Sonra elekten geçirirler ve kaynar suya atıp pişirirler. Kabardığında ateşten çekerler, birkaç saniye sonra tekrar sürerler. Bu iki-üç defa tekrarlanır her defasında da telvesi dibe insin diye cezveye vururlar. Bundan sonra fincanlara boşaltırlar. Sathında toplanan köpüğe kaymak denir ve bu en saygıdeğer misafire ikram edilir. Bu şekilde pişirilen kahve gerçekten nefis ve aynı zamanda hafif olur. Fincanlar da ufak olduğundan Doğulular bu sayede günde yirmibeş-otuz fincan kahve içebilmektedirler.

Rumlar ve Ermeniler ikrama glyco (Gliko) da eklerler. Gliko, gül, menekşe, limon, ananas, bergamot vs. gibi kokulu ürünlerle yapılan bir tatlıdır. Bunu, tepsiye yerleştirdikleri bir kavanozla ikram ederler. Misafir kaşıkla alır ve yedikten sonra üzerine su içer. Aynı adet Türklerde de vardır, fakat o kadar yaygın değildir. Eflak ve Boğdan'da glikoya dulcea derler. İkisi de tatlı demektir.

Kahve yudumlanarak içilir ve iki yudum arasında misafir tütününü içer. Bitirip de fincanı hizmetkâra iade ettiğinde dönüp temenna eder, o da hemen karşılık verir.

Temenna, sağ eli önce ağza, sonra alna götürerek verilen selâmdır. Bu resmisidir. Daha samimi olanı el kalbe veya göğse götürmek suretiyle verilir.

*J.H.A. Ubicini, çeviren: Ayla Düz, 2. cilt (Tercüman 1001 Temel Eser 99), s. 47-48.

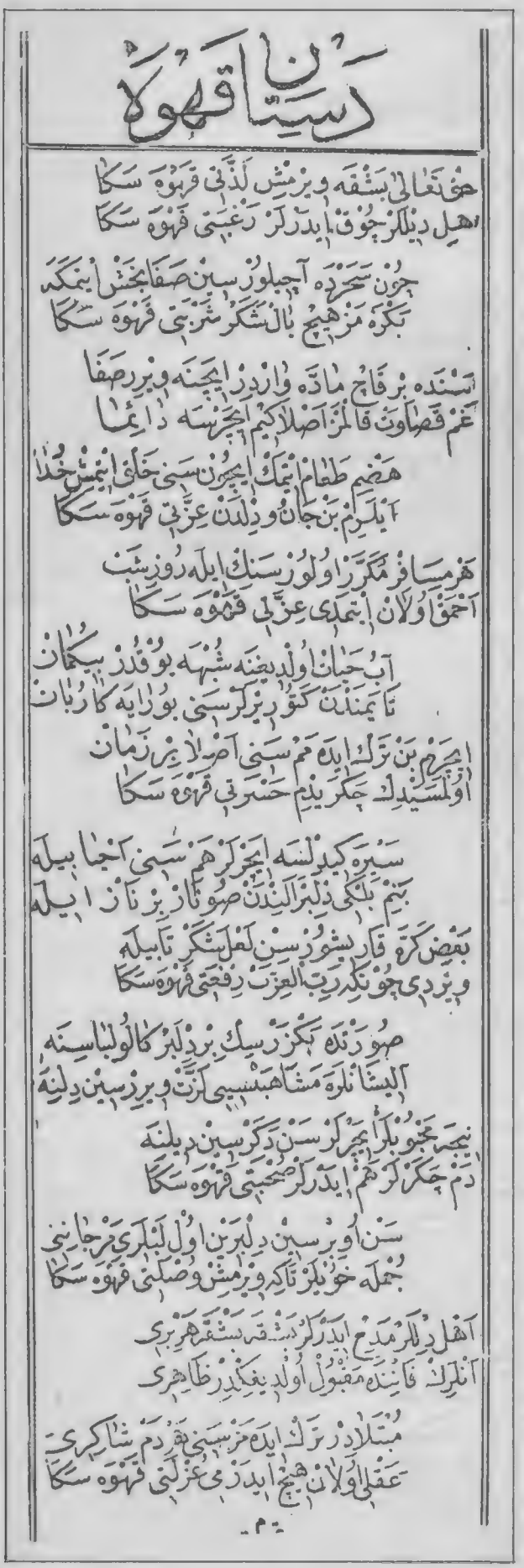

Taşbaskısı olarak 19'uncu yüzyılda basıldığı sanılan, Şakirî'nin (8-7)'lik Kahve Destanı'nda imlâ ve vezin bozuklukları vardır. 3'üncü ve 6'ncı dörtlüklerde de birer beyit atlanmıştır. Harekelenmiş şekline göre aktarılan metindeki eksiklikleri notlarla gösterdim.

Turgut Kut

DESTAN-I KAHVE

1- Hak taâlâ başka virmiş lezzeti kahve sana
Ehli diller çok iderler rağbeti kahve sana
Çün seherde açılursun safa-bahş itmeye[1]
Benzemez hiç bal şeker şerbeti kahve sana[2]

2- Sende bir kaç madde vardır içene virir safa
Gam kasavet kalmaz asla kim içerse daima
Hazımı taam itmek için seni halk itmiş Hüda
Eylerim ben can u dilden izzeti kahve sana

3- Her misafir mükerrer olur senin ile ruzı şeb
... ...
Ahmak olan itmedi izzeti kahve sana[3]
Abı hayat olduğuna şübhe yokdur bigüman
Ta Yemenden getürirler seni buraya kârban

4- İçerim ben terk idemem seni asla bir zaman
Olmasaydın çekeridim hasreti kahve sana
Seyre gidilse içerler hem seni ahbab ile
Benim belki dilber elinden sunar bir naz ile[4]

5- Bazı kerre karışırsın lâli şeker tab ile[5]
Virdi çünki Rabbül izzet rifati kahve sana
Suretde benzersin bir dilber kalu libasına[6]
Alışanlara meşahebsi lezzet virirsin diline[7]

6- Nice mahbublar içerler sen değersin diline
Dem çekerler hem iderler sohbeti kahve sana
Sen öbersin dilberin ol lebleri mercanını
... ...
Cümle huylar ta ki virmiş vuslatı kahve sana

7- Ehli diller medh iderler başka başka her biri
Anların katında makbul oldığındır zahiri
Mübteladır terk idemez seni her dem Şakirî
Aklı olan hiç idermi uzleti kahve sana

[1] *Çün seherde içilirsin sen safa-bahş itmeye* şeklinde olursa, dörtlük hem anlam kazanıyor, hem vezin düzeliyor.
[2] *Bal ü şeker* olmalı.
[3] *Ahmak olan hiç itmedi...* olmalı.
[4] *Benim* yerine *Bana, bir naz* yerine *bin naz* olmalı.
[5] *Şeker tab* yerine *şeker nab* olmalı.
[6] *Kalu* yerine, ipek elbise anlamına gelen *kala* olmalı.
[7] *Alışanlara meşamı lezzet virir diline* şeklinde olursa belki anlam çıkar.

Atatürk'ün Kişilik Özellikleri

"Mustafa Kemal insanlarla ilişkilerinde de, onların düşmanlığını kazanırım kaygılarıyla sakıngan davranan biri değildi. Çoğu kez nobran ya da alaycı olurdu; insanları etkiler, kendisine hayran eder, ama aynı kolaylıkla incitirdi de. Örneğin bir İsmet Paşa gibi uzlaştırıcı ödünlerin, arabulucu tatlı dillerin adamı değildi; bir Fevzi Paşa'nın sarsılmaz huzuru ve saf kalpliliği onda yoktu. (Bu her iki paşa, o zamanlar verilecek kararları doğrudan etkileyecek görevlerde bulunuyorlardı, böyle kendi mizaçlarıyla birçok hallerde başkomutanın çok keskin davranışlarını bereket versin yumuşatmışlardır). Çabuk öfkelenmek, sinirli sabırsızlık göstermek, Bismarck-vari kin duyabilmek gibi bir şeyler vardı onun içinde.

Yanından hiç ayrılmayanlar, gece sofralarını sürekli konukları, yâran takımı, öndere duyulan sevginin büyümesi doğrultusunda her zaman olumlu izlenim bırakmamışlardır. Çoğu kez kraldan çok kralcı bir tutum içindeydiler ve bazı şeyleri de gayretkeşlikleri yüzünden berbat etmişlerdir. Bu gruptan yeni biçim bir saray kliği, sultanlara özgü mutlakiyetin tipik hastalığı oluşacağından kaygılanıyordu. Fakat burda tamamen yanıldılar. Mustafa Kemal bu yakın dostlar çevresinin, kararlarını etkilemesine asla olanak vermemiştir; onları kendisinden her zaman ölçülü bir uzaklıkta tutmayı bilmiştir ve devlet memurlarının atanmasında da ne kendisi kişisel ilişkilerine göre davranmış ne de adam kayırılmasına göz yummuştur."

Dagobert von Mikush, çev. Esat Nermi Erendor, *Gazi Mustafa Kemal: Avrupa ile Asya Arasındaki Adam* (İstanbul: Remzi K., 1981), s.308-9.

Türk-Yunan Dostluğu Üstüne Görüşleri

"Milletlerimiz arasındaki çalışma beraberliği zamanla mukayet bir şey değildir. Bu beraberlik mantığın devamlı icaplarına dayanır. İdeallerimizin tahakkuk edeceğine tam emniyetimiz vardır. Tesanüdümüzün temeli ne kadar sağlam olursa bütün dünyaya göstereceğimiz örnek o kadar mükemmel olacaktır. Bu örneğin her türlü tahminlerden üstün olacağına kanaatim vardır.

"Uzun sulh devreleri tarihte nadirdir. İçinde bulunduğumuz devreyi mümkün olduğu kadar uzatmak için elden gelen her gayreti ve hüsnüniyeti sarfetmeliyiz.

"Milletleri idare edenler için ilk ve en müşkül vazife, şahsî gurura kapılmaktan kendilerini korumaktır. Herkesi memnun edecek bir adalete varmak güçtür. Mutlak mânada bir hakkaniyet belki de hiçbir zaman dünya yüzünde kurulamamıştır. Bununla beraber bütün kuvvetlerimizi bu yüksek ideale doğru çevirmeli ve buna yaklaşmak için elden neler gelirse hepsini yapmalıyız".

Yunanistan Başbakanı General Metaksas'a 25 Şubat 1938'de Çankaya'da verdiği çay ziyafeti sırasında Atatürk'ün söylevi; 1 Mart 1938 tarihli *Tan* gazetesinden,
İsmail Arar, "Atatürk'ün Günümüz Olaylarına da Işık Tutan Bazı Konuşmaları," *Belleten*, cilt XLV, sayı 177 (Ocak 1981)'den ayrıbasım, s.26.

"Böyle şey olur mu" diyen olabilir. Bu yazı ile göstereceğim gibi, pekâlâ olabilir.* Üstelik, bu incelememin ilerde yazılacak "Türk uygulamalı grafik tarihi"ne küçük, ama küçümsenmeyecek bir katkı olacağı kanısındayım.

Tütün işleri, bu yüzyılın başında bilindiği gibi, yabancı sermayenin kontrolü altında çalışan Reji'nin tekelinde idi, sigara kâğıdı yapımı ve satışı ise özel teşebbüsün elinde. Eskiden tütün çubukla içilirken, 19'uncu asrın ikinci yarısında sigara olarak kullanılmaya ve yayılmaya başladı.[1] O devirlerde bugün olduğu gibi hazırlop "fason" sigaralar pek yoktu. Çoğunlukla herkes sigaralarını kendisi sarıyordu. Sigara kâğıtları üreten firmaların arasında çetin bir rekabet vardı. Aslına bakılırsa, piyasaya sürdükleri kâğıtların pek kalite farkı yoktur. O halde müşteri çekip mallarını satabilmek için reklâm önemli bir yer tutuyordu.

Başvurdukları yöntemlerden biri, başka memleketlere olduğu gibi (Resim 1), kapakta pek ciddi ve güven veren bir kişinin resminin bulundurulmasıydı. Örneğin, İngiltere'de İngiliz hanedanından Prens Albert, sanki kalitenin fevkalâde olduğunu simgeliyordu. İstanbul'da Fazlızade Cemal (Resim 2), İskender ve Katalan Biraderler gibi yapımcılar kendi resimlerini kapağa koymakla aynı sonuca varmak istemişlerdi.

Her yapımcı ürettiği sigara kâğıdının en iyisi olduğunu ve sağlığa zarar vermeyeceğini ısrarla öne sürüyordu.[2] Bunu iki örnekle kanıtlayabiliriz: "İşbu sigara kâğıdını istimâl eyleyenler hem ticaret-i milliyeyi ve de vücutlarını hastalıktan vikâye ederler" (Resim 2'nin arkasında). Ve: '... bu kâğıt... diğer bütün kâğıtlardan kalite bakımından üstündür' (Resim 3'ün arkasında). Bu yöntemi herhalde yetersiz bulmuş olacaklar ki, bunlardan ikisi paketlerinin içinde çeşitli hediyelerin bulunduğunu müjdeliyorlar. Fazlızade Cemal malını "Hediyeli Cemal kâğıdı" diye ilân ederken Katalan Biraderler "Piyangolu Katalan kâğıdı" sözlerini kullanıyorlar. Fazlızade Cemal Türktür, Katalan Biraderler ise Musevi. Gerçekten o yıllarda, İstanbul yahut frenkçesiyle Constantinople, kozmopolit bir büyük şehir idi. Azınlıklar ticarette ağır bastıkları halde, sigara kâğıdı üretiminde Türkler de vardır. Birkaç örnek:

Türk	Rum
Fazlızade Cemal	Vasil Serafim
Iskender	K. Dragonis
Ermeni	Musevi
Mikael Epremiyan	Katalan biraderler Mair de Botton

1913 ve 1915 tarihli iş yeri istatistiklerinde sigara kâğıdı yapımcılarının listeleri yayımlanmıştır.

Eski Sarma Sigara Kâğıdı Kapakları-I

Dr. R.ANHEGGER

Buna göre yalnız sigara kâğıdı üretimi ile uğraşan 9 müesseseden 8'i azınlık ve ancak biri Türk-İslâm idi. Ancak bu listelerle elimize geçmiş olan sigara kâğıtlarındaki isimler, iki firma hariç (K.Dragonis ve Mair de Botton, orada Dübutton) birbirini tutmamaktadır.[3]

2.1.1914 yılında ise 20 üyeden oluşan bir Sigara Kâğıtçı Esnaf Cemiyeti kuruluyor.[4] Gerçekte, yapımcı ve sigara kâğıdı kapak türleri sayısının şimdiye dek bildiğimizden daha da kabarık olduğunu kesin olarak kabullenebiliriz. Örneğin, Balıklı Rum ve Ermeni hastanelerinin kendi yararlarına sigara kâğıtları çıkardıklarını biliyoruz.[5] Ayrıca İzmir'de 1905/1910 yıllarında İzmir-Aydın şömendifer hattı ile ilgili bir sigara kâğıdının piyasaya sürüldüğü görülmektedir.[6] Sözü geçen 9 firma ise, yalnız sigara kâğıdı üretimi ile meşgul oluyorlardı. Ancak, 1857'de kurulan İzmir'deki "Kâğıthane" (Atnaşola Biraderler) fabrikası defter, kese kâğıdı vb. imalâtı ile de uğraşmakta idi. İstanbul'a gelince, Salto fabrikası 1867'de, Severoğlu ve Mayorkas fabrikaları 1882'de kurulmuştur. Reşad Ekrem Koçu, 1885'ten sonra sigara kâğıdı ticareti ile uğraşan Çavuşoğlu firmasından söz etmektedir.[7] Alâmet-i fârikası bir çapa idi. Bu kapaktan, ne yazık ki (sayın Kemal Eıter'e borçlu olduğum) ancak bir parçası elimizdedir (Resim 4). Resim 5 Balkan Harpleri yıllarında Osmanlı ordusunu göstermektedir. Yayınlayan, Et özünü'nü üreten Liebig şirketidir. (Liebig Alman'dı, fabrikaları Güney Amerika'da bulunuyordu, uluslararası bu şirketin ticari merkezi ise Belçika'nın Antwerpen şehrinde idi). Bu et özü unu üreten fabrikanın çıkardığı resimler ile bizim sigara kâğıdı kapaklarındaki resimler arasında acaba ne ilişki olabilir sorusuna, tek sözcük ile hemen yanıt verelim: *Renk*! Biz gazetelerin, dergilerin, televizyonun, reklâmın vb. renkli olmalarına öyle bir alışmışız ki, Birinci Dünya Harbi'ne hatta kısmen İkinci Dünya Harbi'ne kadar bir gazetenin, bir derginin renkli olması eskilerin ifadesiyle nadirattan idi! Bu yüzden firmaların reklâmlarını şu ya da bu şekilde renkli olarak piyasaya sürmeleri müşteri çekebilmek için önemli bir etken idi.

(Bugün Avrupa'da Liebig gibi şirketlerin reklâm gayesiyle bastıkları renkli resimler, koleksiyoncuların aradıkları nesneler olmuştur). İstanbul'daki iş adamı bu olanakları görüp de kullanmasın mı? Resimlerin renkli olması müşterinin dikkatini çeken önemli bir araçtı, kuşkusuz; fakat yapımcının seçeceği konu, renk kadar etkiliydi. Alıcıları ilgilendiren sorunlar seçmek zorunda idi; onun içindir ki, bu küçük sigara kâğıt kapakları büyük olaylara tanıklık ederler. Üstelik, Sayın Necdet Sakaoğlu'nun isabetle vurguladığı gibi, çoğu okuma yazma bilmeyen müşteriler için resim ve rengin, bir kâğıdın seçilmesinde ve sürekli alınmasında etken olduğunu da unutmamalıyız.

Elimizde en eski tarihli sigara kapak kâğıdı, 1905/1331 tarihli örnektir (Resim 6). Alâmet-i fârikası "Makas" olan bu kâğıdın ön ve arka yüzünde hem Türkçe hem de Rumca yazılar bulunmaktadır. "Tavşanlı" kâğıtta ise Türkçe, Fransızca, Rumca ve Ermenice'nin yanında ikinci sırada kalmaktadır (Resim 7). Bu sıralarda ticarette hâkim olan dil Fransızca idi. Resim 8 bunu gayet açıkça yansıt-

maktadır. "Bon" (Fransızca: iyi) kâğıdının ön tarafında yalnız Fransızca bulunmaktadır. Arka yüzde (8b), kâğıdın iyiliğini öven sözler -her halde müşterilerinin büyük bir kısmı Fransızca bilmediklerinden- üstelik Türkçe, Yunanca, Ermenice yazılı, ancak bu markanın çeşitli devletlerde tescil olduğunu ifade eden metin yine Fransızcadır. -Burada bir parantez açalım: Cumhuriyet devrine kadar Türkiye'de kâğıt fabrikası olmadığından bütün kâğıt dışarıdan gelirdi. Sigara kâğıdının 1913 yılındaki ithalâtı 12.619.442 kuruş değerinde 1.682.311 kg (bunun %4'ü zivana) olduğu halde, mamûl sigara kâğıdının dış satımı aynı yılda ancak 1.570.238 kuruş değerinde 101.649 kg'a varıyordu. "Bon" kâğıdının arka yüzünde verilere göre, Dragonis şirketi dış satımlarla uğraşan yapımcılar arasında yer alıyordu. Bunlardan hiç olmazsa birisi, yukarıda sözü geçen ve sigara kâğıdı üretecilerinin en eskisi olan Salto'nun firmasının Trieste'de bir yazıhane (imalathane?) açmış olduğunu "İnsan Irkları" isimli kapak kâğıdından öğreniyoruz. Tarihi bulunmamakla beraber, bu resmin 1900 yılında Paris'te açılan uluslararası sergiyle ilgili olduğunu tahmin edebiliriz. Bu sigara kâğıtları her şeyden önce dış pazarlarda satılmak için üretildiğinden, ağırlığın Fransız diline verilmiş olması doğaldır (Resim 9).- İç pazarına dönelim: "Elmas" kâğıdında da fransızca ön plândadır, arkadaki açıklamalar ise Fransızca ve Türkçe (Resim 10) verilmiştir. "Bon" kâğıdında olduğu gibi Resim 11'de Fransızca'nın etkisi açıktır: "Napoleon papier" ve ortada Napoleon altınının ön ve arka taraflarını görüyoruz. Bu devirde Fransa ve İngiltere'nin zararına Almanya nüfuzunu gittikçe artırıyordu ve bu devletin sözü artık geçerli olmaya başlıyordu. Durumu yakından izleyen yapımcılar bir "Bank-Note Allemand" çıkarmakta geçikmediler (Resim 12). Kâğıt üzerindeki "Alman banknotu" yazılışının Fransızca olması bu dilin ticarette hâlâ egemen olduğunu gösterir. Bu kâğıdı piyasaya süren Mair de Botton firmasının yapımcılar arasında önemli bir yeri vardı. (Bugünkü Doğan Han, İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar onların malı idi ve Botton Hanı adını taşıyordu. Varlık Vergisi yüzünden bina el değiştirdiği zaman, bu hanın bodrumunda, Botton firmasına ait bol miktarda sigara kâğıdının bulunduğu anlatılmaktadır.) Azınlıklara gelince, onlar bu kapak kâğıtlarından kendi amaçları için yararlanmasını bildiler. Birinci örnek, 1328/1912 yılında, demek ki Balkan Savaşları sıralarında İstanbul'da kurulmuş olan "Epirot"un (Epirus) Maarifperver Cemiyeti'nin çıkardığı sigara kâğıdıdır (Resim 13). Kâğıdın arka yüzünde Yunanca ve Türkçe "işbu halis ipekli sigara kâğıdı Epirot Maarifperver Cemiyeti'ne mahsus" başka bir deyimle satıştan elde edilecek kazancın Epirot (Epirus) bölgesinde eğitime ayrıldığı anlaşılmaktadır. Kapağın resmi de bu amacı simgeleyecek niteliktedir. (Bilindiği gibi, bu bölge Balkan Harbi yenilgisinin bir sonucu olarak Yunanistan'a bırakılmıştır.) Demek ki bu sigara kâğıdı bir firmanın menfaatine değil, bir derneğin ve bir hayır işinin yararına satışa arz edilmiştir. (İleride bir örnek daha vereceğiz, bu kez bir Türk dernek namına.)

İkincisi (Resim 14) tarihsizdir. Ön tarafta Ermenice ağır basmaktadır, Fransızca da bulunmaktadır. Arka tarafta Ermenice-Fransızca ve Türkçe açıklamalar vardır. Doğrudan doğruya siyasetle ilgisi olmadığı halde, yazılarda Ermenicenin ön plâna çıkarılması ve bilhassa kâğıdın adının "Kilikya" olması bilen ve anlayanlar için bir mesaj halindedir. (Kilikya, Ermenilerin kendi yurtları olduğunu öne sürdükleri Adana bölgesidir.)

Musevilere gelince, siyonistler o zaman hayal gibi görünen ve ancak 1948'de gerçekleştirebildikleri İsrail için yılmadan sürdürdükleri çalışmalara Osmanlı İmparatorluğu döneminde de önem vermişlerdi. İşte bir örnek: Afnaim (Kasavi)'nin yayınladığı bu sigara kâğıdı kapağında, yapımcının ismi ve adresinden başka, ön yüzde Süleyman'ın mührünü ve altında İbranice olarak "Sion'un (İsrail'in) bayrağı" sözlerini görüyoruz. Arka yüzde Ben Yahuda tarafından bir tür marş olarak bestelenen 126'ncı Mezmur basılıdır (Resim 15). (Bu son iki kapağın tarihi yoktur, İstanbul'un işgal yıllarında da yayınlanmış olabilirler.)

O tarihte Türk milliyetçiliği geç de olsa uyanmıştı. Bunu sigara kâğıdı kapaklarında da izleyebiliriz. İlk örneklerden biri Yako Kassavi ve Mahdumları firmasının bastırdıkları "İstimbot" kapağıdır: Türkçe Fransızca ile denk durumda ve gemide Türk bayrağı dalgalanmaktadır (Resim 16). Fakat büyük heyecan ve ümitler uyandıran olay, Jön Türkler'in 1908 yılında iktidarı ellerine almalarıdır. Böyle önemli bir olayı kaçırmaları olanağı var mıydı? İşte "Jön Türkler" sigara kâğıdı kapağı (Resim 17 ve 18). Bu kâğıdın iki nüshası elimize geçmiştir. Resim 17'de şehir olarak Halep yazıldığı halde, Resim 18'de adres olarak İstanbul, Marpuşçularda Abud Ef. Han sözlerini okuyoruz. Ticarî menfaatleri ve millî hislerin birbirine nasıl karıştığını bu kapağın arka yüzündeki sözlerden anlayabiliriz. Millî şuurun uyanmış olmasını yapımcıların kapak için seçtikleri konulardan da anlayabiliriz.

Burada ilk örneklerinden biri daha Tuğralı sigara kâğıdı kapağıdır. Kâğıdın üst bölümünde 1328/1912 tarihli bir Osmanlı sikkesi, ortada Sultan Reşad'ın tuğrası ve alt bölümde "Tougrai Osmanie" ibaresini görüyoruz (Resim 19). (Bir tarih daha vardır: 1325/1909: Beşinci Mehmet Reşat'ın tahta çıkması.) Burada ön ve arka yüzlerde Fransız dili hâlâ ön plânda olduğu halde kapak kâğıtlarında artık yabancı dillerinin kullanılışı azalıp, kaybolmaktadır. 1916 yılında ticarî yazışmalarda Türkçeden başka bir dilin kullanılması yasak edilecektir.[8] İşte "Hürriyet-i Osmaniyye" sigara kâğıdı (Resim 20). 'Stamboul' sözcüğünden başka bütün metin Türkçedir. (Yukarıda sözü geçen Afnaim Kassavi ve Resim 16 ile bu kâğıdın üreticisi Yako Kassavi mahdumlarının aynı değil ise de, akraba olduğunu kabul edebiliriz.). Kapaklarda gittikçe Türk tarihi ve folkloriyle ilgili konular yer almaya başlamaktadır. Bunu daha ayrıntılı olarak yazımızın ikinci bölümünde ele alacağız. Burada birkaç örnek vermekle yetineceğim. Yine Botton (bu kez Botton ve Gabay) firmasının yayınladığı "Hayreddin Barbaros" kâğıdı ilginçtir. Ön yüzde Barbaros'un ve bir geminin resmi olduğu halde arka yüzde büyük denizcinin hayatı anlatılmaktadır (Resim 21). İkinci örnek "Nasreddin Hoca" kâğıdıdır (Resim 22). Hoca alışılagelmiş bir şekilde gösterilmekte ise de, ön yüzde Fuzulî'nin "bilinmeyen" bir beyti ve arka yüzde Hoca'nın "bilinen" bir fıkrası göze çarpar... Son olarak geleneksel Türk sporunun "Pehlivan" ve "Canbaz" (bir tür hokkabazlık) kâğıtlarını göstererek (Resim 23 ve 24) incelemenin ilk bölümünü bitirmek istiyorum.

---

* Daha önce Sayın Orhan Duru o zaman elimde bulunan kâğıt kapakları üzerine benimle bir konuşma yaparak gazetesinde birkaç yazı yayınlamıştır. (*Milliyet* 7-12 Ekim 1972). İncelemenin başlığı bundan aktarılmıştır. O zamandan beri yeni kâğıt kapakları bulabildiğim gibi, Sayın Necdet Sakaoğlu topladığı birkaç tane ilginç kapak kâğıdını kullanmak üzere bana vermek lütfunda bulunmuştur. Ona ve Gudrun Schubert'e ve bana yardım edenlere burada da teşekkür etmek istiyorum.

[1] İlk olarak 1290 ikinci kez 29 sefer 1292 (2/6 Nisan 1875)'te yani Reji'den önce yayınlanan Réglement sur les Droits des Tabacs en Turquie, Annexe E'de şu bilgi verilmektedir: Tabacs hachés (kıyılmış tütün)- Cigarettes (sigara)- Cigares (puro)- Tabacs à macher et à priser (çiğnemeye mahsus tütün ve enfiye).

[2] Bu kâğıtlarda tarih yoktur. Yazıların hepsi Türkçe olduğuna göre 1916 yılından sonra basılmış olacaklar.

[3] *Osmanlı Sanayii. 1913-1915 yılları sanayi istatistiği* (Ankara, 1972), s. 169 vd.

[4] Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, (Ankara 1982), s.25,376.

[5] Sayın Rev. Metodios Sakkulidis bana lütfen bildirdiğine göre kendileri bunları görmüş ise de, bugün bu tür kâğıtların kimin elinde bulunduğunu bilmediğini de ekledi. Sayın M. Sakkulidis'in kâğıtlardaki Rumca ibareleri benim için Türkçeye çevirdiğini burada minnetle anmak istiyorum.

[6] Bu bilgiyi Sayın Dündar Özar'a borçluyum. Anlayabildiğim kadar bu kâğıt kendilerinin arşivindeymiş ama ben göremedim.

[7] *İstanbul Ansiklopedisi*, C.7 (İstanbul, 1965), s.3794: "Çavuşoğlu" maddesi.

[8] Zafer Toprak, *"Millî İktisat"*, s.79.

1

Resim 1)
İngilizce: Prens Albert -15 sigara kâğıdı- uzun süre yanan sigara ve pipo tütünü.
Resim 2)
Ö.Y. Türkçe: Hediyeli Cemal kâğıdı -Âlâ nev'i- 50 varaklı -Fazlızade Cemal- İstanbul Ketancılar numero 53.
A.Y. Bu kâğıtların üstünlüğünü öven sözlerden sonra yapımcı bunları da ekliyor: "Her kutunun içinde kıymettar hediye dahi mevcuttur."

2

3

Resim 3)
Ö.Y. Türkçe: Piyankolu kâğıdı -Dersaadet- 50 varak -Katalan Biraderler- İstanbul, Ketenciler caddesi numero 27.
A.Y. Kâğıdın solunda: Piyankolu Katalan kâğıdı -Tütün içen muhterem efendilere- işbu piyankolu Katalan nam sigara kâğıdı- istimal etmelerini tavsiye ederiz. Zira umum sigara -kâğıtları içinde nefaset ve halisiyyetle birinciliği ihraz- ettiği gibi her kutu derununda saat kordon elektirik lambası -çorap gibi pek çok mütenevvi' ve kıymettar hediyeler dahi çıkaracağından- taklidinden ihtiraz için fotoğraf ve mühre dikkat edilmesini rica ederiz.

4

4

Resim 4)
Ö.Y. Fransızca: Tescil edilmiş marka -Türkçe: Tütün gümrük numero 11 (?)
A.Y. Çavuşoğlu'nun halis ipekli kâğıdı -işbu gemi demiri olmadıkça ve Çavuşoğlu ismi- bulunmadıkça takliddir- taklid edenler nizamen mesuldür.
Resim 5)
Liebig şirketi, Balkan devletleri orduları serisinden Türkiye 1.

5

DİKKAT: Ortalama 10.5 × 7 cm. boyutlarında olan kapak kâğıtlarındaki sözler genellikle yukarıdan aşağıya ve Türkçe olarak verilmektedir. Burada, genellikle ön yüzdeki (Ö.Y.) yazılar tam, arka yüzdekiler (A.Y.) ise özet olarak aktarılmıştır. -(N.S.) işaretli kapaklar, Sayın Necdet Sakaoğlu'nun lütfettiği kâğıtlardır.

6

6

Resim 6)
Ö.Y. Rumca: Vasil Serafim- Türkçe: Bâ ruhsat-i mahsuse- 1905 -1321- Makaslı kâğıt (Türkçe ve Rumca)- solunda ve sağında, üstünde ve altında 4 kez: Makaslı- Fransızca, Türkçe ve Rumca: tescil edilmiş marka-sol ve sağında: yapımcının ismi.

A.Y. Kâğıdın üstünlüğünü öven sözler, Türkçe ve Rumca.

7

9

Resim 9)
Ö.Y. Yukarıda Türkçe: Nev'-i beşer- ortanın aşağısında büyük harfleriyle Fransızca: İnsan ırkları -ortada Türkçe: A.Salto, Trieste ve İstanbul- aşağıda yine büyük harflerle: A.Salto, Trieste -Constantinople. Fransızca olarak beş kıta ve çeşitli devletlerin isimleri saptanmıştır. (N.S.)

A.Y. Boş

Resim 7)
Ö.Y. Fransızca ve Ermenice: Ch.Dragonis, Stambul -Rumca ve Fransızca: Constantinople- Türkçe ve Rumca: Ch. Dragonis, şehir.

A.Y. Boş

8

Resim 8)
Ö.Y. Fransızca: "Bon" kâğıdı, ekstra -Türkçe: 50 varaklı- "Bon" -Fransızca: Constantinople Ch. Dragonis, Stambul, Hasırcılar Yeni Han A.Y. Üstte, ortada ve aşağıda Türkçe, Yunanca ve Ermenice olmak üzere taklitten sakınma ve markaya dikkat etme uyarılarından başka, markanın Türkiye, Mısır ve Avusturya'da tescil edilmiş olduğu kayt edilmektedir. Yan tarafta Fransızca olarak bu üç isme Romanya ve Bulgaristan'da ilâve edilmektedir.

10

Resim 10)
Ö.Y. Fransızca: B.Kızıroğlu ve ortakları -Sigara Kâğıdı Fabrikası, -Stambul- Türkçe: Elmas Kâğıdı- Fransızca: Elmas
A.Y. Türkçe: Elmas Kâğıdı nefasetiyle meşhur, sıhhate muzır tekmil maddelerden âri olub sigara kâğıtlarının en âlâsıdır.- Yalnız, taklit olmaması için imza ve mühre dikkat etmeli -V.Kiziroğlu ve şürekâsı- Arap harfli mühür. -Aynı anlamda Fransızca sözler.

11

Resim 11)
Ö.Y. Fransızca: Napoléon kâğıdı - Napoléon 1850 tarihli altının önü ve arkası- Türkçe: 50 yapraklı sigara kâğıdı - Türkçe: Fransız altın lirası- bu ruhsat-ı mahsuse -Namir Sarrafoğlu - Dersaadet Çakmakçılarda Sümbüllü han numero 23.
A.Y. Yine Napoleon altını -Türkçe olarak kâğıdı öven sözler ve yapımcının mührü.

12

Resim 12)
Ö.Y. Türkçe ve Fransızca: Mair de Botton -Türkçe: Alman banknot sigara kâğıdı- 50 varaklı -Dersaadette Tahtakale Uzuncaova No. 17 -Alman banknot- Fransızca: Stambul, Tahtakale Ouzoundja Ova No: 17- Bank-note Allemand (Alman) tescil edilmiş marka- Alman paralarının resimleri.
A.Y. Boş.

13

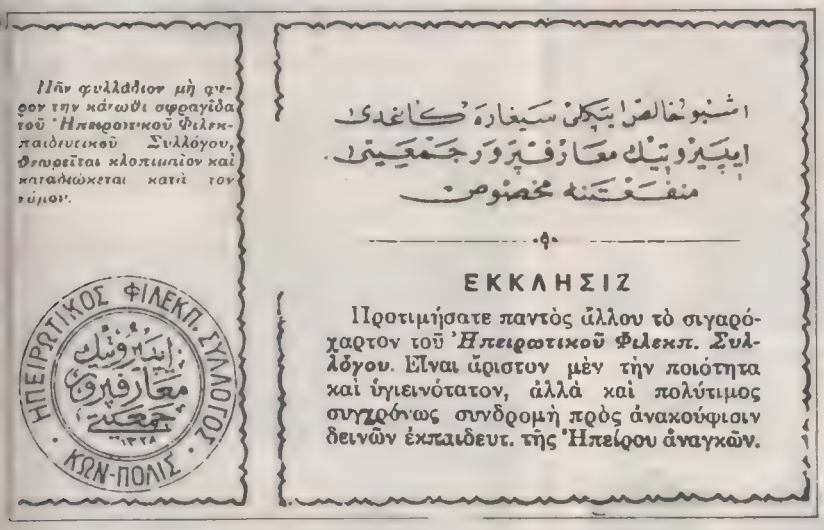

Resim 13)

Ö.Y. Ortada resmin altında Rumca: Epir (Epirotikis) Maarifperver Cemiyeti -solunda Türkçe: Epirotik Maarifperver Cemiyeti- Rumca: Fiatı 10 para -sağında: Rumca (sağdan başlayarak): Constantinople- Maarif Cemiyeti -Epir- yararına.

A.Y. Sağda, kâğıdın üçte ikisinde, Türkçe: İşbu ipekli sigara kâğıdı -Epirotik Maarifperver Cemiyetimenfaatına mahsus -altta Rumca: Rica- Diğer sigara kâğıtlarına Epir Maarifperver Cemiyeti'ninkileri tercih ediniz. Kalitesi üstün ve sıhhatlıdır. Aynı zamanda Epir'deki Maarif ihtiyaçlarına kıymetli bir yardımdır. Solunda, üstte, Rumca: Hangi kâğıtlarda Epir Maarifperver Cemiyeti'nin mührü bulunmazsa taklittir ve kanunî işleme tâbidir. -Altta mühür, dış dairede, Rumca: Epir Maarifperver Cemiyeti Constantinopleiç dairede, Türkçe: Epirotik Maarifperver Cemiyeti 1328/1912.

14

Resim 14)

Ö.Y. Üstte Fransızca: Fevkalâde kalite -Kilikya- sigara kâğıdı -en büyük ödüller- ortada: Kilikya, sol ve sağında Ermenice: Kilikya -Türkçe: Elli yaprak- Ermenice: Yapımcının adı ve adresi.

A.Y. Türkçe: Adana sigara kâğıdı umum kâğıtlardan nefis -altında Ermenice: Kilikya (kendi ismini taşıyan bir kâğıda maliktir ki bu kâğıt bütün kâğıtlardan kalite bakımından üstündür) -Merkezi- Mikayel Epremyan ve ortakları- İstanbul, Fincancılar no: 13 -sağ tarafta, Fransızca: Ancak bu kâğıdı kullanın!- Kilikya, firmanın ismi ve adresi.

14

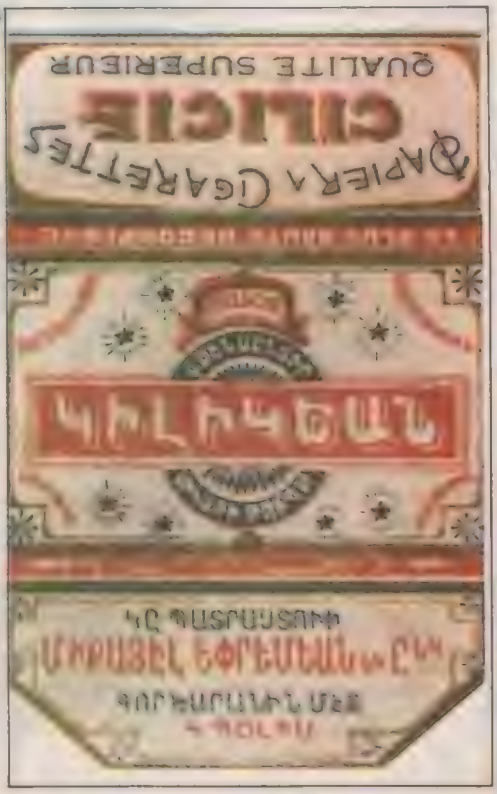

15

Resim 15
Ö.Y. Üstte İbranice yapımcının ismi ve adresi- Türkçe: Elli varaklı- mühr-ü Süleyman'ın içinde yine İbranice: Davud'un kalkanı- İki bayrağın arasında Sion'un (İsrail'in) bayrağı (Yedi yıldız: "Yedi" kutsal bir sayı olarak kabulleniliyordu)- Türkçe: Elli varaklı- bayrağın sol ve sağında Fransızca ve Türkçe olarak: Afnaim Kassavi- İstanbul -Sabuncu han- numero 1.

A.Y. İbranice: Ben Yahuda tarafından bestelenen 126. mezmur basılıdır. Bu şöyle başlıyor: Rab Sion'a (Israel'e) dönenleri geri getirince, rüya görenler gibi idik...

15

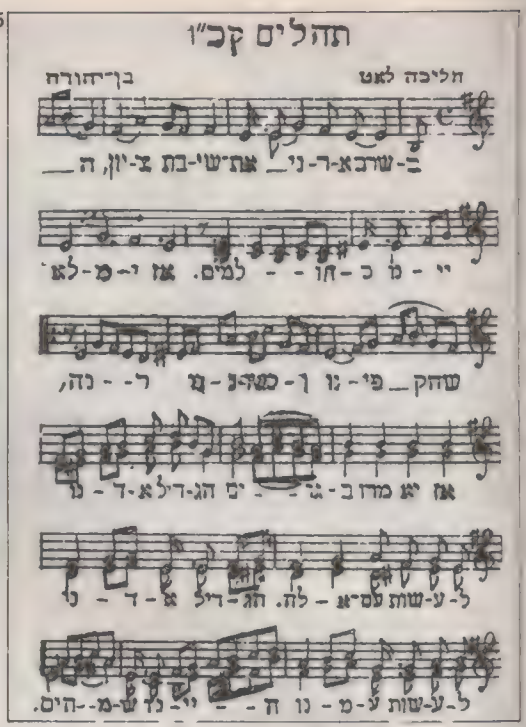

18

Resim 18)
Ö.Y. Bu yüzün yazıları şunlardır: Mamulat-ı dahiliyye-i Osmaniyyedir. -Jön Türk kâğıdı- elli yaprak -Marpuşçularda Abud efendi han numero 21-22- Efezade ve Şakalak -numero 3.
A.Y. Yukarıda: Efezade ve Şakalak -Yaşasun Vatan- altında üç kez: İmtiyazlıdır Jön Türk -Havas istimalinden başka teşebbüs-i ticaret-i vatana hadim Jön Türk sigara kâğıdını kullanmak her Osmanlı için bir alâmet-i hürriyettir.- Hürriyeti ihraz eden Jön Türk'leri sevenler tebcilen namını beraber taşır. Menafi-i vataniyye'ye fiilen iştirakını gösterenler vatan vesail-i menafiini sevenleri sever. Efezade ve Şakalak -Altta: Adalet Bâ imtiyaz mahsusiye -taklitleri yapanların tecziyesi muhakkaktır- Alamet-i fârika.

17

Resim 17)
Ö.Y. Bütün yazılar Türkçedir. Yukarıda: Numero 1 - mamulât-ı dahiliye es- Suriyye -ortada: Jön Türk kâğıdı- 50 varaklı- altta Halep'te Sulkada Vezirhan bolis hökkaz (?) mamulâtı.
A.Y. Bu yüzdeki yazılar 18. resmin arkasındaki yazıların hemen hemen aynıdır. Ancak, Halep'te basıldığını gösteren cümleler değişiktir.

Resim 16)
Ö.Y. Fransızca: Yako Kassavi mahdumları Ketenciler 19 -mührü: Stambul- Türkçe: İstimbot- Fransızca: Remorkör -Türkçe Dersaadet- Yako Kassavi mahdumları- Ketenciler No: 19.
A.Y. Boş. (N.S.)

Resim 20)
Ö.Y. Stamboul sözcüğünden başka bütün yazılar Türkçedir: Yako Kassavi ve Mahdumları -İstanbul Ketenciler başı numero 19- İstanbul -Hürriyet-i Osmaniyye- Dersaadet Hürriyet-i Osmaniyye sigara kâğıdı (N.S.)
A.Y. Boş.

Resim 19)
Ö.Y. 1328 tarihli İstanbul'da darbedilmiş bir sikkenin resmi -Fransızca tescil edilmiş marka- Türkçe: Tuğra-i Osmanîyye -Sultan Reşad'ın Tuğrası- 1325 Fransızca: Constantinople -sigara kâğıdı- tuğra-i Osmanî- No: 545.
A.Y. Solda, Fransızca:Tescil edilmiş marka -sağda, Türkçe: Ba ruhsat-i mahsuse- ortası ön taraf gibi- Fransızca olarak bu kâğıdı öven sözler- Mair de Botton.

21

Resim 21)
Ö.Y. Fransızca: Botton ve Gabay -Tescil edilmiş marka- Constantinople -sağda Türkçe: Dersaadet'te Botton ve Gabay- resmin üstünde: Kapudan-i Derya- altta: Barbaros Hayreddin Paşa.

A.Y. Bütün yazılar Türkçedir. Kâğıdın yarısından fazlasını kaplayan bölümde 15 satırlık Barbaros'un hayat öyküsü. Sol yanda şu yazı vardır: Muazzez vatandaşlarımız! Kuvva-i bahriyemiz ile düşmanlarımızı tedhiş eden Barbaros Hayreddin Paşa'nın ruhunu şad etmek ister misiniz? Vatan-i mukaddesimizin düşmana karşı müdafaasını temin etmek ister misiniz? Vatan-i mukaddesimizin düşmana karşı müdafaasını temin etmek ister misiniz? Donanma-i Osmanî Cemiyeti'ne ianeden hali kalmayınız! İşte kâğıdımız merhum-u bir hatıra-yi ebedisidir.

22

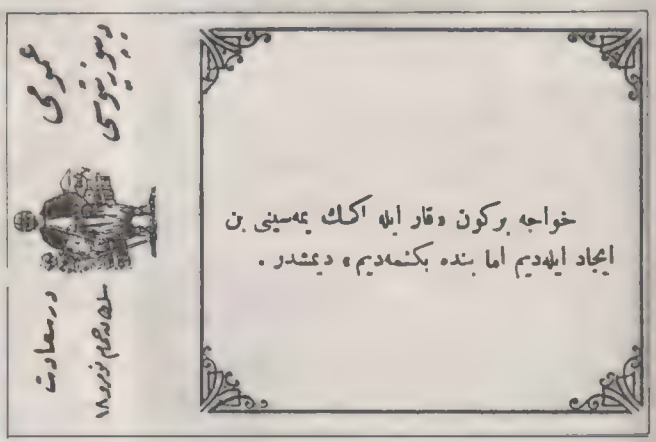

Resim 22)
Ö.Y. Sağdan sola: Nasreddin Hoca sigara kâğıdı -umumi depositosu- İstanbul Sultanhamam numero 18 -Bâ ruhsat-i mahsuse- Nasreddin Hoca -elli varaklı- Hoca Merhumun fikratı sanma mizah. Bu bir kitap sözüdür fehm eden ehl-i hale -Fuzulî.

A.Y. Hoca bir gün "Kar ile ekmek yemesini ben icad eyledim ama ben de beğenmedim" demiştir. -Sol tarafta: Umumi depozitosu- Dersaadet Sultanhamam -numero 18.

23

Resim 23)
Ö.Y. Ortada: Canbaz kâğıdı -Dersaadet Fincancılar Leblebici han- solda: elli varak.
A.Y. Boş.

24

Resim 24)
Ö.Y. Soldan sağa: Pehlivan kâğıdı -Bâ ruhsat-i mahsuse- elli varaklı - Dersaadet Fincancılar Leblebici Han.
A.Y. Boş.

İkinci Meşrutiyet'in İlânından Sonra Bir Ziyafet Olayı

NECDET KURDAKUL

İkinci Meşrutiyet'in ilânından ve genel seçimlerden sonra, henüz tahtını muhafaza eden Abdülhamid, milletvekilleri onuruna 31 Aralık 1908 Perşembe günü akşamı Yıldız Sarayı'nda bir tanışma ziyafeti vermişti.

Meclis-i Meb'usan Reisi tarafından bildirilen saatte merasim salonunda toplanan milletvekilleri hünkârı beklemekteydiler. Abdülhamid kısa bir süre sonra, Sadrâzam ve Dahiliye Nâzırıyla birlikte salona dahil oldu. Herkes ayaktaydı, fakat ses seda duyulmuyordu. Otuz yıl süreyle yüzünü milletten saklayarak kendisini Yıldız kal'sına hapseden hünkârda da, istibdadın yumruğu altında ezilen Osmanlı milletinin temsilcileri de durumu yadırgamışlar gibi, çekingen bir ruh hâleti içinde, hafif baş selâmlariyle işi geçiştirivermişlerdi.

Padişah, derhal yemek salonuna geçerek masadaki yerine oturdu. Sol tarafında Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey, sağ tarafında da Sadrâzam yer almışlardı.

ABDÜLHAMİD İLE AHMET RIZA BEY ARASINDA GEÇEN KONUŞMA

Muzika-i Hümayunûn nağmeleri arasında yemeğe başlanıldıktan sonra, Abdülhamid, Meclis-i Meb'usan Reisi ile bir sohbete dalmıştı. *Tanin* Gazetesi bu görüşmeyi sahifelerine şöyle yansıtır:

"Arada mübahese yemeklere intikal ediyordu. Ahmet Rıza Bey, Avrupalıların sebze pişirmesini bizim gibi bilmiyerek su içinde haşlamalarından şikâyet ediyor, bilhassa (amele)nin ete düşkünlüklerini izah ediyor; bizim pilâvımızı, peynirlerimizi tercih eyliyordu. Bu sırada kendisinin Avrupa'daki hayatına küçük bir îma yaparak bizzat yemek pişirmeye mecburiyet hissettiği günler görmüş olduğu cihetle yemekten bahsetmekte ihtisası olabileceğini söyledi. Bu lâtife Zât-ı Şahâne'nin pek hoşuna giderek Ahmet Rıza Bey'in aşçılığına karşı gülmüştür... Zât-ı Şahâne, misafirlerini memnun etmek için yemeğin tertibine bizzat i'tina buyurmuş olduklarını, davetlilerinden hepsinin hoşuna gidebilecek yemekleri emrettiklerini, hatta yemek esnasında muzıkanın çalacağı millî havalar için kendileri emir verdiklerini beyan buyurmuşlardır..." (*Tanin,* No. 151, 1.1.1909)

ZİYAFETTEKİ MENÜ

Abdülhamid'in tertip ettiği menüde şu yemekler vardı:

"Yumurtalı bilyon, peynirli börek, mayonezli levrek balığı, sebzeli sığır filesi, soğuk dana ciğeri ezmesi, hindi ve keklik kebabı, beyaz salçalı tavuklu pilâv, dört kardeş tatlısı, krema ve dondurma." (*İkdam,* No. 5246, 1.1.1909)

Padişah ile Meclis Reisi arasında bu tür görüşmeler devam ederken, arada da beyaz salçalı tavuklu pilâv yenilip, sıra dört kardeş tatlısına gelince, Abdülhamid'in işareti üzerine Mabeyn Başkâtibi Cevad Bey, Padişah'ın nutkunu okumaya başladı.

KARŞILIKLI NUTUKLAR

Abdülhamid'in Başkâtip tarafından okunan nutkunun aşağıya alınan kısmı büyük tezahürata neden olmuştu:

"Meb'usan Efendiler, şurası ma'lûmunuz olsun ki, saltanatın, devletin ve memleketin nigehbân-ı hukuku [haklarının koruyucusu] evelallah sonra millet ve Meclis-i Meb'usan-ı Millettir... İşte bu hukuk-u mukaddeseyi hâmin ve kâfil (sahip çıkan) Kanun-u Esasî'miz ahkâmının begayet'ül kerîm [son derece] muhafazasına nasb-ü nefs ettiğimi [kendimi atadığımı] ve bunun hilâfında bulunacak her kim olur ise olsun onun en birinci hasını ve en birinci düşmanı Halifeniz ve Padişahınız sıfatı ile ben olacağını temîn ve teyit ederim."

"Nutk-u Hümayunun kıraati esnasında galeyena gelen Meb'usân-ı Kirâm fevkalâde alkışlarda bulunarak "Padişahım çok yaşa" nidalarını ayyûka çıkarmışlardır. Bu samimî alkışlardan müteessir olan Zât-ı Şahâne bir müddet gözlerinden eşk-i şâdi (sevinç göz yaşları) dökmüşlerdir. Nutkun okunulmasını müteakkip meb'uslardan bir zât sandalye üzerine çıkarak (Padişahımız da bahtiyar, milletimiz de) diye bağırmış ve alkışlanmıştır." (*İkdam,* No. 5246, 1.1.1909)

Abdülhamid, "umum meb'uslara teessürden kısık bir sesle; teşekkür ederim dedikleri gibi, yerlerine oturdukları zaman Ahmet Rıza Bey'e hitaben (ömrümde bu kadar mesut olduğum bir dakikayı hiç tahattür etmiyorum) dediler." (*Tanin,* No. 151 1.1.1909)

AHMET RIZA BEY'İN CEVABÎ NUTKU

Jön-Türk'lerin lideri olarak politikasını Abdülhamid düşmanlığına bağlamış olan Meclis Reisi, irticâlen cevabî nutkunu söylemek üzere ayağa kalktığı zaman Padişah da ayağa kalktı ve nutuk ayakta dinlenildi. Nutuk şöyleydi:

"Şevketlû Padişahımız,

Zamanın vekayi-i meşhudesini ahlâfa [bizden sonraki kuşaklara] bir ibret olmak üzere nakleden medeniyet tarihleri bu akşamki maide-i hümâyunlarını bir lisan-ı şükür ve sitayişle yazacaklar. İlk defa olarak bugün Osmanlıların Hükümdar-ı zî iktidarı bütün milletin vekilleriyle bir sofrada bulunuyor ve karavanadan yemek yiyor. İlk defa olarak bütün Müslümanların Halîfe-i zîşanı sofrasında cins ve mezhep ayırmıyarak bir vatan evlâdından mürekkep bir aileye en muhterem ve müşfik bir peder olarak riyaset ediyor. Şark ahalisi böyle bir saadete on üç asırdan beri nâil olmamıştı. Bu musavata, bu his-i muhadenet ve muvalete [karşılıklı muhabbete] ancak evâil-i İslâmda tesadüf olunurdu. Zaman-ı saadetin bu gibi güzel saadetlerinden koca bir İslâm medeniyeti zuhûra geldi; altı asır âlemin hâkim-i münadisi oldu. Bugün bir lütuf ve inayet-i şahâneleri olarak teceddüd eden bu âdet-i dirine de [eski gelenekler] Osmanlı medeniyetinin cihana nümûne-i fazilet olacak âsârının parlak bir mukaddemesidir. Rüfekanın [arkadaşların] teşekküratını, ihtiramatını lütfen kabul buyurunuz Padişahım." (*İkdam* No. 5246, 1.1.1909)

TANIŞMA VE ELETEK, SAKAL ÖPME YARIŞI

Nutuklar ve yemek sona erince, Abdülhamid istirahate çekildi. Konuklar da yemek salonundan büyük salona geçtiler. Biraz sonra Padişah ile Ahmet Rıza Bey kapıdan göründüler; salonu dolaşarak Rıza Bey, Abdülhamid'e bazı meb'usları takdim ederken, Havran Meb'usu Sadettin Halil Efendi yerel kıyafeti içinde Padişah'a doğru ilerliyerek, "Havran Meb'usuyum.Vatandaşlarımın tevdi ettikleri bir vazife var, ifa edeceğim, o da Halife-i Zîşan'ın elini öpmektir" dedi. Zât-ı Şahâne elini uzattı, Halil Efendi öptü.

"Ahmet Rıza Bey, Meclis-i Meb'usan'da üçüncü defa olarak arz-ı vücud eden en kıdemli meb'uslardan Haleb Meb'usu Nâfi Paşa'yı Zât-ı Hazret-i Padişahî'ye takdim ettiği zaman Nâfi Paşa dahî, 'Bütün Akvam-ı Osmaniye ve bilhassa Akvam-ı Arabiye namına' diyerek Dest-i Padişahî'yi takbil eylemiştir [öpmüştür]. Artık bundan sonra Hazret-i Padişah'ın elini öpmek üzere şiddetli fakat ihtiramkârane bir hücum başlamıştır..."

"El öpmek üzere hücum o kadar ziyade idi ki âdeta çiğnenmek ihtimali vardı. Meb'uslardan Kasım Efendi duaya başlayınca ortalığa sükûnet geldi."

"BEYANAT-I MÜHİMME-İ PADİŞAHÎ"

Mabeyn Başkâtibi Cevat Bey de, umum meb'uslara, taraf-ı Hazret-i Padişahî'den "Millet her ne zaman isterse uğrunda canımı feda etmeye hazırım" cümlesini tebliğ eylemiştir. Bundan sonra meb'uslar tekrar aşağıya inerek ikişer ikişer arabalarına binip evlerine avdet eylemişlerdir." (*Tanin,* No. 151, 1.1.1909)

SERVET-İ FÜNUN MECMUASI'NIN ZİYAFET HAKKINDAKİ YORUMU

Ziyafetin ertesi günkü gazeteleri bu toplantının ayrıntılarını aşağı yukarı, birbirinin aynı olarak vermişlerdi. Ancak "Servet-i Fünun" dergisi ziyafet hakkında verdiği haberin altında yayınladığı ilginç yorumunu şu cümlelerle bitirmekten çekinmemişti:

"Taraf-ı Şahâne'den kıraat ettirilen nutuk ve Meb'usan Reisi'ne söyledikleri sözler vükelây-i millete irae eyledikleri âsâr-ı iltifat-ı nüvâziş otuz senedir devam eden hicran-ı milleti bir setre-i nisyan [unutuş gizliliği] altına almak istidadını göstermiştir. Millet Padişahında gördüğü bu hal ve hissiyatı maalmemnuniye ve kemal-i samimeyetle alkışlar! Rüfeka-i muhterememizin bazıları dünkü nüshalarında şu avâtife [teveccühlerine] millet namına beyan-ı minnet etmeye kadar varmışlardır. Eğer ilk ferda-i ziyafette (âtifet) ve (minnet) kelimelerini kullanırsak devr-i sâbık riyakâranın yadigâr-ı nehusu [geçmiş dönemin yardakçılarından yadigâr kalan uğursuz] olan bu kelimeleri takiben acaba biraz vakit sonra (ubûdiyet) ve (sadakat) kelimeleri dahî istimale başlanılmıyacak mı, diye insana düşünmek geliyor."

Dergi, aynı sayısında V. Murat'ın tahtından çekildikten bir süre sonra yazdığı anlaşılan bir mektubunu yayınlamıştı. Abdülhamid'e yazılan bu mektuba Murad, şöyle başlar:

"Şu mihnetsaray-i cihanda dört ay kadar ömür sürmüş olan ma'sûme hafidem [torunum] hakkında gönderdiğim haberlerin suret-i kabulüne dair henüz bir eser zuhûr etmedi. Zavallı çocuğun cenazesi meydanda kaldı..." ve mektup şu satırlarla bitiyordu:

"Biliyorum ki müptelâ olduğun hırs ve gaflèt bu sûreti, nazarında imkânın haricinde gösteriyor..."

"Aklını başına al; şu nesâyih ve iş'ârın sence bir tesiri olamıyacağını ve belki de hakkımda mûcib-i hadar olacağını [tehlike yaratacağını] bilirim. Ne çare ki, milletin hakk-ı nîmetini edâ için elden gelen vazifemi ifa et-

miş olurum. Ötesini Kasadat-ı İlâhiye'ye havale ile iktifa eylerim."

İstibdat idarelerinin ilk icraatı olarak başvurulan basını zincirleme politikasının sansür idaresi altında on yıl sudan şeyler yayınlamak zorunda kalan "Servet-i Fünun", Abdülhamid'in, millet temsilcilerini heyecan ve tezarühata sevkeden nutkunun yorumu altında vermiş olduğu mektuplarla okuyucusuna âdeta "inanmayın bu adamın sözlerine" demek istemekteydi. Midhat Paşa'yı, Taif zindanlarında boğduran; dört aylık bir çocuğun cenazesinin kaldırılmasına bile uzun süre müsaade etmeyen bir korkağın bu sözlerine inanmıyan, der gibiydi.

TANİN GAZETESİ'NDE HÜSEYİN CAHİT (YALÇIN), ZİYAFETİ TE'VİLE ÇALIŞIYOR

Tanin gazetesi Başyazarı Hüseyin Cahit de, yemek sonrası, meb'usların Abdülhamid'e karşı gösterdikleri tezahürat ve eletek öpmek yarışına girişmelerini *"Yıldız Sarayı Ziyafeti ve Te'siratı"* başlıklı bir yazısiyle şöyle te'vile çalışmıştı:

"...Halkımız otuz seneden beri milleti gadirden, zulümden, keyif ve istibdattan kurtarabilecek her kuvvetin Yıldız'ın nüfûz-u gûnagûnu altında yumuşadığını, ezilip mahvolduğunu görmekten bilmiş olduğu cihetle, zulüm ve istibdata karşı demir bir kal'a gibi görmek istediği Meclis-i Meb'usan'ın Yıldız'da gördüğü bir eser-i iltifat üzerine tezellül etmesini hoş bir nazarla göremez ve görmemelidir. Bugün bir ziyafetle tarik-i mukavemette tezelzül gösterenler yarın beş on ziyafetle bütün bütün firifte (aldanmış) olabilirler diye korkuluyor.

"Halkımızdan pek çoğu bunu düşünerek Yıldız ziyafetine karşı eser-i nâ hoşnidî gösteriyorlar. Bundan dolayı memleketimizi şayân-ı tebrik görürüz.

"Fakat böyle bir endişe ile müteessir bulunan vatandaşlarımızı teskîn için hemen tebşîr edelim ki, meb'uslar hiçbir zaman milletin tevdî ettiği vazife-i hamiyyet ve metânet fikrinden ayrılmamışlardır."

"Memleketimizde hürriyet ne kadar kavî esaslar üzerine mebnî olursa olsun Avrupa el'an tarz-ı idaremizin bir tarik-i sakin ve meşrua girdiğinden tamamiyle emîn değildir...

"Binaenaleyh vatanın şu sırada en çok muhtaç olduğu hizmetlerden biri ecanibe karşı hiss-i emniyet vermektir. Bu hiss-i emniyet milletvekilleriyle Makam-ı Saltanat arasında derin bir ihtilâf bulunmadığını isbat ile telkîn olunabilirdi. Ecnebiler millet ile padişahı her fırsatta birbirine hücuma müheyyâ iki düşman şeklinde görürlerse hiçbir zaman idaremizin intizam ve ittiradına inanamazlar, heran nâgehanzuhûr [ansızın meydana gelecek] bir vak'a ihtimali feveranı ile endişenâk kalırlar. Meb'uslar bu nükteyi [ince manâyı] pekalâ biliyorlardı. Ve bir zarûret-i kat'iyeye düşmedikçe bu vazifenin ifasından geri kalmamayı menfaat-i memleket namına istiyorlardı. Binaenaleyh Yıldız ziyafetinde meb'uslarımızın gösterdikleri asâr-ı hürmet ve ta'zimin kısmen sebebi bu mülâhaza olduğunu bilmelidir.

"Saniyen, Yıldız ziyafetinde Zât-ı Hazret-i Padişahî milletin bütün âmâl ve mütalâbat-ı meşruasını memnun ediyordu. ...Pek şayan-ı dikkattir ki nutku-u hümâyun kıraat edilinceye kadar, yani ziyafetin hemen sonlarına kadar ziyafet salonun manzarası pek ma'nidar değildi. Zât-ı Şahâne'nin yemek salonunu teşrif ettikleri zaman meb'uslar selâm vermekle iktifa etmişler, bidayet-i ziyafette çalınan marşı da aynı suretle telâkki eylemişlerdi. Zât-ı Şahâne şimdiye kadar muhafaza ettikleri i'tiyat hilâfında olarak davetlileriyle birlikte sofraya oturmasının verdiği hiss-i emniyet ve memnuniyeti yemek sonunda namlarına okutturdukları nutuk ile bütün bütün başka bir şekle tahvil eylemişlerdir. Binaenaleyh şu nutk-u hümâyun olmasa idi yahut nutk-u hümâyunun gazetemizde büyük harflerle nazar-ı dikkate çarptırılan fıkraları görülmeseydi, bu ziyafet şayan-ı dikkat hiçbir hususiyet irae etmiyecekti. Ziyafetin bu kadar te'siratı mûcip olması, demek oluyor ki hep nutk-u hümâyundan neş'et ediyor.

"Nutk-u Hümâyun bu kadar alkışlarla telâkki edilmeye şâyân miydi? Buna zerre kadar tereddüt etmeksizin (Evet) cevabını veririz. Bunda tereddüt etmek için nutkun ehemmiyetini anlıyamamak icabeder..." (*Tanin,* No. 155, 6.1.1909)

Yıldız ziyafetinin verildiği günden tam üç ay yirmi yedi gün sonra, Abdülhamid, aynı Meclis-i Meb'usan tarafından tahttan indirildi; ve Osmanlı Türkiyesi sıkıyönetimli yeni yeni istibdat idarelerini yaşayarak, imparatorlukla beraber saltanatın da çöktüğüne tanık oldu.

SERVER TANİLLİ

Robert Mantran'la Söyleşi

Yaşamınızın kısa öyküsünü anlatır mısınız?

1917 Aralık ayında Paris'te doğdum. Orta öğrenimimi, yine Paris'te Condorcet Lisesi'nde tamamladım. Yüksek öğrenimimi Sorbonne'da, Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu'nda ve İleri İncelemeler Pratik Okulu'nda yaptım. Üniversitede tarih ve coğrafya okudum. Diplomam, İleri Tarih Çalışmaları Bölümü'nde, Bizans tarihi konusundadır. Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu'ndaki Türkçe Bölümü'nden de diplomalıyım. Devlet doktoram ise, Oryantalizm ve Türkoloji alanıyla ilgilidir.

Bütün bunlardan sonra, bir süre İstanbul'daki Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nde bursiye olarak bulundum. Galatasaray Lisesi'nde de öğretmenlik yaptım. Daha sonraki yıllarda, Bilimsel Araştırma Ulusal.Merkezi'nde görev aldım. Tunus Üniversitesi'nde hocalık ettim. Oradan Aix-en-Provence Edebiyat Fakültesi'ne geçtim.

Bugün, Provence Üniversitesi'nde (Aix-Marseille I) Türk ve Osmanlı Tarih ve Uygarlığı profesörüyüm; Türk Bölümünün de müdürü. Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi'ne bağlı Ortadoğu ile ilgili Araştırmalar ve İncelemeler Grubu'nun yöneticisi olduğum gibi, Osmanlı-öncesi ve Osmanlılar üstüne İncelemeler Uluslararası Komitesi'nin başkanıyım. Arap ve İslâm Dil ve Edebiyatları Bilginleri Avrupa Birliği Yönetim Kurulu'ndaki üyeliğimin yanı sıra, başka birtakım kurullarda da üyelik yapmaktayım.

Sizi Türkolojiyle uğraşmaya götüren nedenler neler oldu?

Türkolojiye gelişim, dolambaçlı yollardan olmuştur. Sorbonne'da tarih bölümünde öğrenciyken, Bizans tarihine karşı büyük bir ilgi duymuştum. Buradan kalkarak -ve Jean Sauvaget'nin ısrarlarıyla- Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu'na yazıldım ve orada Arabî ve Farisînin yanı sıra Türkçe de öğrendim. İstanbul'daki Fransız Arkeoloji Enstitüsü'ne atandıktan sonra, -yine Jean Sauvaget'nin öğütleri üzerine- Türk ve özellikle Osmanlı tarihine yöneldim. Osmanlı tarihinin daha çok ekonomik ve sosyal görüşleri dikkatimi çekti. Arkadan, Tunus'taki -uzun süren- kalışım sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletleriyle ilgilendim.

1961 yılında Aix-en-Provence Edebiyat Fakültesi'nde bir Türk ve Osmanlı Tarih ve Uygarlığı kürsüsü kurulunca, o kürsünün başına ilk getirilen ben oldum. O yıldan beri de oradayım.

Fransa'daki ve dünyadaki Türkoloji çalışmalarını nasıl buluyorsunuz?

Türk dili, Türk ve Osmanlı dünyasının tarihi, uygarlığı ve kurumları üstüne araştırmaların Fransa'da bir geleneği vardır ki, bunu ta XVI. yüzyıla kadar çıkarabiliriz; yani Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında, I. François ile Muhteşem Süleyman zamanındaki siyasal ilişkilerin kurulduğu yıllarda. Ayrıntılarına girmeden söyleyeyim: Collège Royal'de -ki sonradan Collège de France olacaktır- Türkçe ve Arapça öğretimi daha o zamanlardan başlar. Sonradan Ulusal Kütüphane adını alacak olan Kraliyet Kütüphanesi de, Osmanlı elyazmaları ve metinleri toplamaya girişmiştir. Arkadan, İstanbul'da Fransız Elçiliği'nin açılışı ve İmparatorluğun çeşitli yerlerinde konsoloslukların kuruluşu, Türk dünyası ile ilişkileri yoğunlaştırır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'daki elçilikte bir tercümanlar heyeti kurulur; 1795'te de, Paris'te Doğu Dilleri Okulu açılır. XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak, bazı tercümanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun dili, edebiyatı, tarihi ve uygarlığıyla ilgilenmeye başlarlar ve bir çeşit ilk Fransız oryantalistleri olurlar. Örneğin bir Antoine Galland'ın, bir Petit de la Croix'nın adları pek tanınmıştır. Bu tercümanlar, aynı zamanda elyazmaları koleksiyonları da yaptılar. Onlar sayesindedir ki, Ulusal Kütüphane, Türk dünyasıyla ilgili çok büyük sayıda eser ve belgeye sahiptir. Bugün bile, bunların hepsini okuyup inceleyebilmiş değiliz henüz.

Ancak, Türk dünyasının gerçekten bilimsel olarak incelenişi XIX. yüzyılda başlar. Bugün yaşayan yaşlı Fransız Türkologlarının çoğunun çok şey borçlu oldukları kişi ise, büyük bilgin Jean Dény'dir. O, büyük bir miras bırakmıştır. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden beri, yeni Türkolog kuşakları -adlarını saymanın anlamı yok-, çok şey yaptılar, yapıyorlar. Gerçekleştirilenler ve tasarılarımız, Türkolojinin Fransa'da büyük bir "hayatiyet"i olduğunu gösterir.

Dünyada gitgide artan bir ilgi var, Türkolojiye karşı. Bu ilgi, yalnız Avrupa ve Amerika'yla sınırlı olmaktan çıkmış, son yıllarda, -bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletleri olan- Arap ülkelerine kadar yayılmıştır. Uluslararası kongrelerde, bu ilginin canlılığını büyük boyutlarıyla görüyoruz.

Türkiye'de Türkoloji çalışmalarını nasıl buluyorsunuz? Eskiler varsa, neler yapılmalı, ne tavsiye edersiniz?

Türkiye'de iki dünya savaşı arasında ve son büyük savaştan sonra, Türk ve Os-

manlı tarihi hakkındaki araştırmalara yeni bir atılım ve hız veren bilginler olarak, Mehmet Fuat Köprülü'yü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'yı, Enver Ziya Karal'ı, Ömer Lütfi Barkan'ı büyük saygıyla anmak gerekir. Bu bilginler, bir yandan kendi çalışmaları ve yayınlarıyla büyük katkılarda bulunurlarken, öte yandan da yeni yeteneklerin ellerinden tuttular ve böylece, genç araştırıcı kuşaklar onların eserlerini sürdürebildi. Bu arada, Türk Tarih Kurumu'nun, İstanbul ve Ankara'daki Edebiyat Fakülteleri'nin [Ankara Edebiyat Fakültesi'yle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni kastediyor - S.T.], Türkiyat Enstitüsü'nün ve daha başka kuruluşların oynadıkları önemli rolü unutmamak gerekir.

Bugün Türkiye'de tarihin bütün alanları keşfedilmiştir. Ancak, sosyal tarih konusundaki araştırma ve yayınların az olduğu söylenebilir; din olayının Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamındaki rolü hakkında da öyle. Vakıflarla ilgili -yararı tartışılmazyığınla belgenin yayımlanmasını ve incelenmesini beklemek gerekiyor. Ama asıl büyük dileğimiz, İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nin daha da serbest olarak araştırıcılara açılması.

Bugün üzerinde çalıştığınız, yakın bir gelecekte araştırmayı tasarladığınız konular ve yayımlayacağınız eserler neler?

Şu sırada Kıbrıs tarihiyle ilgili bir eserin Osmanlı egemenliğine ilişkin bölümünü yazıyorum. Galata çeşmeleri üstüne araştırmalar, Kahire ve Şam'daki Türk yazıtlarının okunması da, bugünkü çalışmalarım arasında. Geleceğe dönük tasarılarından biri, -özellikle Fransız Türkologlarının ortak çabalarıyla- Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye hakkında bir tarih kitabı yayımlamak. Bir başka tasarı da, meslektaşım André Raymond ile, İslâm dünyasının -XII/XIX. yüzyılları arasındaki- tarihine ilişkin bir bibliyografya kitabı yayımlamak; doğaldır ki, Türk dünyası (Selçuklu ve Osmanlılar) büyük bir yer tutacak bu kitapta.

Yine şu sıralarda, Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyeleri ve araştırıcıları, Anadolu İncelemeleri Fransız Enstitüsü üyeleri, Paris ve Aix-en-Provence Türk İncelemeleri Enstitüleri uzmanlarının ortaklaşa yürüttükleri, Galata üzerine bir araştırma var. Bu, örnek bir çalışmadır; dilerim ki, başka konularda ve dallarda da geliştirilip çoğaltılsın.

Türkiye ile ilgili unutamadığınız anılarınız var mı?

1945 yılında Türkiye'ye gittiğimde, üstadım Jean Dény'nin mutlaka görmemi öğütlediği, özellikle Ankara'da Fuat Köprülü, İstanbul'da Adnan Adıvar gibi kişilerin bana göstermiş oldukları o içten, o derin hüsn-ü kabulü unutamam. Daha sonra başkalarının, bir Selim Nüzhet Gerçek'in, bir Sabri Esat Siyavuşgil'in, bir Tayyip Gökbilgin'in, bir Cavit Baysun'un, bir Ömer Lütfi Barkan'ın büyük yakınlıklarına ve dostluklarına tanık oldum. Özellikle Ömer Lütfi Barkan, benim için tek ve başkalarıyla karşılaştırılamayacak bir yol göstericiydi. Ne yazık ki, bunların hepsi de aramızdan ayrılmış durumda şimdi! Genç kuşaklar içinde de, yalnız bilgin olmakla kalmayan insanlar var; bunlar, dostlarım aynı zamanda. Örneğin, İstanbul'da, Ankara'da ya da başka yerlerde yapılan bilimsel toplantılarda biraraya geldiğimiz zaman, onları görmek, onlarla konuşmak büyük bir zevk oluyor benim için. Hepsini canlandırıp yüreklendiren Türkoloji tutkusu, iyi niyetli insanlar arasında yakınlaşmayı kolaylaştıran araçlardan biri, hiç kuşkusuz.

Çok teşekkür ederiz.

ROBERT MANTRAN'IN YAPITLARI

Histoire de la Turquie (Paris, P.U.F., 1983), 5. bas. (Jean Sauvaget'yle birlikte) *Règlements fiscaux ottomans: Les provinces syriennes* (Şam, Institut Français de Damas, 1951).

Turquie (Paris, Hachette, 1955).

Trésors de la Turquie (Paris, Arthand, 1959).

Inventaire des documents d'archives turcs de Dar-el-Bey [Tunis] (Paris: Tunis, Faculte des Lettres / P.U.F., 1961).

Istanbul dans la seconde moitie du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionelle économique et sociale- These de doctorat (Paris, Adrien Maisonnenve, 1962).

La vie quotidienne à Constantinople au temps Soliman le Magnifique et de ses successeurs: XVIe - XVIIe siècles (Paris, Hachette, 1965) (Maurice Flory ile birlikte).

Les Regimes politiques des pays arabes (Paris, P.U.F., 1968).

L'Expansion musulmane: VIIe - XIe (Paris, P.U.F., 1979), 2. bas.
(Georges Duby ile birlikte).

L'Eurasie: XIe - XIIIe siècles (Paris, P.U.F., 1983).

L'Empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle: Arministration, Economie, Societe. (London, Variorum Reprints, 1984), makalelerinin toplu yeniden basımı.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti ve Ekonomi*

Robert MANTRAN

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yaşamı XVI. yüzyıl boyunca Akdeniz'de ve Hint Okyanusu kıyılarında gerçekleştirilen fetihler sayesinde farkedilir bir refaha kavuştu. Bir yandan (başta İstanbul olmak üzere, özellikle İmparatorluğun büyük kentlerindeki), zengin bireyler sayısındaki artışa bağlı olarak iç tüketimdeki hissedilir gelişme, yeni ve zengin bölgelerin ele geçirilmesinin de yardımıyla daha önemli bir üretime yol açtı. Ayrıca yaygın ve lüks tüketim maddelerinin iç dolaşımı eski ve yeni vilâyetlerden başlayarak başkente doğru gelişti. Öte yandan Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki transit akım, Asya ve Avrupa arasında kaçınılmaz aracı konumu nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'na yarar sağladı. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, iç ve dış kullanıma yönelik ticaretin bir kısmı İmparatorluğun limanlarına doğru kervanlarla, bir kısmı da gemilerle gerçekleşiyordu. Nihayet kaydedelim ki, Karadeniz'de Avrupa gemilerinin giremediği, ayrılmış bir bölge oluşturuyordu.

Bu ayrıcalıklı durum belli bir ölçüde, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hint Okyanusu'na yönelik Avrupa deniz ticaretinin (Portekiz, Hollanda, daha sonradan İngiliz ticaretinin) gelişmesiyle tartışma konusu yapılabilmiştir. Fakat bu hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin ticaret trafiğinin göreli olarak önemsiz bir kısmını içeriyordu. XVI. yüzyıl boyunca ve XVII.'nin başında ortaya çıkan etkenler daha ciddidir: Kapitülasyonlarla Fransızlar'dan başka İngilizler'e, Hollandalılar'a sağlanan olanaklar, Batılı ticarî şirketlerin gelişmesi, nihayet 1585'den başlayarak İmparatorluğu saran mâlî kriz.

XVII. yüzyıl süresince, özellikle yüzyılın ikinci yarısında değişiklikler üstüste gelir. Girit'in fethine rağmen Osmanlı İmparatorluğu artık yenilmez bir güç gibi görünmemektedir. 1683'te Viyana Kuşatması'nın başarısızlığı, Balkanlardaki bozgunlar, Asya topraklarındaki isyanlar, hattâ başkentteki başkaldırılar İmparatorluğun görünümünü değiştirmeye katkıda bulunmaktadır. Ticarî plânda tümden olmasa bile, baharat ve Asya ürünlerinin bir kısmının gidiş yönü değişmekte, Ümit Burnu yolu önem kazanmakta, fakat kervanyolu kullanılmaya devam edilmektedir. Ayrıca bazı ürünler Osmanlı iç ve dış ticaretinde daha az miktarlarda görünmekte ise de, diğerleri bunların yerine geçmektedir. Örneğin Kızıldeniz ve Mısır yoluyla elde edilen kahve, en çok aranan değerlerden birini oluşturmaktadır. Mısır'la başkent arası gidiş-gelişi sağlayan de-

* "Commerce maritime et Economie dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle," Colloques internationaux du CNRS, No. 601, *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman* (fin du XVIIIe - début du XXe siècle), Paris, 1983, s.289-96.

niz kervanı sık sık Batılı gemilerle, özellikle Fransızlarca sağlanmış olsa da, İskenderiye'ye, hattâ İstanbul'a kadar uzanan kahve ticareti tam bir Osmanlı tekeli olarak durmaktadır.

Ayrıca İngiliz, Hollandalı ve Fransızlarca gerçekleştirilen sanayi tekniği ve ticarî etkinlik alanındaki gelişmeler, Doğu pazarları üzerinde pratik sonuçlar ortaya çıkardı. Doğu Akdeniz'den gelen ya da oradan transit geçen hammaddeleri edinirken, imalâthanelerin çalışmasını sürdürmek için bu ülkelerin sanayileri kaçınılmaz olarak ihraç edilecek maddeler üretiyordu. Bu alanda, Osmanlıların zararına olacak, kendi etkinliklerini kolaylaştıran, başkentte ve İmparatorluğun önemli yerlerinde ticarî kolonilerinin gelişmesini sağlayan kapitülasyonlardan yararlanıyorlardı. Bunun dışında elçiler ve konsoloslar tarafından desteklenen ticaret şirketleri, tüccarların bireycilikleri karşısında umut edilen başarıyı elde edememekle birlikte, bunların işlerini koordine etme yollarını arıyorlardı. Daha da önemlisi, Osmanlı ticarî faaliyetlerinin cılız bir kısmını oluştursa da, nüfusun küçük bir kısmına erişse de, Avrupa fabrikalarının ürünleri İmparatorluğun değişik kentlerine yayılıyor, bir değişim ögesi oluşturuyordu. Buna örnek olarak, Avrupalı imalâtçılara, yerel temsilcileri tarafından kendilerini Doğuluların zevkine uydurmalarının salık verilmesi gösterilebilir. Hangi Doğululardan söz edilmektedir? Bunlar, İmparatorluğun yönetici kademesinde yer alanlar, hükûmetin yabancılarla ilişkisini sürdürenler, aracı azınlıklar, Rumlar, Ermeniler ya da Yahudiler, başkentte ya da başlıca merkezlerde oturan toprak sahipleri, devletten kaynaklanan gelir ya da arpalıklardan yararlananlar, değerli ürünlerle ya da uzak mesafe değişimi ile ilgilenen tüccarlardır. Bununla birlikte bütün bu kimseler, tartışmasız olarak nüfusun ancak bir azınlığını temsil ederler. Fakat yabancı ticarete açılan, onun etkisinde kalan bu azınlık, bazen bu ilişkisinden yarar da sağlar. Çünkü Avrupalı tüccarlar Osmanlı mekânının içine, yani kullanma ve örgütlenmenin Osmanlıların elinde olduğu kervanlar dünyasına giremezler, yalnızca Akdeniz kıyılarında varış ya da kalkış noktalarını elegeçirebilirler. Bu nedenle Doğu Akdeniz uğraklarının, daha az bir ölçüde olmakla birlikte XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kızıldeniz ve İran Körfezi uğraklarının önemi kolayca anlaşılır.

Osmanlı dünyasının ekonomik etkinlikleri içinde uluslararası deniz ticaretine nasıl bir yer vermek gerekir? Ola ki, yalnızca konsolosların ve Avrupalı tüccarların raporlarını okuyarak verilmesi düşünülenden çok daha önemsiz bir yer tutabilir. Birinci neden, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılıların kendilerini gösterdiği yalnızca bir deniz sınırı olmaması; ikincisi ise, İmparatorluğun içinde nüfusun büyük bir bölümünü kapsayan ve herhangi bir Avrupalı'nın karışmadığı çok sayıda üretim, yapım ve değişim etkinliklerinin varlıklarını sürdürmesi; sonuncu olarak Karadeniz'in pratikte 1774'e kadar Batılılara yasaklanmış olması, Anadolu ve Balkan üzerinden kervanların taşıdığının da dışında, yalnızca başkentin tüketim gereksinmelerini değil, fakat Osmanlı devletinin fabrika ve tersanelerine yönelik hammadde sağlanmasına da yol açmaktadır. Doğu Akdeniz'de, Ege Denizi'nde, Karadeniz'de gerçekleştirilen kabotajın büyük bir kısmının Osmanlı tekneleriyle yapıldığını da kaydetmek gerekir. Üstelik bu sayı belki de XVIII. yüzyılda XVII. yüzyıla göre daha kabarıktır. Fakat özellikle Ege Denizi'ndeki kabotaj Batıya yönelik buğday, kereste, yağ kaçakçılığının temel ögelerindendir. XVII. yüzyıla oranla daha az sayıda olmakla, hattâ XVIII. yüzyılda açıkça gerilemekle birlikte Akdeniz'de yasaklanmış bir eylem olan korsanlık sürmektedir.

Kızıldeniz'e gelince, Ümit Burnu yolunun sürekli gelişmesine karşılık, Osmanlılar ve Mısırlılar için taşıdığı önemi yitirmemiştir. Aksi halde Rosette'den Kahire'ye, Süveyş'e Moka'ya olan ticarî faaliyetler nasıl açıklanabilir? Yabancılar karabiber ve baharat ticaretini Afrika'nın güneyine doru yöneltirken, Arabistan kahvesi kuzey yolunu tutuyor, Kahire ve Süveyş'in Hint Okyanusu'na giden ya da oradan gelen mallara depo ve konaklama yeri olma rolleri, Hindistan'a yönelik altın ve gümüş para ticaretini de unutmazsak, azalmıyor, tersine artıyordu. Hattâ Süveyş'e bir kanal açmak fikri bazılarının düşüncesinde XVIII. yüzyılda yeşermeye başladı.

Avrupalı şirketlerin ve tüccarların ekonomik faaliyetlerini daha ayrıntılı bir biçimde ele alırsak, her şeyden önce imâl edilen ürünleri ihraç edip, hammadde ithal etmenin ekonomik hamle için gerekliliğine inanan Batılı hükûmetlerce desteklenen merkantil bir kapitalizmin gelişmesini kaydetmek gerekir. Ticarî şirketlerin kurulması ve yayılması bu hamlenin bir ögesidir ve Osmanlı ülkesinde kapitülasyonların tüm kaynaklarını kullanan elçilerin ve konsolosların desteğini elde etmektedir.

Geçmişte ticaret ve yerleşme hakkını kazanmış uluslar artık tek başlarına değillerdir. Aynı şekilde Avusturyalılar 1725'te Tunus ve Trablusgarp'ta 1727'de Cezayir'de birer konsolosluk kurma hakkı elde etmişler, yalnızca Avusturyalılar'dan oluşan bir filo kurmaya, deniz ticaretini denetlemeye çaba sarfetmişler. Trieste bu ticaretin merkezi olmuştur. 1719'da Trieste, Selânik ve İstanbul'da aracıları olan bir Doğu Şirketi kurmuşlar, fakat 1736-39 savaşı bu şirketin sonunu getirmiştir.

1754'te İmparatoriçe Marie-Thérèse yeni bir Doğu Şirketi kurmuş, Trieste yeni bir canlılık kazanmış, 1784'te Avusturyalılar'ın Osmanlı sularında kolayca denizcilik yapma hakkını elde etmesiyle de bu durumunu pekiştirmiştir.

Mora'yı kaybedeli, Akdeniz'de yalnızca Cerigo (Çuha) Adası'nı elinde tutabilen Venedik Cumhuriyeti, kendi açısından XVIII. yüzyılda zorlu bir başlangıçla karşı karşıyadır. Venedik İmparatorluğu kaybolmuş, fakat Venedikliler pek çok yerde temsilci ve müşterilerini korumuşlar, gümrük konusunda Fransız ve İngilizlerle eşit uygulama hakkını elde etmişlerdir. 1733'te de Osmanlılarla aralarında yüzyıl sonuna kadar uyulacak olan bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bununla birlikte, Venedik politikası her zaman başarılı değildir. Örneğin, Napoli Burbonlarıyla pratik bir işbirliği kurmak istedikten sonra, mâlî talepleri yüzünden Napolilerin ve Sicilyalıların Adriyatik'teki denizcilik faaliyetlerinin Trieste'ye ve Papalık tarafından serbest bir kentin kurulmuş olduğu Ankona'ya yönelmesini önleyememişlerdir.

Bununla birlikte, Venedik Doğu'da hâlâ önemli olan ve 1765'ten sonra daha da duyarlılık kazanan bir ticarete sahiptir. İstanbul'da ve İzmir'de birer, Halep'te dört ya da beş ve Kahire'de altı Venedik şirketini sayabiliriz. Bu konuda eklenecek bir nokta, İngilizlerin, Fransızların, hattâ Hollandalıların üstünlüğüne geçen İstanbul ve İzmir'e karşı, Suriye ve Mısır'da Venedikliler üstünlüklerini sürdürmektedirler. Bu da, Hindistan ve Uzak Doğu'dan Hint Okyanusu, İran Körfezi, Kızıldeniz yoluyla Akdeniz'e ulaşan ürünlere Venedikli tüccarların ilgilerini kanıtlar. Ters yönde de Venedik'in, Kuzey İtalya, hattâ Avusturya topraklarının bir kısmının geleneksel üretimi olan cam eşya, kâğıt ve lüks kumaş da giderek uzaklaşan bir Doğu'nun yolunu tutmaktadır. Genelde Venedik tüccarları diğerlerinden ayrı, bireyci bir biçimde çalışıyorlar ve ticaretin yeni koşullarına zorlukla kendilerini uyduruyorlardı. Fakat hâlâ görkemli bir kalıntı vardı ve Venedik yıkılmamıştı.

XVII. yüzyılda öneminin arttığını gören Livorno da mola ve transit limanı olma özelliğini sürdürüyordu. Burası Akdeniz'deki Yahudi tüccarların yanı sıra Orta ve Batı Akdeniz'de yeni yeni görülmeye başlayan Ermeni tüccarların da uğrak yeri oluyordu. Livorno, Selânik, İs-

tanbul, İzmir ve İskenderiyeli tüccarlar arasında kurulan sıkı ilişki, Sultan'ın 1747 Kasımı'nda Toskanya Büyük Dükalığı uyruklarına daha çok Livornoluların yararlanacağı Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapma özgürlüğü tanımasıyla daha da gelişti. Üstelik İngilizler'in Livorno'yu XVII. yüzyılda Akdeniz'deki uğrak yeri yapmaları ve bunu sürdürmeleri ve 1747'de kapitülasyonlardan yararlanan Hansa kentlerinin ve İskandinavların (Danimarkalılar, İsveçliler) özellikle barbar krallıklarla ticarî ilişkiye girerek Livorno'yu bırakmalarından yararlanarak, ilişkilerini buradan Doğu Akdeniz'e uzatmaları Livorno'nun önemini artırdı. Çeşme Savaşı'ndan (1770) ve özellikle 1774'ten sonra, Akdeniz'de Rus bayrağı da görülür. Aslında bu patronları Yunanlı olan gemilerdir. Yunanlılar gerçekte kendi deniz güçlerinin gelişmesi için aktif bir uğraş vermekte, koşullara göre Rus, Venedik, Fransız, İngiliz, hattâ Osmanlı bayrağı altında Doğu Akdeniz'de giderek önem kazanan bir ticareti gerçekleştirmekte, servet edinmekte, hareket serbestliği kazanmakta, kendilerini Türklere daha az bağımlı kılma yollarını aramaktadırlar. Selânik de onların en canlı üstlerinden biri haline gelmektedir.

Bütün XVIII. yüzyıl boyunca İngilizleri de geride bırakarak Doğu'yla temel deniz ticaretini elinde tutan Fransızlar olmuşlardır. Aslında bu durum, özellikle 1763'ten sonra Fransızlar'ın hemen hemen hiç sömürgelerinin kalmamasına, oysa İngilizler'in Hindistan ve Amerika'yla ilgilenmesine bağlıdır. Fakat İngilizlerin Hindistan'a yerleşmeleri kısa zamanda onları Mısır ve İran Körfezi'yle ilgilenmeye yöneltti. Doğu Hindistan İngiliz Şirketi körfezde üstün bir role sahipti ve doğrudan Süveyş'e karışma girişimlerinde bulunuyordu. 1775'te Warren Hasting, Muhammed Abu Cahab ile Kızıldeniz'de karşılıklı serbestî üzerine bir anlaşma imzaladıysa da bu girişimler başarısız kaldı. Bununla birlikte 1786'da şirket Kahire'ye bir temsilci tayin etti.

İstanbul'daki Fransız elçileri Doğu'daki Fransız bayrağı ile ticareti ve kapitülasyonların uygulanması için çok belirli talimatlar alıyorlardı. Örneğin, J.-L.de Bonnac 1716'da kendisine aşağıdaki konularda salık verildiğini görmüştür.

1673 kapitülasyonlarının uygulanmasına gözcülük edecektir. Özellikle Bâb-ı Âli'de temsilcisi bulunmayan tüccarların İngiliz ve Hollanda bayrağı kullanmasına karşı çıkacaktır. Yeni elçi ayrıca Mora'da acentalar ve bir konsolosluk kurulmasına gözcülük edecek, Krallıktan gelen işlenmiş ürünlerin, özellikle Marsilya'nın kıymetli kumaşlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda satışını destekleyecektir.

1728'de Louis de Villeneuve'e verilen talimatlar arasında özel koşul olarak şu noktalar ileri sürülmüştür: Kralın uyruklarının Doğu'da yaptığı ticaret Fransa için en büyük ve en yararlı olanıdır. Tüccarların Doğu'ya götürdükleri imalât ya da diğer mallar her yıl 15 milyonu bulmaktadır. Bu değere karşılık Fransız tüccarları Sultanın ülkesinden, Krallık için gerekli zahire ve malları almakta, diğer Hıristiyan ülkelerde yaptıkları alışverişte gereksinim duydukları eşyaları temin etmektedirler. Fransızlar Doğu'da dünyanın hiçbir ülkesinde olmayacak kadar uygun koşullarda ticaret yapacaklardır.

1768'de François de Saint-Priest'e şunlar bildirilmiştir:

Fransız sanayii bugüne değin en elverişli biçimde desteklenmiş, diğer ulusların Doğu'daki ticaretini özellikle rakibimiz İngilizlerinkini açıkca sekteye vuran sakıncalardan korumuştur. Elden geldiğince bu sakıncaların yok edilmesi yollarıyla ilgilenilmelidir. Kapitülasyonlarımızın Fransız tüccarlarına Karadeniz'de dolaşma serbestisi veren maddesi uygulanmamaktadır. Bu ödün hiçbir sonuç doğurmamıştır. Kısa bir süre önce bunun kullanılması düşünülmüştür. Fakat bu girişim büyük engellerle karşılaşacağa benzemektedir.

1784'te kanıtlar yenilenirken, Auguste de Choiseul-Gouffier'ye verilen talimatlar şöyle sıralanıyordu:

Koşulların değişmesi bütün bu değerlendirmelerimizi geçersiz kıldı. Şimdi Karadeniz'de gemicilik yapma özgürlüğünü elde etmek üzereyiz. Tatarlar'ın Hânının elindeki ülkeler Rusya'nın egemenliği altına geçti. Bu güç, kapılarını tüm uluslara ticaretine açıyor. Belki de Kont Choiseul-Gouffier İstanbul'a varmadan önce Bâb-ı Âli İstanbul Boğazı'ndan geçiş serbestisini sağlayacaktır. En azından bu devrimin gerçekleştirilmesi gecikmeyeceğe benzemektedir. Elçi Karadeniz ticaretiyle ilgili olacak her şeyi derinlemesine araştırmalı, gerek bu denizin limanlarında, gerek Boğazdan geçişte Türkler'in hiçbir ulusa, Fransızlar'a tanınandan daha çok serbestî vermesini engellemelidir.

Bu sırada Kefe'de, Eflâk'da ve Moldavya'da Fransız acentaları kurulduysa da, büyük bir faaliyette bulunamadılar ve ömürleri kısa oldu (Elçi Tuna ve Karadeniz'de iş yapacak maceracı bu şirkete kendi kişiliğini tehlikeye atmadan destek ve koruma sağlayacağını sanacaktır). 1774'ten sonra Küçük Kaynarca Anlaşması hükümlerine göre Karadeniz Batılılar'a biraz daha açılmış, böylece Güney Rusya, Kırım ve Marsilya arasında deniz bağlantısı kurma girişimleri, hattâ Ruslar ve Venedikliler arasında geçici bir işbirliği denemesi kaydedilmiştir. 1788-91 Türk-Rus Savaşı Karadeniz'deki Batılı deniz ticaretini durdurmuş, söz konusu ticaret ancak Sistova (1791) ve Yaş (1792) anlaşmalarından sonra yavaş yavaş canlanmıştır.

Pratikte tüm XVIII. yüzyıl boyunca Doğu'nun ya da Kuzey Afrika'nın (Tunuslular'ın bir girişimi Marsilya Ticaret Odası'nın uzlaşmazlığı ve kötü niyeti karşısında başarısız kalmıştır) limanlarındaki ticaret Avrupalılar'ın ve onların temsilcisi ya da aracısı olan Levantenler'in ve Yahudilerin eline geçmiştir. Tek istisna Akka'da görülmekte, Ahmet Cezzar Paşa kendisinden Filistin Eyaleti'nin pamuğunu alan Fransızlarla doğrudan ticaret yapmaktadır. Artık bir olgu gerçekleşmiş, merkantil kapitalizm amaçlarını ve tekniklerini kabul ettirmiştir. Onun için önemli olan ticaret yollarına, transit merkezlerine egemen olmak, hammadde ithalâtını ve ürettiği maddelerin ihracatını garanti etmektir. Sanayi tipi bir kapitalizm -ya da sanayi öncesi- denizcilik kapitalizmini izler ya da her halükârda ona bağlıdır ve geleneksel üretime, imalâta dayanan ülkeler için büyük bir tehlike oluşturur. Nitekim XIX. yüzyılda onları çöküntüye sürükleyecektir.

Bu deniz ticareti yoluyla değişmeler çerçevesinde Osmanlı dünyasının yerini inceleyecek olursak, ilk bakışta bu değişmeler Osmanlıların aleyhinedir. İngiliz ve Fransız belgeleri İngiltere ve Fransa'nın yararına bir ticaret dengesi göstermektedirler. Osmanlı ülkesinin hammadde ihracatı, ithal edilen diğer hammaddeleri, özellikle işlenmiş ürünleri karşılayamamaktadır. Acaba bundan ticaret açığı ödemeler dengesi açığına kadar uzanır sonucu çıkarılabilir mi? Bu konuda, Osmanlı İmparatorluğu'nun mâlî sorunlarını ele almak için ne yeterli ne de yeterince açık belgelere sahip değiliz. Bununla birlikte İmparatorlukta hüküm süren koşullar (mâlî zorluklar, vilâyetlerde başkaldırma, askerî başarısızlıklar, hükûmet bunalımları, bazı zamanlarda önde gelen kişilerin egoizminin ve rüşvetçiliğinin artması, vb.) böyle bir açığın varlığını düşündürüyor. Osmanlı Devleti bir zamanlar olduğu gibi, sürdürdüğü savaşlardan ve yaptığı fetihlerden artık kazanç sağlamamaktadır. Oysa böyle bir açığı kapamaya çalışırken (ayrıca Osmanlı yöneticilerinin belki de çok açık bir bilinçleri yoktur) olağanüstü vergilendirmelere, resim ve vergilerin arttırılınasına başvurulabilirdi. Fakat bu bakımdan, dış ticaret alanında kapitülasyonlar, içerde de kanunnamede yazılı düzenlemeler engel oluşturuyordu. Öte yandan İmparatorlukta hâlâ ihraç ürünlerinin yaratıcı büyük sanayileri ku-

rulmamıştır. Yalnız devlete ait olan ve verimsiz mallar üreten askerî fabrikalardan, tersanelerden ve saray için çalışan fabrikalardan söz edilebilir. Yerel sanayi ise ufak boyutlu üretimi sınırlı, temelde iç pazar hattâ yerel bir pazar için, çok seyrek te ihracata yönelik olarak çalışan zanaatkârların elindedir. Ancak bu durum, yabancıların tümden dışlandığı, çok dağınık olmakla birlikte, sermaye yönünden değilse bile, en azından insan faaliyetleri ve sayısız ticarî işlemler açısından hatırı sayılan bir üretim alanının oluşmasına yol açmıştır.

Ayrıca Türk ekonomisinin temeli tarımdır. Tahıl, pirinç, yağ, pamuk, deri, yün üreticisidir. Fakat bu üretiminin büyük kısmı kentlerin gereksinimlerini sağlamaya yaramaktadır. İhracat için ayrılanlar hariç, bütün bu ürünler ve bunların yer değiştirmesi, büyük bölümüyle yabancıların kontrolü dışında bir kervan ve deniz ticaretine yol açmaktadır.

İç ticaret, dış ticarette olduğu gibi kendi pratik kurallarına sahiptir ve yüklü yararların sağlandığı pek çok fırsatlar yaratır. Nitekim bazen aynı zamanda toprak sahibi de olan sermaye sahiplerinin iç ticaret ile ilgilendiği görülmektedir. Evliya Çelebi'nin daha XVII. yüzyılda kaydettiği gibi bunlar belli mâlî kazançlar için kervan ve gemi ticaretinin tümünü ya da bir kısmını finanse ederek bu ticarete katılmaktadırlar. Muhtemelen üretim yerinden dağıtım yerine kadar uzanan çizgide, toprak sahipleri ve devletin temsilcileri değişik aşamalarda yer almaktadırlar.

Benzer bir süreç, ihracata yönelik ürünler için Rum, Ermeni, Yahudi, Sırp ya da diğer azınlıklardan oluşan uğrak yerlerinde, Batılı tüccarlar ya da temsilcileriyle doğrudan ilişkide bulunan üstelik "zorunlu" aracılarının varlığında da görülmektedir. Gümrük duvarlarının yükseltilmesi bir yandan uyrukları kapitülasyonlarda belirlenen koşullardan yararlanan yabancı güçlerin, öte yandan mümkün olduğunca faal bir dış ticareti elinde tutmak isteyen ve belirli bir gelişim göstermemiş olmasına rağmen Hint Okyanusu ya da İran'la Akdeniz arasındaki transit ticareti sürdürdüğünden, bu ticaretin bir kısmının bile diğer kara ve deniz yollarına kaymasından korkan Osmanlı tüccarları, aracıları ve memurlarının muhalefetiyle karşılaşmaktadır. Nitekim her vergi artışı, daha önce Hollandalıların yaptığı, İngilizlerin kısmen uyguladığı gibi bu ticareti Ümit Burnu'na doğru çevirme sonucunu doğurabilmektedir.

Teknik gelişmelerden yoksun olan Osmanlı üretimi, kalitede olduğu gibi miktar açısından da durağandır. İmparatorluğun nüfusunun gereksinimlerini karşılamayı başarmakta, Ege Denizi'ndeki faal kaçakçılık da düşünülürse, dış istemleri yerine getirmekte yetersiz kalmaktadır. XVIII. yüzyılda ticaretinin geliştiği görülen tek ürün, daha XVII. yüzyılda ortaya çıkmış olan kahvedir. Ancak belirtmek gerekir ki, Arabistan kahvesine XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Amerikan kahvesi giderek rakip olmaktadır. Arabistan, Mısır, İzmir, İstanbul ve Batı arasında kahve, Osmanlıların yararına, önemli bir ticarete yer vermektedir. Türk hükûmeti kahve üzerindeki gümrük tarifelerini arttırma ya da yüksek düzeyde tutma yolları aramış, Fransız hükûmeti karşı koyarak elçisi Louis de Villenetuve aracılığıyla tarifeyi okka başına İzmir'de dört kuruştan, iki kuruşa indirtmeyi başarmıştır. Aynı şekilde Gümrük Emini'nin İstanbul ve İzmir'de Fransızlar tarafından ithal edilen değişik mallar üzerindeki gümrük resimlerini arttırma istekleri de "24.000 kuruşluk bir armağan" karşılığında engellemiştir. Daha sonra gelen elçiler, Michel de Castellane ve Roland des Alleurs de, kazanılmış ayrıcalıkların sıkı sıkıya koruması için kesin talimat almışlardır.

Avrupalı tüccarların ayrıcalıklarının korunması, bu durumun sağladığı üstünlüklerden yararlanan bazı memurları ve aracıları karşılıklı olarak birbirlerini desteklemeye, işbirliği yapmaya yöneltti ve sonuçta Osmanlı yönetiminin bu düzeydeki temsilcilerinin rüşvet aldığı, zimmetine para geçirdiği bir ortam yarattı. Konsoloslukların hizmetindeki azınlık aracıların bazıları kendileri için, elçiler ve Osmanlı hükûmetince sağlanabilen ve berat biçiminde verilen (ki bunlara "beratlı" deniliyordu), bir korunma hakkı elde etmeye çalıştılar. Avrupalılarla ilişkileri olan bazı azınlıklar da yalnız zenginlik ve ilişkiler elde etmekte yetinmeyip, Batı'nın politik ve entelektüel gelişmelerini izleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda oynayabilecekleri rol hakkında pratik sonuçlar çıkardılar. Bu rol yalnız ekonomik plânda kalmayıp, özerklik hattâ bağımsızlık düşüncelerini zihinlerinde canlandırmaya başladı. XIX. yüzyılda Sırbistan ve Yunanistan'da, değişik bir biçim altında Mısır'da bağımsızlık hareketleri patlak verdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklamasının (hattâ bazılarının yazdığı gibi "çöküş"ünün) sorumluluğu uzun süre hükûmetlerin ihmalkârlığına, İmparatorluğun yüksek memurlarının yetkilerini kötüye kullanmalarına, ileri gelen kimselerin ayrıcalıklarını koruma kaygılarına, düzenlemelerin sertliğine, tüccarların bilinçsizliğine, Osmanlıların yeni tekniklere kendilerini uyduramalarına, "uluslararası" nitelikte bir Osmanlı deniz ticaretinin olmamasına yüklenmiştir. Kuşkusuz, bunların hepsi az ya da çok doğrudur. Fakat Batılı bir gözün saptamasıdır ve tek yönlüdür. Bir diğer yandan, sayısı hiç de az olmayan bazı Osmanlıların Batı egemenliğine karşı koymak için XVIII. yüzyılda reformları harekete geçirmeye çalıştıkları da gerçektir. Pazarları ekonomik olarak fethetmesini, hammaddeleri ele geçirmesini ve nihayet siyasal egemenlik kurmasını daha iyi saklayabilmek için, tüccarların ve şirketlerin Avrupası, kendisini aydınlıkların, sonra da milliyetlerin Avrupası olarak süslemiştir. XVIII. yüzyılda en azından 1774'e kadar Osmanlı İmparatorluğu, her ne kadar birkaç askerî bozguna uğramış ve pek yararlı olmayan antlaşmalar imzalamışsa da, henüz düzelemeyecek kadar zayıflamış bir güç değildir. Yakın Doğu'da egemenliğini sürdürmekte, iç gerilimlerine rağmen uyumlu bir devlet görünümü sunmakta, vazgeçilmeyecek geleneksel deniz ulaşım yollarını denetlemektedir. Avrupa ile Asya arasında kendi başına "vazgeçilemeyecek" bir aracıdır. Batılıların kendi yararına azaltınayı ya da yok etmek istedikleri de bu aracı rolüdür.

Sorunlar ekonomik olmaktan çok, siyasal görünümler kazanarak sonuçlanmışsa da, XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde ekonomik bunalım olmamıştır. Aslında Batılı ve Osmanlı ihraç ekonomilerinde giderek belirginleşen bir farklılaşma, birincinin ikinci üzerinde giderek artan büyük bir baskı kurmasına yol açmıştır. Burada Osmanlılara yapılabilecek serzeniş, ülkenin iç uyumunu ve kendi ekonomik yaşamını koruyacak siyasal ve ekonomik reformları başlatarak Batılıların iştahı karşısına engel yükseltmeyi bilememeleri olabilir mi? Geçmiş yüzyıllar boyunca kurumlaşan kurallar, devlete ve bireylere sunulan ve hakları belirlenmiş bir siyasal ve ekonomik yaşam çerçevesi vermiş ve uzun süre başarısını korumuştur. Ne yazık ki, bu kurum bir tür moral güvenlik, tartışılamaz tutumlar, kısaca bir katılık ve hiçbir şeyi değiştirmeme isteği, kurumun yıkılışını görme korkusu ve böylece içine düşülen durumları sorumlu tutma isteğini de doğurdu. Bu iç işlerinde olduğu kadar, yabancılarla olan ilişkilerde de geçerlidir. İlgililer kendi yararlarına olacak her şeyi koruduları ve özellikle devletin sınırlayıcı bir biçimde karışmasını engellemek istediler. Geriye çözüm olarak ya bunları görmemek ya da cezalandırmak kalıyordu. Ve bu alanda tüccarlar, yabancı konsoloslar, Osmanlı ileri gelenleri ve memurları büyük bir sorumluluk aldılar: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki deniz ticareti tüm uzantılarıyla bunun görünen bir delilidir.

Zengin Romalıların Görkemli Şölenleri

Doç. Dr. PARS ESİN

ZENGİNLİĞİN NEDENİ

Roma kavmi, İÖ VII. yüzyıldan İS I. yüzyıla kadar yedi yüzyıl boyunca sürekli savaş halinde yaşadı ve -sanıldığı gibi- önceden hazırlanmış bir fetih plânına sahip olmaksızın hemen hemen bütün uzak, yakın komşu kavimlere boyun eğdirdi. Yerine göre ya ganimet elde etmek, ya köleler ele geçirmek, ya da bir generale zafer töreninde hazır bulunmak imkânını sağlamak üzere savaştı; daha sonraları ise Doğu kralları tarafından biriktirilmiş hazineleri ya da tapınaklarda saklanan altın ve gümüşü elde etmek için harbetti. Nihayet öyle bir zaman geldi ki, general bir orduyu kendisine bağlamak için savaştı; sonra bu orduyu, iktidarı ele geçirmek için kullandı. Böylece Roma Akdeniz çevresiyle Okyanus'un kıyılarındaki bütün memleketlere, İtalya'ya, Yunanca konuşan ülkelere, Doğu krallıklarına, Avrupa'nın güneyi ile batısındaki barbar kavimlere hâkim oldu.

Bu çerçeveyi gözümüzden kaçırmadan, arkeolog-tarihçi Gordon Childe'a kulak verirsek, şunları dediğini görürüz:

> "Roma tarafından fethedilmesi, savaşlarla yaralanmış Akdeniz dünyasına barış getirdi, fakat hemen refah getirmedi. Tam tersine, sefalet getirdi. Roma egemenlik alanının ilk çekirdeği olan İtalya halkları ve şehirleri, bir müttefikler ulusu olarak örgütlenmişlerdi; İ.Ö. 88'den sonra giderek bütün İtalyanlar Roma vatandaşlığına alındılar. Bunun tersine olarak, deniz aşırı ülkelerde ele geçirilen yerlere, bir Doğu monarkının fetihlerine benzer bir biçimde, haraç alınarak sömürülecek mülkler gözüyle bakıldı. Fakat Babil, Asur ve Pers krallarının buralardan sağladıkları gelirlerin son çözümlemede uyruklarının refahına bağlı olduğunu tümüyle unuttukları durumlar pek enderdi. Genellikle valilerin de buna göre davranmalarını sağlarlardı. Roma Cumhuriyeti tarafından seçilerek bir yıllığına vali olarak gönderilen yöneticilerinse böyle bir ayakbağı yoktu.
>
> Süresini doldurmuş valilerden oluşan Senato, uyrukları tarafından "Kurtarıcı" ya da "Velinimet" diye selâmlanmaya özenmiyordu. Evet, zorbalığa karşı yasalar çıkarılmıştı.

Fakat 121 yılından sonra, bir vali itham edilip mahkemeye verildiğinde, servet ve rütbelerini vergi iltizamıyla, tefecilikle, devletten aldıkları imtiyazlarla eyaletleri sömürerek edinmiş olan kapitalistlerin ve müteahhitlerin oluşturduğu bir jüri önünde yargılanmaktaydı. Aynı zamanda bir kimse ancak "Roma Halkı"na rüşvet vererek kendini seçtirebiliyordu. Bu nedenlerden dolayı, bir valinin eyaletinden -biri seçim masraflarını karşılamak, ikincisi dönüşünde beraatini sağlamak ve üçüncüsü geçinmek için olmak üzere- üç giderini karşılamaya yetecek kadar servet edinmek zorundaydı. Bu bakımdan valilerin, onları Helenistik dünyanın fakirleşmesi hareketini tamamlayan, benzeri görülmemiş bir sömürüye sürükleyen mültezim ve tefecilerle birleşmiş olmasına şaşmamalı."

Sömürülecek mülk gözüyle bakılan eyaletlerden sağlanan yağma geliri, cumhuriyeti ortadan kaldıracak ihtilâle büyük ölçüde neden olan, yozlaşmış ve bencil zenginliğin saptığı aşırı ve yersiz harcamalara kaynaklık etmişti. Kartaca, Makedonya ve Suriye'nin ödedikleri savaş tazminatı, her askerî zafer alanından Roma'ya su gibi akan köleler, Alp dağlarının berisindeki Galya'da ve İspanya'da fetih esnasında ganimet olarak el koyulan kıymetli madenler, Suriye Kralı III. Anthiocus'tan İÖ 190'daki Magnesia (Manisa) savaşından sonra ve Makedonya önderi Perseus'tan İÖ 168'deki Pydna meydan muharebesinden sonra zor alınan -bugünkü değerle- yaklaşık 30-35 milyar TL'lik meblâğlar, Asya seferleri sırasında Manlius Vulso tarafından müsadere edilen yaklaşık iki bin kg. altınla yüz bin kg. gümüş gibisinden ve benzeri gelirler yarım yüzyılda (İÖ 202-146 Roma'nın eli ağzına yeten varlıklılarını efsanevî zenginler haline getirmişti. Askerlerse bu devasa akınlardan cepleri para, sırtları ganimet yüklü dönüyorlardı. Gelgelelim, İtalya'da piyasada tedavül eden para miktarı, inşa edilen binalara göre daha fazla arttığından, başkentteki taşınmaz sahipleri yorulmadan durduğu yerde servetlerinin üç misli arttığını görebiliyorlardı. İmalât ve endüstri durakSarken, ticaret gelişme göstermekteydi. Roma artık mal üretme durumunda hissetmîyordu kendini, çünkü el

Aquileia şehrinden bir Roma mozayiği.

koyduğu paralarla boyunduruğu altına aldığı yerlerin mallarını satın alabiliyordu. Bayındırlık faaliyetleri önceye göre bayağı artmıştı; müteahhitlik yapan vergi mültezimleri zenginleşirken, bir miktar parası olan Romalılar bu müteahhitlerin kurdukları ortalıklardan hisse satın alıyorlardı. Bankerlerin hem sayısı artmış, hem de zenginleşmişlerdi; mevduata faiz ödüyor, çekleri *(praescriptiones)* kırıyor, müşterileri hesabına ödemelerde bulunuyor, borç alıp kredi açabiliyor, yatırımlarda bulunuyor ya da bunları yönetiyorlardı. Yorulmaz bir tefecilik faaliyetiyle öylesine zenginleşmişlerdi ki, "boğazlayıcı" anlamına gelen *"sector"* kelimesi tefeciler için de kullanılır olmuştu. Roma beyazlar dünyasının sınaî ya da ticarî merkezi olmaktan çok, finansal ve siyasal merkezi olma yolunu tutmuştu.

ZENGİNLER NE YİYORLARDI?

Böylesi imkânlara kavuşmuş bulunan Roma soylularıyla üst-orta sınıf müthiş bir hızla Stoacı basitliği arkada bırakıp pervasız bir lükse adımlarını atmışlardır. Evler daha geniş tutulmaya başlanmış, aileler sayıca ufalmıştır. Gösterişçi harcama yarışında mobilyalar bir israf konusu olmuştur; Babil halılarına, fildişi, gümüş ve altın kakma divanlara akıl almaz paralar ödenmeye başlanmış, kıymetli taş ve madenler kadınları çekici kılmış, atların koşu takımlarını parıltılara boğmuş, bu da yetmemiş, masa ve sandalyeleri süslemeye başlamıştır. Bedeni çaba gösterme gereği azalıp zenginlik yaygınlık kazandıkça, eski basit yiyecek listesi yerini kasaplık et ve av etlerinden yapılma ağır yemeklere, tatlılara ve lezzetlendiricilere bırakmıştır. Yaban diyarlardan gelen tuhaf yiyecekler toplumsal mevki ve gösteriş için gerekli görülmeye başlanmıştır. Aşırı zenginlerden biri, yemekte misafirlere ikram edilecek istiridyeler için, bugünkü paramızla yaklaşık 8-9 bin TL, bir diğeri ithal edilmiş bir fıçı ançüez için yaklaşık 13-15 bin TL, bir başkası bir kavanoz havyar karşılığı yaklaşık 9-10 bin TL ödeyebilmekteydi. Köle pazarındaki mezatlarda iyi ahçılar müthiş bedellerle satılabilmekteydi. İçkicilik artmış, kupalar büyümüş ve altından olanları tercih edilir olmuştur; artık şarap daha az sulandırılarak içilmeye başlanmış, ama giderek bu âdetten de vazgeçilmiştir. Lüksü ve sefahatı, ziyafetleri, şölenlerde yapılacak masrafı, davetli sayısını ve giysiler için mücevheratı sınırlayan ve İÖ 215-46 yılları arasında Senatoca çıkartılan altı kanun söz konusuysa da, bizzat senatörler bu düzenlemeleri kulak ardı etmişler ve gereğince

Aquileia şehrinden bir Roma mozayiği.

hareket etmemişlerdir. İÖ 243-149 yılları arasında yaşayan vatanperver General Marcus Porcius Cato'nun bu konudaki tespiti ilginçtir: "Vatandaşlar artık iyi öğütlere kulak vermiyorlar, çünkü kursağın kulağı yok!"

Cumhuriyete karşı oluşturulan oligarşik tepki dönemi (İÖ 77-60), zenginlerin daha da zenginleşmeleri imkânını kısmamalıydı. Senatoca tayin edilen prokonsüller, vergi mültezimleri yanı sıra tefeciler ve işadamları Roma Cumhuriyeti'nin eyaletlerini, kendi haleflerini kıskandıracak bir biçimde sağmaya devam etmekteydiler. Zenginlik kendini, Cumhuriyetin merkezî bölgelerindeki bir ifrat, bir debdebe şeklinde göstermekteydi. Saraylar, saray yavrusu konaklar bu dönemde moda olan gösterişçi harcamaların sanki birer timsaliydi.

Uzman köleler kalabalığı, bu gibi sarayların, konakların ya da villaların vazgeçilmez personelini oluşturuyordu; uşaklar, kuryeler, kandilciler, müzisyenler, kâtipler, hekimler, felsefeciler, ahçılar uzman kölelerin ilk akla gelenleridir. Yemek yemek artık Roma üst sınıf mensupları arasında başlıca meşgale olmuştu. Epikurosçu Yunan filozofu Metrodorus'un (İÖ ?-277) ilm-i ahlâk'ında ileri sürdüğü üzere "iyi olan her şey mideyle alâkalıdır" anlayışı artık iyice hükmünü yürütüyordu. 63 yılında yüksek bir rahipçe verilen ve geleneklere aykırı bir şekilde, Vesta tapınağının bâkire rahibeleri ile Ceasar'ın da katıldığı bir ziyafette, mezeler arasında midyeler, sulinalar, kuşkonmazlı ardıç kuşları, semirtilmiş kümes hayvanları, istiridyeli hamur işleri, deniz anemonları, karaca pirzolası, ıstakoz bulunmaktaydı. Asıl yemekteyse domuz memeleri, yabani domuz kellesi, balık, ördek, yabanî ördek, yaban tavşanı, kümes hayvanlarından yapılma yemekler, hamur işleri ve tatlılar vardı. Damak zevkine hitap eden bütün yiyecekler İmparatorluğun her yanından ve İmparatorluk dışından ithal edilmekteydi; tavus kuşları Samos (Sisam) adasından, keklikler Anadolu'da Frigya'dan, turna kuşları İonya'dan, ton balığı Khalcedon'dan (Kadıköy-İstanbul), müren balığı Atlas Okyanusu kıyısındaki Gades'ten (Cadiz), istiridye Tarentum'dan (Taranto), mersin balığı Rodos adasından getirtilmekteydi. İtalya'da üretilen gıda maddeleri biraz avamî addediliyor ve bunların plebere uygun olduğu düşünülüyordu. Aktör Aesopus'un verdiği bir ziyafette, bugünkü parayla yaklaşık 300 bin TL'ye mal olan, ötücü kuşlardan yapılma yemekler ikram edilip yenmişti. İsrafı engellemeye çalışan kanunlar fazla masraflı şölenleri yasaklamaya devam ediyordu, ama bunlar genellikle bilinmezlikten geliniyordu. Cicero bu kanunlara uymaya çalışmış, yasaların izin verdiği sebzeleri yemişti, ama yazdığı bir mektuba bakılırsa, on gün boyunca ishalden çekmediği kalmamıştı.

GÖRKEMLİ ŞÖLENLER

İmparatorluk Roması'nın şikemperverâne şaşaası günümüzde de bilinir demek yanlış olmaz. Tiberius'un imparatorluğu döneminde (14-37) yaşadığı sanılan, müsriflikte aşırıya kaçan yaşamıyla ünlü, zevke ve iyi ye-

meklere düşkün olan ve rivayete göre, serveti bugünkü parayla 70-75 milyon TL'ye düşünce artık iyi yaşayamayacağına aklı kesip intihar eden Gavius Apicius bir yandan yaban diyarlara yeni yiyecekler bulmaları için kâşifler gönderen, general ve varlıklı mesen Lucius Licinius Lucullus (?-57?) öte yandan, bizlere, fizik zevklere ve özellikle sofra başı hazlarına kendisini vakfetmiş bir dönemin debdebesini simgeler.

Bu cinsten Romalılar, genellikle, görkemli sunuş ile tertipleme ve gösteriş uğruna, yemeklere kendilerini feda etmişlerdir. İmparator Heliogabalus (205?-222) misafirlerine bir şölende hepsi hepsi 600 devekuşu beyninin yanı sıra arasına altın parçacıkları serpiştirilmiş nohut, değerli taşlarla karışık mercimek, içinde inciler ve kehribar parçacıkları olan başka yemekler ikram etmiştir. Kendi sarayına Roma lüksünü sokan Mısır kraliçesi Kleopatra (İÖ 69-30), Kilikya'da (Tarsus) İÖ 41'de İmparator Antonius'la buluştuğunda, kendisine gerçekten krallara lâyık bir şölen vermiştir. Bütün tabaklar usta ellerden çıkma ve kıymetli taşlarla kakmalı altındandır. Duvarlar altın ve erguvan renkli kıymetli kumaşlarla kaplıdır. Bu şaşaa karşısında şaşkınlığa uğrayan Antonius'a, Kleopatra orada bulunan her şeyi armağan etmiştir. Ertesi günse hazırlıklar ve alınan tertibat daha da debdebeli olmuştur. Demek oluyor ki, teşrifat, zenginlik ve bolluk, Roma şölenlerinde kuraldır.

Bir şölene davet edilen kimsenin ender raslanan yiyeceklerle karşılaşması mukadderdi. Şölenler genellikle akşam üzeri saat dörtte başlayıp gece geç vakte ya da ertesi sabaha kadar sürebilirdi. Masalar çiçekler ve maydanozla süslenir, mekân yabancı ülkelerden gelen parfümlerle kokulandırılırdı. *Triclinium*'da divanlar yumuşak minder ve yastıklarla donatılır, hizmetkâr köleler de, süslü hizmet esvapları üzerlerinde, vakur bir şekilde hazır beklerlerdi. Her masa etrafında "U" şeklinde düzenlenmiş üç divan bulunurdu. Her divanda -üç Fata (Kader) tanrıçasını simgeleyen- üç kişi, her masada da -dokuz Musa'ları (Esin perilerini) düşündüren- dokuz kişi olurdu. "U"nun açık tarafıysa servis ve dansçılar, mimciler, akrobatlar ve bazen gladyatörlerin yapacağı gösteriler için serbest bırakılmış olurdu. Davetliler çok olduğunda, gene üç sayısı esas alınarak daha uzun divanlar, meselâ, dokuz, on beş veya otuz kişi için tertip edilirdi. Başka bir imkânsa, dokuz misafir sayısı esas alınarak, birden fazla "U" şeklinde masa teşkil etmekti. Tabiî misafirlere yer tahsisinde belirli teşrifat kuralları söz konusuydu. Davetliler divanlara sol kollarını gövdelerine destek ederek uzanırlardı ki, bu, bir bakıma önemliydi. Bıçak ve bazı kereler değişik boylarda kaşıklar kullanılmış olsa da çatal söz konusu olmadığından yemek sağ elin parmakları kullanılarak yenirdi. Hele uzanarak yemek kural olduğundan, hazırlanan yemekler bir seferlik küçük lokmalara bölünmüş olarak sunulurdu; soslarsa damlamasınlar diye, daha çok püre kıvamında olurdu.

Mezelerle *(gustatio)* tatlılar *(secunda mensa* = ikinci sofra) arasında, şölen sahibi ve genellikle onun kölesi olan ahçıbaşının övünmelerine vesile olan lüks ve debdebeli yemekler sırayla *triclinium*'a getirilir, davetlilere sunulurdu. Nadir deniz ürünleri, ender rastlanan kuşlar, tuhaf meyveler hem davetlileri hayretten hayrete düşürür, hem de ağızlarını sulandırırdı. Has kefallerle barbunyaların kilosu günümüz fiyatlarıyla 15 bin TL civarına kadar varabilirdi ki, ünlü hiciv yazarı Decimus Iunius Iuvenalis (60-140) bir balıkçının avladığı balıktan daha ucuz olduğunu mırıldanmaktan kendini alamamıştı. Davetlilerin hazzını daha da artırmak için barbunyalar şölene canlı getirilir, huzurda kaynatılır, hazır bulunanlar balığın haşlanırken aldığı değişik renkleri görerek eğlenirlerdi. Bir rivayete göre Vedius Pollio adlı zengin bu balıkların büyüklerini bir havuzda, kendisini memnun kılmayan kölelerin etiyle beslemekteydi. Yılan balığı, müren, mığrı ile salyangoz nefasetleri bakımından göklere çıkartılırdı. Deve kuşu kanadı, flamingo dili, ötücü kuşlar, kaz ciğeri çok gözde yiyeceklerdi. Adı yukarıda geçen Apicius -ki yaklaşık iki yüz yıl sonra kaleme alınan *De re coquinaria* (Mutfak İşleri) adlı yemek kitabı, doğru olmasa da, kendisine atfedilmektedir- yalnız kuru incirle besleterek semirttiği domuzların yağ bağlamış kara ciğerlerini kullanarak yağlı ciğer ezmesini *(pâté de fois gras)* icad etmişti. Âdetlere göre ağır bir şölen yemeğinden sonra kusturucu bir ilâç kullanarak misafirin midesini boşaltması ayıp değildi. Ama bazı aç gözlü oburlar bu işlemi, hem de ilâç yerine kaz tüyü kullanarak, ziyafet esnasında *vomitorium* (kusma mahalli) denen yerde yaparak tekrar beliren açlıklarını bastırmak için sofraya dönerlerdi ki bilge Seneca, *"vomunt ut edant, edunt ut vomant"* (yemek için kusuyor, kusmak için yiyorlar) diyerek bu kimseleri ibret olsun diye eleştirmişti. Davetlilere ev sahibince küçük hediyeler verme ya da tavandan tatlı kokular veya çiçek yaprakları yağdırma [demek ki bizim gazinolardaki âdetimiz hiç de orijinal değilmiş!] yahut da misafirleri müzikle, dansla, şiirlerle, oyunlarla ya da akrobat veya gladyatör oyunlarıyla şenlendirme şölenlerin daha iç açıcı, hoş yanlarını oluşturmaktaydı.

TRIMALCHIO'NUN ŞÖLENİ

Yazar Gaius Petronius Arbiter'in (?-66) "Satyricon" adlı romanında bize tasvir ettiği Trimalchio'nun şöleni eski Roma'nın büyük şölenlerine bir örnek olarak kabul olunabilirse de, belirtmek gerekir ki, yazarın hikâyesi biraz maksatlıdır. Yaptığı tavsirle, belki de hicve göz kırpar bir yaklaşımla, İmparator Nero'nun (37-68) verdiği muhteşem ve öyle pek inceliklerin yer almadığı şölenlerin abartılmış debdebesini bize aktarmak istemiştir.

Cena Trimalchionis edebiyatta raslanabilecek en hayret verici şölenlerden belki de ilkidir. Trimalchio eski bir köledir; ama müthiş paralar kazanarak zenginleşmiş ve muazzam tarım arazileri *(latifundua)* sahibi olmuştur. Saray niteliğinde, ama genelev atmosferi içindeki bir konakta sonradan görmelere has bir lüks içinde yaşamaktadır. Mülkleri o kadar engindir ki şölende davetlilere kadeh kaldırırken şöyle konuşur:

Petronius'un Satyricon'undan, F.Fellini'nin yaptığı filmde Trimalchio'yu gösteren bir şölen sahnesi (Trimalchio, geri ortada iki kölenin arasında).

"Şarap hoşunuza gitmezse değiştirteceğim. Şarap satın almak zorunda değilim Tanrıya şükür. Burada ağzınızı sulandıran her şey, henüz daha görmediğim ama, bana denilene bakılırsa, aşağıda Terracina ile Tarentum (Taranto) civarında bulunan yeni malikânelerimden birinde üretilmiştir. Şimdilerde en çok hoşuma giden şey Sicilya'yı da mülklerimin arasına katmak olacak. Böylelikle eğer Afrika'ya gitmek istersem kendi kıyılarımı izleyip yelken açabileceğim. ... Lâf gümüşe gelince, bunun erbabı benim; şarap fıçıları kadar büyük kupalarım var. ... Mummius'un eski sahibime bıraktığı yüz kadar kâse de bu meyanda. ... Ucuza satın alır pahalıya satarım, tabiî başkalarının farklı fikirleri olabilir."

Ama gene de Trimalchio tatlı huylu birisidir; kölelerine bağırıp çağırır, ama kendi eski halini hatırladığından mıdır, hemen affeder onları. O kadar çok kölesi vardır ki, bunların ancak onda biri kendisini şahsen tanır. Gönlü boldur, "Köleler de insandır", der, "onlar da bizim emdiğimiz sütü emmişlerdir... Benimkiler de eğer yaşarlarsa özgürlüğün suyunu kana kana içecekler." Niyetini ispatlamak için vasiyetnamesini getirtir, misafirlerine okur. Mezartaşının nasıl olacağından bahseder vasiyetname, ama sonunda da şu gururlu ifade vardır: "Hiç yoktan zengin oldum, arkamda 30 000 000 *sestertii* (yaklaşık 225 milyon TL) bıraktım ve hayatta hiçbir filozofu dinlemedim."

Aşağı yukarı kırk sayfa boyu şölen inceden inceye tasvir edilir:

"Yuvarlak bir tepsinin çevresinde zodyak işaretleri sergilenmişti. Her burcun üzerinde ona en uygun yiyecek aşçı tarafından yerleştirilmişti. Koç burcunda bakla taneleri [21 Mart -20 Nisan arası baklanın en bol olduğu dönem olmasından mı?], Boğa burcunda sığır eti, İkizler'de birer çift böbrek ve koç yumurtası, Yengeç burcunda çiçeklerden bir çelenk [?], Aslan burcunda Afrika inciri, Başak burcunda (Lâtince'de *Virgo* = Bâkire burcu) bir bâkire domuz döl yatağı, Terazi'de bir kefesinde turta diğer kefesinde peynirli çörek olan bir terazi, Akrep'te bir kerevides [benzerlikten mi?], Yay burcunda bir yaban tavşanı [tavşanın ok gibi olmasından mı?], Oğlak burcunda bir ıstakoz [antenlerinin boynuza benzer olmasından mı?], Kova burcunda bir kaz, Balık burcunda iki kefal bulunuyordu." ...

"Dört köle masaya doğru geldiler, tepsinin bombeli kapağını kaldırdılar. Yeni bir yemek birden gözlerimizin önüne serildi: semiz tavuklar, dişi domuz memeleri, Pegasus'u tasvir eden, sırtına kanat iliştirilmiş bir yaban tavşanı. Tepsinin köşelerinde Marsyas heykelleri vardı ve bunların göbeklerinden, sanki bir kanalda yüzermiş gibi görünen balıkların üzerine lezzet verici balık sosları akıyordu." ...

"Müteakip bir tepside pek kocaman bir yaban domuzu bulunuyordu. Başında özgürlüğü verilmiş kölelere has bir şapka vardı. Uzun azı dişlerine içi palmiye yaprakları döşeli iki sepet asılıydı. Sepetlerden biri Suriye, diğeri Thebai hurmalarıyla doluydu. Hamurdan yapılıp fırında pişirilmiş domuzcuk heykelleri sanki süt emercesine hayvanın etrafını sarmıştı. Böylece ikram edilen yaban domuzunun süt emziren bir dişi olduğu misafirlere işaret edilmiş oluyordu. Domuzun karnı yarıldığında, her misafire bir tane düşecek şekilde hesaplanmış bulunan, ardıç kuşları kanatlanıp uçtular." ...

"Sofra toplanıp müzik dinlemeye hazırlanırken, küçük çanlarla bezenmiş üç beyaz domuzun salona girdiğini gördük. ... Bunlardan seçilen yaşça en büyüğü bu arada kızartılıp bir tepside getirildi. ... Karnı yarıldığında bumbar dolmaları, sosisler ortalığa döküldü."

Sıra tatlıya geldiğinde roman kahramanlarından Encolpius'un artık yemeye mecali kalmamıştır, ama ev sahibi, tatlının bütünüyle domuz etinden yapıldığını söyleyerek, misafirleri ısrarla yemeye teşvik etmektedir. Daha sonraları, her misafire birer tane olmak üzere, su mermerinden yapılma parfüm dolu kavanozları taşıyan bir çember tavandan inerken, köleler boşalan kadehleri, kupaları yıllanmış şaraplarla doldurmaktadır. Trimalchio sarhoş olur, bir oğlanla sevişir; şişman karısı itiraz eder ve kocasının kafasına bir kadeh savurur: "Bu Suriyeli rakkase fahişe", der Trimalchio, "pek de unutkan. Kendisini mezattan satın aldım, evimin kadını yaptım; bakındı hele şimdi kurbağa gibi şişiniyor... Ama böyle olması da kaçınılmaz; tavan arasında doğmuşsan eğer, konakta uyuyamazsın." Ve kâhyasına, karısının heykelini mezarından uzak tutmasını tembih eder. "Yoksa, öldükten sonra bile dırdırından kurtulamayacağım!"

KISA BAŞVURU

- Carcopino, Jérôme, *La vie quotidienne à Rome a l'apogée de l'empire,* Hachette, 5. ed., Paris, 1983.
- Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu,* Çev.: Mete Tunçay-Alâeddin Şenel, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1982.
- Durant, Will, *The Story of Civilization - Caesar and Christ,* Vol.: III, Simon and Schuster, New York, 1944.
- Louis, Paul, *Ancient Rome at Work,* Çev.: E.B.F. Wareing, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1965.
- Myers, Philip van Ness, *A History of Rome,* Ginn and Co., Boston, 1904.
- Petronius, *The Satyricon,* Çev.: William Arrowsmith, Mentor Books, New York, 1959.
- Revel, Jean-François, *Un festin en paroles,* Jean-Jacques Pauvert, Evreux, 1979.
- Umur, Ziya, *Roma Hukuku Lügatı,* İ.Ü. Hukuk Fak. Yay., İstanbul, 1975.

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

Kuşkonmaz Çorbası
Garnitürlü fırın rosto
Som Balığı
Sos Hollandez'le
Hindi Dolması

Meyva Salata

Çukulata soslu
Hohenzollern Bombası
Peynir

İmparatoriçe Eirene, Ayasofya İstanbul -XII yy-

BİZANS İMPARATORİÇELERİ-V

Eirene

AHMED REFİK [ALTINAY]

Bizans'ta tesâvir-i eazze [aziz tasvirleri-ikonalar] mücadeleleri cereyan eylediği sırada idi ki, ihtiyar imparator Beşinci Konstantin oğlu Leon'un düğün merasimini icra ediyordu (768). Leon'un güzel Eirene'yle resm-i izdivacı pek parlak olmuştu. O gün sabahleyin imparatorun şahsına mahsus kayıklar, parlak, ipekli kumaşlarla tezyin edilmiş, Boğaziçi'nin Anadolu sahilinden dilber Vasilisya'yı alarak Bizans'a getirmişti. Birkaç hafta sonra mukaddes Sarayın taht salonunda tetevvüc merasimi [taçgiyme töreni] icra olunmuştu. Konstantin ile oğlu altın taht üzerine oturmuşlar, Eirene'nin güzel simâsını örten duvağı kaldırmışlar, başına elmaslarla müzeyyen tacı koymuşlardı. Sonra (Saint-Etienne) Kilisesi'nde parlak bir resm-i kabul icrâ edilmiş, bütün ekâbir-i rical, senatörlerden ve saray kadınlarından mürekkep muhteşem bir alayla avdet olunmuştu.

Eirene, Atina'da doğmuştu. Öksüz, bîçâre büyümüş, melâhat ve taraveti sayesinde ihtiyar Konstantin'in gelini olmak şerefine nâil olmuştu. Bu devirde Atina büsbütün tebdîl-i mahiyet eylemişti. Beşinci asırdaki Atina ile yedinci asrın Atinası beyninde [arasında] pek büyük farklar hasıl olmuştu.

Devr-i kadîm medeniyetin bu muhteşem payitahtı artık bir dârülfünun şehri, ulûm ve fünun makarrı [başkenti], eski muharrirlerin, meşhur hekimlerin hatırasıyla meşbû [dolu, doymuş] bir şehir değildi; Atina, Eirene'nin yaşadığı devrede, ufak, sâkin, dindar bir hale gelmişti. Atina'nın bu muhiti Eirene'nin efkâr ve dimağı üzerinde büyük bir tesir icra eylemişti. Eirene, bu tesirin netâyicini Bizans'ı senelerden beri sarsan mühim ve dinî bir meselenin hallinde gösterecekti.

Bu devrede Bizans'ı tesâvir-i eazzeye ibadet meselesi işgal ediyordu. Fakat bu mesele artık dinî olmaktan çıkmış, siyasî bir şekle girmişti. İmparatorlar eazze tesâvirine ibadetin külliyen aleyhinde bulunuyorlardı. Onların fikrince tesâvire ibadet, putperestliğin nevamâ ihyâsı [bir çeşit canlandırılması] idi. Zihinlerini en ziyade meşgul eden nokta da, memleket dahilinde kilisenin fevkalâde iktisab-ı nüfuz etmiş olması idi. Keşişler, servetleri ve nüfuzları, tesâvir-i eazze tarafdarlarıyla büyük bir kuvvet teşkil ediyorlardı. İmparator Konstantin bu ruhanî kuvvete karşı olanca azmiyle mücadeleye başlamıştı. İmparatorun emri ile bazen cebrî, bazen kanlı icraatta bulunulmuş, manastırlardan keşişler tard edilmiş, hapislere, menfâlara [sürgünlere] gönderilmişti. Bizans'ta hemen hiçbir keşiş kalmamıştı. Bizans halkı fikren mutaassıbtı. Bu sebepten tesâvir-i eazze mücadelesinde iki fırkaya ayrılmıştı. Bir tarafı memurlar ve kibar sınıfı ile ordu, diğer tarafı da ruhbân, avam takımı, ahali ve kadınlar teşkil ediyordu. Hususiyle kadınlar ibadet ve merasimin parlaklığına, kiliselerin ziynetine meclûb olarak kendilerince mucize-nümâ olarak muhterem addolunan tasvirlerden bir türlü vazgeçemiyorlardı.

Bu tabakaya Eirene de dahil olmuştu. Hatta Eirene, fazla olarak Atina'da, tesâvirler ve heykellere en ziyade perestiş edilen [tapılan] bir şehirde dünyaya gelmişti. Eirene'nin tesâvir-i eazzeye muhabbeti olduğuna hiç şüphe yoktu. Fakat Bizans sarayına dahil olduğu zaman tesâvir-i eazze mücadeleleri pek ziyade şiddet kesbetmişti. Konstantin gibi bir tesâvir-i eazze düşmanı bir imparatorun karşısında Eirene'nin ifşâ-yı hissiyat edemeyeceği [duygularını açığa vuramayacağı] tabiî idi. Bu sebepten Eirene dinini ve hissiyatını herkesten saklamış, hatta kayınpederinin ısrarı üzerine, tesâvir-i eazzeyi katiyyen kabul eylemeyeceğine dair parlak bir de yemin etmişti. Eirene'nin bu yemini zâhirî idi. Çünkü ihtiyar Konstantin'in vefatıyla zevci Dördüncü Leon imparator olur olmaz, kocası üzerine icra eylediği nüfuz sayesinde eski şiddetleri tahfif ettirmeye [hafiflettirmeye] muvaffak olmuştu. Zaten sarayda birçok kadınlar tesâvir-i eazzeye gizli gizli ibadette bulunuyorlardı. Eirene, artık bunu büsbütün açığa vurmuştu. Bir gün kocası Eirene'nin odasında eazze tesâvirine tesadüf etmiş, zevcesinin bu hareketinden son derece müteessir olmuştu. Fakat Leon, Eirene'nin yalancı yeminlerine asla kanmamış, zevcesine karşı soğuk muamele etmeye başlamıştı. Nihayet Leon'un âni bir surette vefatı Eirene'yi serbest bırakmıştı. Bizans tahtına geçecek İmparator Altıncı Konstantinos henüz on yaşında idi. Eirene, oğlunun vasiyyesi ve aynı zamanda naibe-i saltanat olduğu için artık bütün imparatorluğu yalnız başına idare edecekti...

★

Eirene, melâhat-ı vechiyyeye [yüz güzelliğine] mâlik, afif bir kadındı. Henüz genç bir yaşta Bizans saraylarının mütefessih [kokuşmuş] muhitine atıldığı halde iffetini daima muhafaza eylemişti. Eirene dindar idi. Yegâne arzusu, efkâr ü dimağı üzerine icra-yı tesir eden yegâne hırsı, saltanat ve tahakküm idi. Bu temayülât onu daima zebun bırakmıştı. Eirene genç ve güzeldi; fakat hâkimiyet altında yaşamamak, ruhunu manevî bir cazibeye esir etmemek için hiç kimseyi sevmemişti. Eirene evlât sahibi idi; lâkin hırs-ı saltanat onda muhabbet-i mâderâneyi [analık sevgisini] bile mahvetmişti. Eirene, tasavvur ettiği gayeye vüsûl için her şeyi mübah görürdü. Ketm-i hakikat, zulüm, ihanet onun nazarında en meşrû vesâitten madûttu [sayılırdı]. Eirene bütün kâbiliyet-i fikriyesini, bütün gurur-u nefsaniyetini yalnız bir noktaya tevcih etmişti; o da saltanat sürmekti. Hatta dindarlığını bile bu temayülüne âlet ittihaz eylemişti. Eirene, kendi fikrince, irade-i ilâhiyyeyi yerine getirmek için bir vasıta idi. Dünyada îfâ edeceği başka bir vazife varsa, o da dini muhafaza etmek, hiçbir kimseyi ona tecavüz ettirmemek idi. Bu sebepten, menâfi-i şahsiyye ile hubb-u saltanatı [saltanat sevgisini] hissiyat-ı diniyye ile mezce [birleştirmeye] muvaffak olmuştu. Hukukuna ve vazifesine kat'i bir itimat hâsıl etmiş olduğu için, takip eylediği maksada kemâl-i azim ile tevecüh eylemiş, hiçbir mânie ehemmiyet vermemişti. Eirene mağrur ve haris, zâlim ve hadîd [öfkeli] idi. Tab'ında şiddetli bir inat mevcut olduu için vüsûlünü arzu ettiği gayeye kemâl-i azim ile yürüdü. Hususiyle desise tertip etmekte maharet-i kâmile sahibi idi. Tab'en bu evsaf ve mahiyeti haiz olduğu gibi, zahiren de ziynet ve ihtişama meyyaldi. Müdebdeb alaylar, muhteşem binalar, azamet ve saltanat, efkârı üzerinde derin bir cazibe tesiri icra ederdi. Çünkü Eirene, her şeyden evvel, bir kadındı.

Eirene'de büyük bir zekâ vardı. Ekseriya bütün muamelâtında hilekâr bir kadın şeytaneti [kurnazlığı] gösterir, bazen kadınlık zaafına meclûb olur, bir şeye muvaffak olmadan ilân-ı mübâhât ederdi [övünürdü]. 797'de oğlunun sukûtunu temin eden darbe-i hükûmeti ihzar eylediği zaman tam netice-i kat'iyye husule geleceği sırada kendini kaybetmiş, dehşetli bir korkuya giriftar olmuş [kapılmış] bütün entrikalarının akîm kaldığına zâhib olarak tezellül etmek [alçalmak], tasavvurundan vazgeçmek istemişti. Daha sonra kendi aleyhinde ittifaklar akd edilerek sukûtuna çalışıldığı esnada, Eirene hiç ses çıkarmadan mütevekkilâne teslimiyet göstermişti. Eirene, mağlûbiyet halinde zebûn, muzaffer olduğu zaman zâlim idi.

Dördüncü Leon vefat ettiği zaman Eirene bütün nüfuz ve iktidara sahip olmuş demekti. Fakat etrafında müthiş rekabetler, zâlimane ihtiraslar hüküm-fermâ oluyordu. Sarayda, kocasının kardeşleri kendisine daima rekabet ediyorlardı. Beşinci Konstantin, vefatından evvel, meşrû hükümdar aleyhine kıyam etmeyeceğine dair bü-

BİR BAŞKA EİRENE DAHA! Bu yazının konusu olan İmparatoriçe Eirene'den üç yüz kûsur yıl sonra Bizans'ta hüküm süren II. Ioannes Komnenos ve eşi Eirene, Meryem Ana'nın iki yanında (Ayosofya Mozayıklarından)

tün çocuklarına yemin ettirmişti. Fakat Dördüncü Leon imparator olur olmaz, hepsi de yeminlerinden dönmüşlerdi. Eirene, bu rekabetten pek ziyade endişe-nâk oluyordu. Çünkü bütün saray ricali tesâvir-i eazze taraf-darlarından mürekkebdi. Kilisede bile tesâvir-i eazze tarafdarları bulunuyordu. Eirene, bu hey'etle, bu fikirde bulunan rical-i hükûmetle, bittabi hiçbir iş yapamazdı. Keza onlar da imparatoriçenin hissiyatına itimad edemiyorlar, payitahtta yeni bir irtica vukuâ geleceğinden korkuyorlardı. Bu sebepten imparatoriçe, dindarane hissiyatını kuvveden fiile getirmek, ihtirasatının bütün hülyalarını akîm bırakmak için, başka istinadlara, başka muâvenetlere muhtaç bulunuyordu. İşte Eirene, bütün zekâ ve maharetini bu vasıtaları tedarik hususunda göstermişti. Eriene, rakiplerinin bir kısmını cebir ve zulüm ile kırmış, bir kısmını hulüm [akıl] ve sükûnetle bertaraf etmişti. Beşinci Konstantin'in oğullarını tahta iclâs [cülus ettirmek, çıkarmak] için hafî bir cemiyet teşkil edilmişti. Eirene bu fırsattan istifade ederek kocasının kardeşlerini daire-i inkıyada davet etmiş, Ayasofya kilisesinde icra edilen yılbaşı merasiminde kâffesini hazır bulunmaya icbar eylemişti. Diğer taraftan saray ricalini de birer birer değiştirmeye başlamıştı. Eirene, bütün menâsıbi [mansıpları] kendi adamlarına veriyor, kardeşini, yeğenini, sair akrabasını birer mühim mevkie isâd ediyordu [yükseltiyordu]. İhtiyar Konstantin'in generallerini birer birer azl ediyor, yerine Saray hadım ağalarını, en şayan-ı emniyet gördüğü kimseleri tâyin eyliyordu. Eirene hükûmetin en mühim mevâkiine bu gibi zevatı tâyin etmiş, içlerinden Staurakios'u nâzır intihab eylemişti.

Staurakios, Eirene'nin en ziyade itimad ettiği bir zat olduğu için az zamanda sarayın en sahib-i nüfuz ricali meyanına dahil olmuştu. Askerlik ve diplomaside maharet-i kâmile sahibi olan bu zat, Araplarla şerait-i sulhiyyeyi müzakere etmiş, İslavlar isyanını yatıştırmıştı. Eirene yegâne istinadgâhının nüfuz-u maneviyyesini arttırmak için (Hipodrom)da parlak bir zafer alayı tertip ettirmişti. Staurakios, imparatoriçenin himayesine istinad ederek bazı münasebetsiz hallerde bulunmuş, fakat Eirene'nin nüfuzuyla beraber kendi nüfuzunun da tędennî ve terakki ettiğini [alçaldığını ve yükseldiğini] görmüştü.

Eirene, saray ricalini arzusuna göre değiştirdiği gibi imparatorluğun umumi siyasetini de tebdîl eylemişti. Bu sırada Şark muharebeleri bitmişti. Eirene, şimdi Garpta Papalığa yanaşmak istiyor, Şarlman ile mukavele akdini tasavvur ediyordu. Hususiyle dinî mesâilde ahaliye karşı büyük bir müsamahada bulunuyordu. Eirene'nin bu müsamahası pek ziyade nazar-ı dikkati câlibdi. Artık dindar kimseler serbest serbest hislerini anlatıyorlar selâmet-i ebediyyeye mazhar olmak isteyenler kûşe-i inzivaya çekiliyorlar, manastırlar eski revnaklarını iktisab eyliyorlardı. Kostantiniye yeniden keşişlerle dolmaya başlamıştı. Diğer taraftan Eirene, devr-i sâbıkın dine karşı tecavüzlerini de birer birer tamir ediyor, Dördüncü Leon'un Ayasofya'dan kaldırdığı tacı muhteşem bir alayla yerine vaz' eyliyordu. O zaman dindarlar güruhu, imparatoriçelerinin bu dinî müsamahalarından pür şevk ü sürur, Eirene'nin saltanatını gayr-ı me' mul [umulmadık] bir mucize gibi tebcil ediyorlardı.

Bu esnada Eirene, mahirâne bir desise takip ederek Patrikliği de nüfuzu altına almaya muvaffak olmuştu. Patrik Pavlos, eazze tesâvirine karşı işlediği günahlardan müteezzi olarak [üzülerek] kûşe-i uzleti ihtiyara [yalnızlık köşesini seçmeye; çekilmeye] karar vermiş, o zaman Eirene münhal kalan patriklik makamına mutemedlerinden birini, ruhban sınıfı ile hiçbir münasebeti olmayan saray kâtiplerinden Tarasios'u tâyin eylemişti. Tarasios gayet mahir, her yola gelir bir

zat olduğu için Eirene'nin kendisine tahmil ettiği [yüklediği] vazifeyi şâyân-ı hayret bir surette ifâ etmişti. Tarasios, Eirene'nin âmâlini takviye için evvelâ bu tevcîhi [atamayı] kabul etmiyor gibi görünmüş, imparatoriçenin ısrarı üzerine kabul etmişti. Aynı zamanda halka da bu tâyini musîb [isabetli] göstermek için kilisenin elim bir halde olduğunu, Şark ve Garp kiliseleri beynindeki ihtilâfın pek ziyade kesb-i şiddet eylediğini, 753'te tesâvir-i eazze aleyhinde akd olunan meclis-i ruhanînin ke-enlem-yekûn [hiç olmamış gibi] hükmünde bulunduğunu beyan etmiş, sonra menâsıbduğunu beyan etmiş, sonra menâsıb -ı ruhaniyyenin [ruhanî mansıpların, rek patriklik makamına suûd eylemişti [yükselmişti].

Eirene, bu kıymetdâr müttefiki ile artık alttan alta hareket edebilirdi. Hatta muzafferiyete şimdiden itimad gösterilerek imparatorluğun bütün papasları Kostantiniye'ye davet edilmiş, Beşinci Konstantin'in hatırasına hürmet eden bir sınıf ruhbanın muhalefet cihetini iltizam edecekleri hatıra getirilmemişti. Fakat meclis -Fatih civarında- Saint Apotr [Havariler] Kilisesi'nde in'ikâd eder etmez, yapılan hatanın farkına varılmıştı. Eirene, oğlu ile beraber bu mecliste hazır bulunduğu sırada dualar başlamış, bu esnada askerlerin müsellâh bir halde kiliseye hücumu işe başka bir renk vermişti. Eirene kargaşalığı teskine son derece himmet etmişti. Fakat bu himmetinden hiç netice hâsıl olmamıştı. Tesâvir-i eazze tarafdarı rahiplere hakaretler edilmiş, cümlesi kiliseden çıkarılmış, eazze tesâvirine düşman olanlar galibiyet avazeleriyle neş'e ve muvaffakiyetlerini ibrazdan [açığa vurmaktan] geri durmamışlardı.

Eirene bu teşebbüsünde pek acele etmişti. Fakat sonra, daha âkılâne, daha müdebbirâne [tedbirli] hareket etmeyi düşünmüştü. Vasilisya ile beraber nâzırı, maksatlarına muvaffak olmak, tesâvir-i eazzeyi ihya etmek için ne kadar hile ve desîse varsa cümlesine müracaat etmişlerdi. O zaman, payitahtta bulunan askerlere daima rekabet gözüyle bakan Anadolu askeri para ile elde edilmişti. Araplara karşı sefer ilân edilerek hassa askerleri sevk olunmuş, yerlerine sadakatlerine şüphe edilmeyen askerler getirilmişti. Sonra, hududa sevk olunan askerleri zebun bırakmak için malları müsadere olunmuştu. Eirene bu suretle teşebbüsatının esaslarını takviye ettikten sonra İznik'te bir meclis-i ruhanî akd ettirmiş (787), 753'te tesâvir-i eazze aleyhinde verilen mukarreratı fesh ettirerek tesâvir-i eazzeye ibadeti tesise muvaffak olmuştu. Sonra meclisin Kostantiniye'de (Magnaura) sarayında vukû bulan son inikâdında, Eirene en ziyade sevdiği itikâdâtı tesisten mütevellid bir sürûr ile kilise mukarreratını imzalamıştı.

Eirene, artık pek memnundu. Kiliseyi de, ihtirasâtı diniyyesini de tamamen memnun etmişti. İhtirasâtına mâni her ne mevcut ise ayakları altında kırmış, teşebbüsatından memnun ve muzaffer çıkmıştı. Herkes Eirene'yi muzaffer bir Vasilisya gibi selâmlıyor, (Hazret-i Yesû'un istinadı) sıfatıyla tebcile müsâraat gösteriyordu [ululamaya kalkışıyordu].

Eirene tesâvir-i eazze tarafdarlarına karşı muzaffer olduğu sırada, ihtirasatına yeni bir mâni zuhur etmeye başlıyordu: Altıncı Konstantin artık büyümüş, on yedisine gelmişti. Şimdi, icrâ-yı saltanatı arzu eden oğlu ile, tahakküme son derece haris validesi beyninde mücadele başlayacaktı. Fakat Eirene, hırsını yerine getirmek, kalbinden arzu-yu tahakkümü çıkarmamak için oğlunu da feda edebilirdi.

Konstantin on yedisine geldiği halde Eirene kendisine el'an çocuk muamelesi ediyordu. Saltanatın ilk zamanlarında oğluna Şarlman'ın kızını almak istemiş, fakat Şarlman'ın damadına zâhir [yardımcı] olarak saltanatına darbe vurmasından endişe-nâk olduğu için bu izdivaçtan vazgeçmişti. Sonra oğluna başka birini, Kastamonu'da doğmuş, Mari isminde bir Ermeni kızını intihab etmiş, oğlunu zorla evlendirmeye muvaffak olmuştu. Eirene oğluna bu derece tahakküm gösterdiği gibi, kendisini hiçbir işe karıştırmamaya da son derece itina eder, imparatoru dosttan, nüfuzdan mahrum bir halde sarayına kapardı. Nâzırı Staurakios, istediği gibi, mağrurâne, eblehâne idare-i hükûmet ederdi. Nihayet Konstantin bu tahakküme mukavemet edememiş, annesine karşı isyan etmişti. Konstantin'in bu teşebbüsü haber alınır alınmaz, Eirene bu darbenin doğrudan doğruya kendi hâkimiyetine karşı olduğunu hisseylemişti. O tarihten itibaren hırs-ı tahakküm kalbindeki şefkat-i mâderâneyi öldürmüş, oğlunu ve müttefiklerini bîrahmâne [acımasız] darbeler altında ezmişti. O derecede ki, müttefiklerini mahbuslara, menfâlara göndermiş, oğlunu âsi bir çocuk gibi kırbaç altında inletmiş, sonra, muzafferiyetinden emin ve müftehir, falcıların ve kâhinlerin taht ü saltanat vaadleriyle mutmain olarak [içi rahatlayarak] yaşamıştı. Fakat askerlerine yemin ettirmeyi de unutmayarak bütün ordunun tahlîfini [and içmesini] icra ettirmişti. Tahlîf şu suretle olmuştu: "Sen yaşadığın müddetçe, oğlunu asla imparator tanımayacağız!"

Eirene'nin bu teşebbüsü akîm kalmıştı. Anadolu askerleri İmparator Konstantin lehinde isyan etmişlerdi. Ermenistan kolordusunda zuhur eden isyan diğer ordulara da sirayet etmişti. Şimdi bütün askerler Altıncı Konstantin'in mahbustan çıkarılıp imparator ilân edilmesini arzu ediyorlardı. Eirene, kadınlık zaafıyla bu isyandan korkmuş, askerlerin arzusuna tâbi olmuş, oğlunu afva, saltanattan feragata razı olmuştu. O zaman Eirene'nin bütün dostları hakaret altında ezilmişlerdi. Nâzır Staurakios saçları kesilerek Ermenistan'a nefy edilmiş, kendi de Elevterion Sarayı'na çekilmeye mecbur olmuş, nefret ettiği adamların genç imparatorun etrafına toplandıklarını kin ve adavetle seyretmeye başlamıştı.

Konstantin, annesinden daima felâket gördüğü halde Eirene'ye karşı hiçbir adavet izhar etmemişti [düşmanlık göstermemişti]. Eirene'nin sükutundan bir sene sonra, imparator, annesinin rica ve ibrâmına [ısrarına] dayanamayarak kendisine tekrar Vasilisya nâmını vermiş, mukaddes saraya getirtmiş, gözdesi Staurakios'u da afv etmişti. Fakat Eirene, bu defa kalbi hırs-ı intikam ile pür galeyan olduğu halde, re's-i kâre [işbaşına] geçmişti. Şimdi o, kendisine ihanet edenleri zâlimane vurmak, onlardan kanlı bir

intikam almak, harisâne emellerine set çekenleri birer birer tepelemek istiyordu. Eirene, artık emellerine muvaffak olacağına mutmain, bir an evvel arzusuna nâil olmak için oğluna hakaretler ederek umuma karşı nüfûzunu kırmaya başlamış, fakat bu teşebbüsün birdenbire husule gelemeyeceğini anlayınca, intikamını yerine getirmek için en nazik hileler tertibi ile meşgul olmayı göze aldırmıştı.

Bunun için büyük bir ihtiyat ve gayrete ihtiyaç hissediyordu. İmparator Konstantin, cesur, azm-i kavî sahibi, muktedir bir imparatordu. Umumun muhabbetini celb eylediği gibi kilisenin de hürmetini iktisaba muvaffak olmuştu.

Vakıa imparatorunun sefahatinden, zevk ü safaya ibtilâsından [düşkünlüğünden] bahsediliyordu. Fakat bu, sırf düşmanlarının isnâdâtından [yüklemelerinden] ibaretti. Eirene, oğlunu herkesin gözünden düşürmek için, evvela Konstantin'i müdafaa ederek tahta çıkmasına sebep olan Anadolu kumandanı ile bozuşturmak için oğlunu kışkırtmaya, saniyen generali haps ettirmeye, hatta gözlerini oydurtmaya muvaffak olmuştu. Eirene bu suretle hareket ederek saltanatına tecavüz eden bir adamdan hem intikam almış, hem de Konstantin'in yegâne istinadgâhı olan Ermenistan ordusunu aleyhine teşvik eylemişti. Filhakika ordu isyan etmiş, bu isyanı bastırmak için Vasileus'un gitmesine, orduya karşı zulümler icra etmesine lüzum hâsıl olmuştu. Eirene buna muvaffak olduktan sonra, oğlunu ahalinin gözünden düşürmek için amcalarını aleyhine teşvik etmiş, sonra oğluna nasihat vererek en büyüklerinin gözünü oydurtmuş, dördünün dilini kestirtmiş, bu suretle halkı oğlu Konstantin'den nefret ettirmişti. Fakat Eirene bununla da kanaat etmemişti. Konstantin, zevcesini hiç sevmez, daima metreslerle yaşardı. Eirene'nin saraya avdetinden sonra maiyet kızlarından Theodora isminde bir kıza dil-dâde olmuştu [gönül vermişti]. Eirene oğlunu teşvik ederek zevcesinden ayırtmış, payitahtta rezalet çıkartmış, oğlunun nüfuzunu büsbütün kırmak için bu kızla izdivacına yardım etmişti. Eirene'nin bu plânları icra ettikten sonra ümit ettiği netice tamamen hâsıl olmuştu. Konstantin'in izdivacı bütün ruhban heyetini ayaklandırmıştı. Bu isyanı bir taraftan Eirene de teşvik etmekten hâli kalmamıştı. Konstantin kemâl-i sükunet ve itidal ile isyanı bastırmaya çalışmış, nezaket ve hüsn-i muamele ile rahipleri teskine gayret eylemişti. Fakat teşebbüslerinden hiçbir semere hâsıl olmamıştı. O derecede ki, rahiplerden biri fevkalâde ısrar ederek: "Bu uğurda icab ederse, kanımızı dökmeye hazırız!" diye bağırmıştı. İmparator bu ısrara karşı tahammül edememiş, ruhban sınıfı aleyhinde cebir istimâline kalkışmış, hapisler, nefyler, dayaklar birbirini velî etmişti [birbirinin ardı sıra gelmişti]. Bu şiddet, ahvali daha vahim bir dereceye getirmişti. Bütün ruhbân sınıfı imparatorun aleyhine kıyam eylemişti. Rahipler imparatoru yüzüne karşı tahkîr ediyorlar, sarayına gelerek tecavüzde bulunuyorlardı. Eirene, muzafferiyetinden emin ve müftehir, kurduğu plânların neticesini kemâl-i sürur ile temaşa ediyor, fakat fırsattan istifade etmekten de hâli kalmıyordu.

İmparator rahipleri yatıştırmak için Bursa'ya, Keşiş Dağı Manastırı'na gittiği sırada, Eirene de plânlarını hazırlamaktan geri durmamıştı. İmparatoriçe Theodora hâmildi [gebeydi]. Hamlini vaz' etmek için [doğurmak] mukaddes saraya gelmişti. Konstantin, çocuğunun doğduğunu haber alır almaz Kostantiniye'ye dönmüş, artık Eirene manevralarında kâmilen serbest kalmıştı. Eirene, hediyeleri, vaadleri, hüsnü, şahsî cazibeleri ve iğfalleriyle hassa zabitanının en ileri gelenlerini elde etmişti. Eirene'nin maksadı kanlı bir darbe-i hükûmet yapmak, kendisinin yalnız başına saltanat sürmesini temin eylemekti.

Fakat yalnız mühim bir nokta vardı; o da imparatorun nüfuz-u askerîsini kırmaktı. Eirene o sene Konstantin'in Araplara karşı sefer icra etmesinden istifade eylemiş, seferde muvaffakiyetsizlik tevlîdi için elden gelen desâise [desiselere] müracaat etmişti. İmparator, mağlûp ve münhezim, Hipodromdan geçtiği sırada bütün asker etrafını ihata etmek [kuşatmak] istemişti. Konstantin, başına gelecek felâketi idrak ettiği için derhal bir kayığa binerek Anadolu sahiline firar etmişti. Eirene, bu teşebbüsün akîm kaldığını görünce çıldıracak gibi olmuştu. O zaman kadınlık zaafı bütün âsâbına istilâ etmiş, oğluna yalvarmak, kendisini afv ettirmek istemişti. Fakat hırs-ı saltanat kalbinde intifâ nâ-pezîr [sönmek bilmeyen] bir ateş husule getirdiği için temin-i menfaat uğrunda son gayreti de sarf etmek arzusunda idi. Zaten sarayda birçok kişiler kendisine tarafdardı. Eirene bunların kendisiyle müttefik olduklarını imparatora bildireceğini söylemiş, o zaman Eirene'nin haris müttefikleri imparatorlarını yakalayarak mukaddes saraya, doğduğu odaya kapatmışlar, Eirene'nin emriyle gözlerini oydurmuşlardı. Sonra zevcesi Theodara'yı da yanına salıvermişlerdi. Konstantin, sarayın bu muhteşem ve müzeyyen odasında zevcesini ve evlâtlarını görmekten mahrum, annesinin ihtirasatına kurban olarak senelerce alîl [sakat] ve mazlum bir hayat imrar etmişti [sürmüştü]. İmparatorun bu felâketi için hiçbir kimse bir damla gözyaşı dökmemişti. Mutaassıplar bu felâketi ilâhî bir mücâzât [cezalandırma] telâkki etmişler, Vasilisya Eirene'yi dînî himmetinden dolayı tebcîl ve tekrîm eylemişlerdi. Yalnız bir Bizans müverrihi, Theophanes, bu mücâzâtın şiddetini kalben hissederek şu suretle tasvir eylemişti: "Güneş tamam on yedi gün zulmetler içinde kalarak hiçbir ziya neşretmemişti. O derecede ki, gemiler rûy-i deryada nereye gideceklerini şaşırmışlardı. Herkes güneşin ibzal-i ziya etmemesini [bol ışık vermemesini] imparatorun gözlerine mil çekilmesine atf ediyordu. İşte imparatorun annesi Eirene bu surette tahta câlis olmuştu [oturmuştu].

★

Artık Eirene muradına nâil olmuştu. Şimdi yalnız başına saltanat sürüyor, istediğini icrâda serbest bulunuyordu. Fakat bu sefer de muzafferiyetinden ve hâkimiyetinden sermest olmuş, Bizans tarihinde misli sebketmedik [benzeri görülmedik] ahvale cür'et eylemişti. Eirene kendisine (imparator) nâmını verdirmişti. Sonra, dört beyaz at koşulu bir araba ile (Saint Aport) kilisesinden sarayına gelmiş, mücevherler ve sırmalarla müzeyyen

elbisesiyle halka altınlar saçarak kendisinin artık zirve-i ikbal ve azamete suûd eylediğini [yükseldiğini] göstermişti. Aynı zamanda hâkimiyetini takviyeden de hâli kalmamış, kocasının kardeşlerinden ufak bir alâmet-i isyan hisseder etmez cümlesini daha uzaklara, Atina'ya nefy etmişti. Keza kiliseyi son derece himaye etmiş, Keşiş Dağı'ndaki (Sakodion) Manastırı ile payitahttaki (Studion) Manastırı Eirene zamanında en parlak bir devreye vâsıl olmuştu. Eirene bununla da iktifa etmiyordu: Vergileri azaltıyor, lehçeyi ıslah ediyor, gümrük resimlerini tenzil eyliyordu. Kostantiniye ahalisi bu icraattan memnun ve mesrur imparatoriçeyi kemâl-i samimiyetle alkışlıyordu.

Fakat ihtiyar imparatoriçenin etrafında yine alttan alta isyanlar ve hileler hazırlanmaya başlamıştı. Eirene vefat edecek olursa taht-ı saltanat münhal kalacaktı. Konstantin'in ilk izdivacından iki kızı vardı; ikinci izdivacından olanlar ise veled-i gayr-î meşrû telâkki ediliyordu. Bu sebepten hükûmeti idare eden iki nâzır, Staurakios ile Aetios, Bizans tahtına kendi akrabasını geçirmek istiyorlardı. Eirene'nin hasta ve ihtiyar bulunması bu emeli bir dereceye kadar takviye ediyordu. Fakat Eirene, kanla, cinayetle elde ettiği taht-ı ikbali son raddeye kadar muhafazada sebat eyliyordu. Saray bu taht ve saltanat ihtiraslarıyla alt üst oluyordu. Staurakios, Aetios'u mahvetmek için esrarını ifşâ ediyor, aynı silâhı Aetios da refikine karşı istimal eyliyordu. O zaman Eirene, bu iki haris nâzır arasında müteredditd, zayıf ve nâ-tüvan [güçsüz] elleriyle taht-ı hâkimiyete sarılmış, ne yapacağını bilemiyordu. Eirene, bu sırada Şarlman ile müzakere ederek iki imparatorluğu birleştirmek azmine düşmüş, fakat o esnada Staurakios'un vefatı Aetios'un tezyid-i nüfuz etmesine, Eirene'nin bütün teşebbüslerinin akîm kalmasına sebep olmuştu. Bu aralık nâzırlardan Nikephoros da halkın hoşnutsuzluğundan istifade ederek tesâvir-i eazze düşmanlarıyla birleşmiş, ihtiyar Eirene'den intikam almak için kuvvetli bir fırka teşkil eylemişti.

Kostantiniye'de bu isyanlar hazırlandığı hengâmda, Eirene sayfiyesinde bulunuyordu. Kıyam edenler arasında eazze tesâvirine düşman zâbitler, nedimler, mülkî memurlar da vardı. Bütün bu kafile, gece saat ona doğru mukaddes sarayın kapılarına dayanmışlar; cebr ile, tehdid ile Nikephoros'un imparatorluğunu ilân ettirmişlerdi. Sonra ihtiyar Eirene'yi sayfiyesinde yakalayarak Kostantiniye'ye, mukaddes saraya getirmişler, o sabah Ayasofya Kilisesi'nde yeni imparatorun tetevvüc merasimini [taç giyme törenini] icra ettirmişlerdi. Fakat bu hareketleriyle Eirene'nin nüfuzunu kırmaya muvaffak olamamışlardı. Herkes yeni imparatoru tel'in etmiş [lânetlemiş], geçen devri kemâl-i tahassürle yâd etmeye [özlemle anmaya] başlamıştı. Bizans halkı bu gayr-i memul tebeddüle [umulmadık değişikliğe] bir türlü inanamamıştı. Hemen herkes bu müthiş tahavvülatı [değişikliği] bir rüya, bir hayal-i kâzib addetmişti [yalancı hayal saymıştı].

Eirene, bu sefer de büyük bir zaaf, fakat dinî bir zaaf göstermişti. Resm-i tetevvücün ertesi sabahı Nikephoros yalandan gözleri yaşarmış bir halde karşısına çıktığı, hareketinden kendisini mazur göstermeye çalıştığı zaman, Eirene hiç şikâyet ve itiraz etmeden mukadderat-ı ilâhiyyeye râzı olmuş, Nikephoros'un takdir-i ilâhî ile intihab olunduğuna itikad ederek tahtını, saltanatını, hırsını, hâkimiyetini terk eylemişti. Hatta Nikephoros'un talebi üzerine servet ve hezâinini [hazinelerini] de teslim etmiş, yalnız kendisinin sayfiyesinde, (Elevterion) sarayında oturtulmasını rica eylemişti. Nikephoros, Eirene'ye ihtiramda kusur etmemiş, kendisine birçok vaadlerde bulunmuştu. Fakat az bir zaman sonra vaadlerini unutarak ihtiyar imparatoriçeyi Kostantiniye'den uzaklara, Büyük Ada'nın yeşil çamlıkları altında, Marmara'nın mai dalgalarına nâzır manastıra göndermişti. Sonra, bununla da kanaat etmemiş, Eirene'nin hilesinden ve desisesinden endişe-nâk olarak kendisini Midilli'ye nefy ettirmişti. Eirene burada, her şeyden, hırs-ı ikbalden, taht-ı saltanattan mahrum, işlediği cinayetlerin hatırasıyla demgüzâr olmuştu. Vefâtında, cesedi evvelâ Büyük Ada Manastırına, sonra Kostantiniye'de (Saint Apotr) Kilisesi'ne nakl edilmişti.

Eirene, siyasî, harîs, dindar ve hilekâr bir imparatoriçe idi. İdare-i hükûmet hususunda istihsal eylediği netâyicle icrâ eylediği cinayetleri asla telâfi edememişti...

Çevrimyazı: Ayşe ŞEN

Gelecek Yazı: Dindar Theodora

Server Tanilli
Victor Hugo
BİR DEHANIN ROMANI
Çıktı... 400.— TL.
SAY KİTAP PAZARLAMA

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mütazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İSTANBUL HAVÂDİSİ

☐ Beyoğlu cihetinde vukû'bulmakta olan sirkatin mütecasirleri henüz der-dest edilemediğinden ve hırsızlar ise bugüne kadar icra-yı habaset edegeldiğinden dolayı canlarının vikâyesi zımnında bir karakol yaptırılmasını Çakmak Mahallesi ahalisi Beyoğlu Mutasarrıflığından bâarzuhal istirham etmiş oldukları mesmûdur [işitilmiştir]... (1 Mart 1885)

☐ Beyoğlunda Aynalı Çeşme civarında karhaneci Niktar nâm kadının hanesine çend gece akdem beş altı şahıs gelip, merkûme Niktar'ın kapıyı açmamasına mebnî, kapıyı bir hayli tepeledikten sonra bununla da kanaat etmeyip hanenin pencerelerini şikest ve birbiri üzerine çıkarak pencereden içeri girmek tasavvurunda bulunmuşlar ve merkûmenin feryadı üzerine teşhîr-i silâh edip mezbûreyi susturmaya çalışmışlar ise de muahharen iş zaptiyeye aks etmekle mütecâsirlerinin der-dest edildiği işitilmiştir... (16 Mart 1885)

☐ Çend gece akdem Salı Pazarı civarında hastalığı iştidâd etmiş [şiddetlenmiş] olan bir hastaya komşusu bulunan bir doktor celb edilmek arzu olunmuş ise de mumâileyhin ben gece gelemem sözü üzerine muahharen saat dört raddelerinde Beyoğlu tabiplerinden doktor Ali Bey celb kılınmış idüğü haber alınmıştır...
(17 Mart 1885)

☐ Evvelsi akşam Sakızağacı civarında sâkin bir Rum kadını beslemesiyle birlikte çarşıya çıkıp hanesinin anahtarını komşusuna tevdî eylemiş ve avdetinde hanesinin kapısını açık bulup içeri girdikte seksen liralıktan mütecaviz zî-kıymet eşyasının sirkat olunmuş olduğunu ve bu eşyadan maâda mefruşat ve sâireye ilişilmediğini görmüş olduğunu (Stern Ekspres) yazıyor... (22 Mart 1885)

RESMÎ İŞLER

☐ Süveyş kanalından sefâinin mürûruna dair bir komisyon teşkili Bâbıâliye teklif olunduğu mütevâtirdir. İşbu komisyon Devlet-i Aliyye murahhasının taht-ı riyasetinde ictima edecek ve kendisinin mukarrerâtı ba'de bir konferansa arz ile tasdik kılınacaktır. Bâbıâli bu hususa muvafakat ettiği halde icabının icrası zımnında Londra Sefaret-i Seniyyesine talimat irsal olunacaktır... (4 Mart 1885)

☐ Rivayet-i evrak havadisinden anlaşıldığına göre memuriyet-i mahsusa ile Londra'da bulunan Hasan Fehmi Paşa hazretlerinin (Lord Granvil) ile olan mukâlemelerinde Bulgaristan vergisinin ve Berlin muâhedesinden müstefîd olan hükümetlerin düyûn-u Osmaniyyeden isabet eden hisselerinin tayini ve Şarkî Rumeli vilâyeti gümrük hasılatından hazine-i celîleye ait meblağın zammı maddeleri üzerine pek çok mübâhaseler [konuşmalar] cereyan etmiş ve (Lord Granvil) Paşa-i müşarileyh hazretleri cânibinden serd olunan edilleyi [delilleri] pek makûl görmüştür... (11 Mart 1885)

Tarik

☐ Şişli hattı tramvaylarına İslâm kadınların dahi girdiği hasebiyle vagonların bir köşesinde bir perde var ise de kadınlara mahsus olmak üzere terk olunan mahal derece-i kifâyede olmadığı misillû bir perde ile tefriki dahi gayrı kâfi idüğü cihetle hutût-u sâire vagonlarında olduğu gibi birer tahta perdenin yapılması lüzumu matbaamız vasıtasıyla tramvay idaresine ihtar olunur... (13 Mart 1885)

☐ Sultan Mahmut türbe-i şerîfesi civarında ve Fazlı Paşa'da kâin Binbirdirek nâm mahallin sokak üzerinde olan menfeslerinden bazıları demir çubuklarla ihâtâ kılınmış ise de birkaçı hâlâ hal-i kadîminde bulunduğu ve mahall-i mezkûr adeta bir cadde şeklini alıp, geceleri de gaz yanmadığı cihetle geçende vukû'bulduğu gibi kaza vukûu tekrar etmemek üzere anların dahi demir çubuklarla ihâtası lüzumu mercîine ihtar olunur... (15 Mart 1885)

☐ Sofya'da gündüz sokaklarda ahalî-yi İslâmiyyeye hakaret olunduğu gibi birkaç kimesnelerin belâ-yı darba dahi dûçâr oldukları ve geceleri sokağa çıkmak kâbil olmadığı ve bu emniyetsizlik daha bir müddet devam eder ise işlerini tesviye etmek için Sofya'da bulunan İslâmların ikâmetleri mümkün olamıyacağı alınan hu-

susi bir mektuptan anlaşılmıştır... (20 Mart 1885)

☐ Yenikapı haricinde eski Yazmacılar mahallesinde dakik değirmeni önünde mezkûr değirmenin alet-i mahsusa ile denizden almakta olduğu soğuk suya ve diğer taraftan dahi yine deryaya icra eylediği sıcak suya mahsus olan havuzlara akşam üzeri birçok çocuklar girdikleri gibi yine ol civarda Ermeni Patrikhanesi civarında İncirdibi denilen mahalde dahi akşam üzeri mektepten çıkan çocuklar tecemmu' ederek [toplanarak] denize girmekte oldukları görülmekte olduğundan vukûu melhûz olan [olması akla gelebilen] kaza ve tehlikenin bir an evvel önü alınması için mensub oldukları daire-i belediye ile polis memurlarının nazarı dikkat ve hamiyetlerine tavsiye kılınır... (23 Mart 1885)

TELGRAF HAVÂDİSİ

☐ Karnaval esnasında Petersburg'ta İmparator sarayında verilen son balonun supe taamında [akşam yemeğinde] imparatoriçe hazretlerinin sağında Almanya Sefiri General (Şvenic) ve sol tarafında Saltanat-ı Seniyye Sefiri devletlu Şakir Paşa hazretleri oturmuşlar ve imparatoriçe hazretleri tarafından paşa müşarileyhe suret-i mahsusada iltifat olunduğu gibi imparator hazretleri dahi ol gece Saltanat-ı Seniyye sefiri ile uzunca bir mülâkatta bulunmuş olduğundan Sefir-i müşarileyhe gerek imparatoriçe hazerâtı tarafından ibrâz olunan taltifât ve nevâziş huzzârın dikkat-i mahsusasını celb etmiş olduğu Petersburg'tan iş'âr olunmuştur... (1 Mart 1885)

☐ Ajans Havas tarafından dünkü gün matbaamıza tebliğ olunan telgrafnamedir.

Londra 28 Şubat akşam

Vükelâ bugün akd-i meclis-i meşveret edip öğleyinden iki saat sonra başlayan meşveret dört saat sürmüştür.

Mevsûk olarak alınmış olan malûmata nazaran vükelâ istifa etmeyecektir.

İntihabat dairelerinin taksimatına dair kanun lâyihası kabul olunduktan sonra parlementonun dağıtılması muhtemeldir... (2 Mart 1885)

☐ İngiltere kraliçesinin küçük kerimesi Prenses (Beatris) ile namzedlenmiş [nişanlanmış] olup, geçenlerde biraderi Bulgaristan prensini görmek üzere Sofya'ya azimet eden Prens (Henri Vatemberg), şehr-i mezkûrda bir hayli gün ikametten sonra Almanya'ya avdet eylemek üzere Şubat-ı efrencinin yirmi beşinde Sofya'dan hareket etmiştir.

Prens müşârileyh be-tekrar Sırbistan kralı Milan hazretleriyle görüşüp Bulgaristan ile arasında henüz tesviye-pezîr olamayan ihtilâfa bir hitam verdirmek üzere Niş demiryoluyla Belgrat'a gitmiştir... (2 Mart 1885)

☐ Bu sabah Madam Rigotie ile beslemesi maktûlen [ölü olarak] bulundular. Sebeb-i katl sirkat olduğu yirmi beş bin Franklık eshâmın bulunmasından anlaşılmıştır. Katiller henüz ele geçirilememiştir... (3 Mart 1885)

☐ İngiltere kraliçesi (Viktorya) hazretleri âhiren Londra şehri dahilinde bir milyon lira Sterlin kıymetinde akar mübâyaa eylemiştir... (15 Mart 1885)

Avrupa Postası

☐ Avrupa gazetelerinde münderic telgrafnâme ve havadisin bazıları ber-vech-i zîr nakl olunur. Roma 9 Mart

☐ İtalya devleti kariben Yeşil Kitap ünvanı tahtında muharrerat-ı diplomatikayı tab ve neşr edecektir. Madrit 9 Mart

☐ (Katalonya) meb'usanı İspanya ile İngiltere meyanında derdest-i akd olan ticaret ahidnâmesinin imza olunmasını talepte fevk al-gaye [son derecede] ısrar etmişler ise de dahiliye nazırı umum memleketin menâfiini dört eyaletin menâfi-i hususiyyesine feda edemeyeceğini bildirmiştir... (17 Mart 1885)

İLÂN VE REKLÂMLAR

(mühim ilân)

KÜÇÜKYAN ve BİRADERLER ECZAHANESİ

☐ İstanbul'da Köprübaşında 77 numarada kâindir.

İşbu eczahane sinîn-i vefîreden [uzun yıllardan] beri ahaliyi memnun etmek için her türlü sâ'y ve ikdâmda bulunduğu umum müşterileri nezdinde malûm ve âşikâr bir keyfiyettir. Müşterilerin bu hususta olan umûrunu teshil etmek zımnında birçok zamandan beri diğer bir eczahanenin küşâdı tasmîm edilip ol vechile Yeni camide 26 numaralı eski depodan maâda olmak üzere İstanbul'da köprü karşısında Küçükyan ve Biraderler nâmıyla 77 numaralı bir eczahane müceddeden [yeniden] küşad edilmiştir. İşbu küşâd olunan eczahanede ehven fiyatla Fransa, Londra ve Almanya'nın birinci derecede mahsulât-ı kimyâiyye ve ispençiyarileri bulundurulmaktadır. Bundan başka mezkûr eczahane ve depoda her nevi miyah-ı madeniyye [maden suları] ve şarap ve konyak ve Avrupa'nın en meşhur fabrikalarında îmal olunan balık yağları ve envâ meşrûbat ile ameliyat-ı cerrahiyyeye dair vesaire gibi aletler dahi bulundurulmaktadır. Ahalinin işbu eczahaneye rağbetleriyle götürecekleri veya göndereceği reçeteler heman dakikasında ve ehven fiyatla taze ve saf mahsulât-ı ispençiyariyye ile istihzâr olunmaktadır. Mezkûr eczahanede etibbâ-yı meşhûreden dahi birkaçları mevcut olduğu ilân olunur.

Usul-ü fenn-i kimya üzere her nevi muayene ve tahlil icrâ ve gayet dûn [aşağı] fiyatla satılmaktadır... (1 Mart 1885)

DÜYUN-U UMUMİYYE-İ OSMANİYYE İDARESİNİN İLÂNIDIR

☐ Düyûn-u Umumiyye-i Osmaniyye meclis idaresi düyun-u umumiyyeden kayıt ve mübadele olunan tahvilat üzerine 1 Mart 1885 Rûmî tarihinden itibaren yüzde yarım faiz tediye olunacağını umuma ilân eder. Mübadeie olunan tahvilat faizleri Dersaadette Osmanlı Bankası ve Londra ve Paris'te şubeleri ve Viyana ve Berlin ve Roma ve Brüksel'de muhbirleri tarafından tediye olunacaktır... (2 Mart 1885)

☐ Kandilli'de Akıntı Burnunda merhum Kâni Paşanın yalısına muttasıl [bitişik] 40 numaralı yalı harem ve selamlık dokuz oda üç sofa ve bahçe ve sâireyi müştemil olduğu halde kiraya verilecektir.

Bâbıâli Caddesinde kitapçı Aleksan efendinin dükkânına müracaat oluna... (3 Mart 1885)

☐ Erzak anbarı için alınacak Cenova pirincinin münakasasına üçyüz bir sene-i maliyyesi Martının dördüncü Pazartesi günü başlanacağından i'tâya talip olanların yevm-i mezkûrda hazine-i hassa-i şâhânede hazır bulunmaları... (15 Mart 1885)

MUKTEBESAT

☐ Selânik ve Kosova vilâyetlerine tecavüz etmek üzere Bulgaristan'ın Sofya ve Köstendil ve Dobinca beldelerinde hayâdîd [haydutlar] çeteleri tertib olunmakta idüğü ve bunlara Bulgaristan idaresi tarafından silah ve mühimmat ve bir miktar harcırah verildiği Sofya'dan (Neogolos) gazetesine iş'ar olunmuştur... (16 Mart 1885)

☐ Rusya'nın Avrupa kıtasındaki memâlikinin tahrir-i nüfusu [nüfus sayımı] bu kere ilân olunmuştur.

Bin sekiz yüz seksen iki senesinde nüfus-u mezkûrenin yekûnu yetmiş yedi milyon sekiz yüz yetmiş dokuz bin beş yüz on adet olup, otuz sekiz milyon altı yüz elli bir bin dokuz yüz yetmiş yedi nüfus zükûr [erkekler] ve otuz dokuz milyon iki yüz yirmi yedi bin beş yüz kırk dört nüfus inâs [kadınlar]dır. (Finlandiya) Grandükalığı ve memalik-i saire ahalisiyle Rusya teb'ası takriben yüz iki milyona bâliğ olmakta imiş.

Sene-i mezkûrede mevâlidin [yeni doğan çocukların] miktarı üç milyon dokuz yüz dört bin beş yüz yetmiş yedi tahrir olunup, evlâd-ı zina yüz bir bin altı yüz kırk sekiz nüfus imiş. Mikdar-ı vefeyât [ölümlerin miktarı] üç milyon otuz üç bin beş yüz altmış dokuz nefere bâliğ olmuştur. Köylerde tabip nadir olduğundan mikdar-ı vefeyât şehirlere nisbetle ziyadedir... (1 Mart 1885)

KİTABİYAT

SELİM NÜZHET GERÇEK'İN TARİH ÇALIŞMALARI

"Malûmdur ki hiçbir unsur yaşadığı muhitin zihniyetinin tesirinden kurtulamaz. Yaşadığımız muhitin zihniyetimize tesiri o kadar katîdir ki düşüncelerimizin her zamanki ve her muhitteki düşüncelere nasıl uymadığına âdeta aklımız ermez."

S.N. GERÇEK

Selim Nüzhet Gerçek (1891-1945), matbaacılık, gazetecilik, tiyatro, taşbasmacılık konusundaki tarihsel nitelikli araştırmaları, bu konulara ilişkin gazete ve dergilerdeki yazıları, tartışma ve eleştirileri, çevirileri, derlemeleri, yaşam öyküsel (biyografik) çalışmaları ile kültür ve sanat yaşamımızın sorunlarına eğilen, çözümler arayan kişilerden biridir. Bu nedenle Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarındaki kültür, sanat ve düşün alanında çalışan birçok kişide gözlenen çok yönlülük, onun çalışmalarında da hemen kendini gösteriyor. Fakat ölümünden sonra, yapıtlarının yeni baskılarının yapılmaması nedeniyle, eğildiği alanlarda çalışma yapanlar dışında tanınmaz olmuştur. Oysaki onun araştırmaları, incelemeleri, günlük yazıları ve eleştirileri, kaynak gösterici, değinilen konuya dikkat çekici nitelikler taşır.

Onun düşünceleri, o yıllarda yeni bir kimliğe bürünen "Batı'ya açılma" geleneği ve ulusçu eğilimlerin bileşimine dayanan yenileşme ve değişmeden yana olmayı içerir. Bir yandan ulusal kültür, sanat ve tarihsel gelişimimiz konusunda yeni yeni çalışmalar yaparken, bir yandan da ortaya çıkarılanları, Batı'nın bilimsel yönteme dayanan, çok yönlü verileri karşısında sınama, genelde Selim Nüzhet Gerçek ve diğer araştırmacıların çalışmalarına egemen olan bir yöntem.

O günlerin birçok araştırmacısında olduğu gibi, Selim Nüzhet Gerçek'in de çalışmalarında görülen genel özellik, aktarmacılıktır. Ayrıca da doğal bir eğilim... Çünkü bilimsel nitelikli çalışmalarımızın az olması nedeniyle, aktarmacılık bize, ulusal değerlerin kaynaklarını gösterirken, uluslararası -özellikle Avrupa- kültürünün tanınmasını sağladı. Böylece, ulusal ve uluslararası düşünceler, yargılar, bilgiler, uygulamalar, sonuçlandırmalar karşılaştırılıyor, değerlendiriliyordu. Selim Nüzhet Gerçek bu durumu birçok çalışmasında açıkça belirtmekte. Örneğin, *Türk Temaşası* adlı çalışmasında; "Bu satırlar yalnız mevcut malûmatı toplamak yarın yeniden bulunacak vesikalara bir zemin hazırlamak emelile yazılıyor"[1] derken, *Türk Gazeteciliği* çalışmasında da; "ilk gazeteler hakkında biraz malûmat" topladığını, bu konuda daha sonraları çalışma yapacak olanlara "bir zemin hazırlamış oldum ümit ederim"[2] diyor. Ayrıca o, kendinden sonraki araştırmacıların tamamlayacağı inancıyla, çalışmalarındaki bilgi eksikliğini açıkça belirtiyor.

İşte bu noktada aklımıza, Selim Nüzhet Gerçek'in neden birçok alanda, tarihsel nitelikli araştırmalar yaptığı sorusu gelebilir. Bunun yanıtı, o yıllardaki uluslaşma sürecine bağlı olarak, ulusal kültür oluşturma çabalarına katkıda bulunma düşüncesi ve kaygusunda yatıyor. Böylece, tarihsel gelişiminde Cumhuriyet Dönemi ile kendine farklı bir gelecek kurmak isteyen Türkiye halkı, geleneksel kültürü hakkında bilgilendirilecekti. Bu nedenledir ki, Selim Nüzhet Gerçek Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarını "milletimiz için bir Rönesans devri"[3] olarak görüyor.

Yaşar Nabi Nayır'ın, "birçok bibliyografya eserleri hazırlamış, Türkiye'de modern bibliyografinin kurucusu"[4] olarak tanımladığı Selim Nüzhet Gerçek, çalışmalarında kullandığı kaynakları gösterirken, hem çalışmalarına bilimsel bir özellik kazandırıyor, hem de kendinden sonraki araştırmacılara gösterdiği kaynaklarla yardımcı oluyor, yol açıyordu.

Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı* (1926) (2. Basım 1939), *Türk Temaşası* (1930) (2. Basım 1942), *Türk Gazeteciliği* (1931), *Türk Taş Basmacılığı* (1939), *Tiyatro Tarihi -Yunan ve Latin Tiyatrosu-* (1944) adlarında kitaplaşmış tarihsel nitelikli çalışmalar yapmıştır. Ayrıca, *Atalarsözü* (1939) adlı kitabı, çeşitli kültür adamlarına ilişkin yaşam öyküsel incelemeleri, döneminin kültür ve sanat yaşamını anlatan ve geleneksel sanatlarımız konusunda bilgiler veren yazıları da, konularının içeriği açısından, tarihsel nitelik taşıyan çalışmalarına yaklaşırlar.

Şimdi artık Selim Nüzhet Gerçek'in tarihsel nitelikli kitaplaşmış çalışmalarını tek tek tanıtmaya geçebiliriz.

1. *Türk Matbaacılığı*

Eski yazıyla 1926 yılında, yeni yazıyla 1939 yılında basılan *Türk Matbaacılığı* adlı yapıt, Selim Nüzhet Gerçek'in kitaplaşmış ilk çalışmasıdır. İlk kitabını 1929 yılında ortaya çıkarmış olan matbaacılığımızın 200. yılı için hazırlanan bu çalışmada, Avrupa, Uzak Doğu, Uygurlar ve İslâm ülkelerindeki matbaacılığa değiniyor. Aslında kitap, İbrahim Müteferrika'nın ülkemizde basımevi kurma çabalarını ve çalışmalarını içermekte.

Selim Nüzhet Gerçek, matbaanın Rönesans'la birlikte ortaya çıkmasının, yaşama yeni bir bakış kazandırdığını, "hurafelerin yıkılmasına, siyasi ve içtimaî yeni bir devrin inkişafına sebeb"[5] olduğunu belirtiyor. Doğu halklarında el yazması eserlerin, basma eserlerden daha çok tutulmasının, matbaanın bu ülkelere daha

geç gelmesinde önemli bir etken oluşturduğu düşüncesindedir. Yalnız, II. Beyazıd zamanında matbaacılıkla uğraşanların idam edildiği ve bu nedenle basımevi kurulamadığını belirten düşüncelere karşı çıkıyor. O yıllarda basımevi oluşturamamamızı şöyle anlatıyor:

"Demek ki o devirlerde matbaanın memleket ve millete ne nisbette hâdim bir icat olduğu kestirilememiştir."[6]

Matbaanın bulunması ve basımevlerinin yaygınlaştırılmasıyla birlikte Batı'da ve Doğu'da birbirlerine ilişkin, dinsel, bilimsel ve dilbilime ait yapıtların, sözlüklerin çevrildiğini söylüyor[7].

Selim Nüzhet Gerçek, ilk basımevimizin kurulmasından yüz yıl kadar önce, 1627 yılında Nikodemos Metaksas adlı bir Rum rahibin basımevi kurma girişiminde bulunduğunu ve başına gelenleri anlatıyor. İstanbul İngiliz Elçiliği'nin koruması altında matbaasını kuran Metaksas, ilk olarak, 1627 yılında "Museviler Aleyhine Bir Risale" adlı bir kitap basar. Fakat Fransızların ve Cizvitlerin kışkırtması sonucu, 6 Aralık 1628 yılında Yeniçeriler matbaayı basıyorlar ve Metaksas ile İngiliz Konsolosluğu kâtibini hapsediyorlar. Selim Nüzhet Gerçek yeniçerilerin bu tavrını, matbaa düşmanlığına değil, Cizvitlerin Ortodokslara karşı onları kullanmalarına bağlıyor. Bu düşüncesini de, yeniçerilerin matbaaya zarar vermemesine dayandırıyor.

İbrahim Müteferrika'nın, 1729 yılında basımevinde yayın yapmadan önce, "şimşir üzerine oyma kalıplarla ufak tefek şeyler"[8] bastığını belirtiyor. Müteferrika'nın 1719 yılında, Damat İbrahim Paşa'ya sunduğu sanılan Marmara haritasının resmini buna örnek gösteriyor. Ayrıca İbrahim Müteferrika'nın 1724 yılında bir Karadeniz, 1729 yılında bir İran ve (bulunamamış) bir Mısır haritası yaptığını ekliyor.

Selim Nüzhet Gerçek, "Acemperestî" bir beğeninin egemen olduğu III. Ahmet'in padişahlık yaptığı yılların ve "Lâle Devri"nin, matbaacılığın ülkemize gelmesinde ve gelişmesinde önemli bir yere sahip olduğu görüşündedir. Osmanlı Devleti'nin bu yıllarda ulusal ve uluslararası ilişkilerde barış içinde yaşamasının payı büyüktür.

Selim Nüzhet Gerçek, çeşitli tarihsel kaynaklara dayanarak, İbrahim Müteferrika'nın Calvenist mezhebine dahil Macar kökenli bir Hıristiyan olduğunu, papaz olarak yetiştirildiğini, on sekiz yaşında Osmanlılara esir düştüğünü, kurtulması için fidye verilmediğinden İstanbul'da esir olarak satıldığını, çok kötü günler geçirdiğini, Müslüman olmayı kabul etmesi üzerine esirlikten kurtulduğunu, İslâm dinini ve Türk dilini çok iyi kavradığını, böylece hızla yükseldiğini anlatıyor. Müteferrika'nın "Risale-i İslâmiye" adlı değerli bir çalışması olduğunu söylüyor. Dil bilmesi, çok yönlü olması nedeniyle, Damat İbrahim Paşa'nın yakınında olmayı başarmış, basımevi kurmada yardımını kazanmıştır. Selim Nüzhet Gerçek matbaanın bizde geç kurulmasını şöyle açıklıyor:

"Buraya kadar yazdıklarımızdan sarih bir şekilde anlaşılıyor ki, matbaa ve matbaacılık İstanbul'un meçhulü değildi. Yalnız o zaman taassubun nüfuz ve kudretinden korkarak bu san'atı tatbik imkânı elde edilememişti. Daha doğrusu o devre kadar zaman bu icade müsait bir şekil almamıştı."[9]

İbrahim Müteferrika'nın Damat İbrahim Paşa'ya basımevi kurmak için sunduğu bilgilendirici "risale"sinde, basımevi kurulmasının, kitap basımının elle yazmaktan daha ucuza gelmesinden ötürü halk için daha yararlı olacağını, yazarların yapıtlarının daha iyi korunacağını ve yaygınlaşacağını, kitap okumanın daha kolaylaşacağını, kitapların başındaki özet ve sonundaki dizinin aranılan şeyin daha kolay bulunmasını sağlayacağını, taşra kentlerinin kitaplardan daha çok yararlanabileceğini, kütüphaneciliğin yaygınlaşacağını, Osmanlı Devleti'nin kitap basımı yoluyla İslâm halklarına daha çok hizmet edeceğini, Avrupalıların Doğu halklarına ilişkin yanlışlar dolu kitaplar basmasının önleneceğini, Osmanlı Devleti'nin kitap basımına önder olmasıyla İslâm dünyasında şanının ve şerefinin artacağını anlattığını söylüyor.[10]

Selim Nüzhet Gerçek, kurulan basımevini, on yıl İbrahim Müteferrika'nın, iki yıl "Rumeli kadılarından İbrahim ve Anadolu kadılarından Ahmet Efendinin", iki yıl "Vâsıf ve Raşit Efendilerin" ve son dört yılda "yalnız Raşit Efendinin" işlettiğini belirtiyor. 1729'da ilk basılan *Vankulu Lügâti*'nden başlıyarak, 1794'te basılan *Fenn-i Muhasara*'ya kadar geçen sürede yirmi dört kitap basılmıştır.[11] İlk kitapların tarihi konuları içermesine rağmen, son kitapların askerî nitelikli teknik kitaplar olduğu dikkati çekiyor. Ayrıca, 1735-1740 yılları arasında basımevi çalışmamıştır. Karşılaştığı tüm zorluklara rağmen, İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitapların seçiminde de çok titiz davrandığını anlatıyor.

Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*'nın bir yerinde, "kuruluş gayesi büsbütün başka olduğu halde, Türkçe neşriyat yaparak Türk irfanına da hizmet"[12] eden Fransız Elçiliği basımevinin çalışmalarını da anlatıyor. Bu basımevinde, askerliğe yönelik ve Türk-Fransız ticaretinin gelişmesinin bir sonucu olarak, Türk diline ilişkin kitaplar yayınlamıştır.

Türk Matbaacılığı'nın son sayfaları, İbrahim Müteferrika'nın Latinceden çevirdiği, fakat basılmayan bir çalışmayı anlatıyor. Ayrıca kitabın sonunda, matbaacılık konusundaki belgeleri içeren kırk dört resim var.

2. *Türk Temaşası*

Selim Nüzhet Gerçek'in 1930 ve 1942 yıllarında iki kez basılan *Türk Temaşası* adlı kitabı, Meddah, Karagöz ve Orta-oyunu üzerine yapmış olduğu araştırmalarının bir ürünüdür. Geleneksel tiyatromuz konusunda yaptığı bu çalışmadan daha sonra yetkin, çok yönlü araştırmalar yapılmıştır. Fakat *Türk Temaşası* çalışması, araştırmacılara kaynak göstermesi, günümüze yakın yaşayan geleneksel tiyatromuzun kişilerinin tanıtılması açısından önem taşımaktadır.

Selim Nüzhet Gerçek'in tiyatro konusundaki çalışmaları içinde, Türk Tiyatrosu'na ilişkin araştırmaları önemli bir yer tutar. *Türk Temaşası*, geleneksel tiyatromuza ilişkin belgelerin derlenmesini ve kaynakların fazlaca yorumlamadan aktarılmasını içerir. Bu kitap, eski tarihçilerden, vak'anüvislerden, gezgincilerin anılarından ve gününde Türk Tiyatrosu üzerine yapılan çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kitabın ilk bölümünde Meddah'a ilişkin bilgi vardır. Fakat anlatılan, kendisinin de belirttiği gibi, diğer halklardaki meddah geleneği değil, Türk meddah geleneğidir.[13]

Meddahların geçmişte, toplumsal yaşamda önemli bir yere ve saygıya sahip olduklarını, bu konumlarını da meddahlıkları sayesinde kazandıklarını belirtiyor. Fakat meddahlığa ve meddahlara ilişkin bilginin çok az olduğunu da ekliyor. Bu nedenle, Türk, İran ve Arap meddahlarının birbirlerinden yararlanmalarına ve ayrılıklarına tam açıklık getirilemediğini söylüyor. "Meddah hiç şüphesiz bütün şark ve İslâm memleketlerinin ilk ve iptidaî temaşasıdır"[14] diyor, ama meddahın tanımlanması, toplumsal işlevi ve görevlerine ilişkin fazlaca bir bilgi vermiyor. Yalnız, "kıssahan"ları yazılmış öyküleri okuyan, "meddah"ları doğaçlamadan öykü anlatandır diye tanımlarken, meddahların yaptıkları işe kısaca değiniyor.[15]

Meddahların halkın temaşa gereksinimini karşıladıklarını söyleyen Selim Nüzhet Gerçek, Türk meddahlarının dinsel öyküler yerine, ulusal kaynaktan aldıkları konuları anlattıklarını belirtiyor. Selim Nüzhet Gerçek, "kat'i bir tasnif değildir" diyerek, kadın ve erkek meddah ayrımı yapıyor. Kadın meddahların masal, erkek meddahların akla uygun gelen öyküler anlattıklarını söylüyor.

Selim Nüzhet Gerçek, meddahların adları, yaşamları, tavırları, söze girişleri, nasıl sürdürdükleri ve öykülerini nasıl sonladıkları ile günlük yaşamları hakkında bilgi verir. Hangi meddahların, hangi taklitlerde başarılı olduklarını anlatır.

Türk Temaşası kitabının ikinci bölümünde Karagöz sanatımıza ilişkin bilgi veriyor. Gölge oyunu geleneğini Platon'un *Devlet* adlı kitabındaki mağara benzetmesine dayandıran Selim Nüzhet Gerçek "Batılılaşma" sürecimizde küçümsenen Karagöz için "meddahlığın tekamül etmiş

bir şeklidir"[16] diyor. Fakat Karagöz sanatı ve sanatçıları hakkında belge bulamadığını, bunun nedeninin de eski tarihçilerin oyundan uzun uzadıya bahsetmeyi önemsememelerine bağlıyor.

Karagöz'ün kaynağının Mısır'da olduğunu, bu nedenle "Karagöz'ün bir Bizanslı kıptî" olduğunu ve Yıldırım Beyazıt'ın camisinin yapılmasında Hacivat adlı biriyle işi aksatan ve cazalandırılan bir kişi olmadığını belirtiyor. Ona göre, perde ardında gölgeler olarak oynayan tasvirlerin, geleneksel kültüründe "tasavvufî" bir eğilim taşıyan Doğu halklarının -buna bağlı olarak da Türklerin- beğenisini hemen kazanmış, sevilmiştir.

Selim Nüzhet Gerçek, Karagöz'deki tasvirlerin herbirinin, izleyicileri bir güldürü içinde düşündürdüğü görüşündedir. bu nedenle Karagöz sanatçılarının, konu ve kişilerini geliştirmek için büyük çaba sarfettiklerini, ayrıca seyircinin de, Karagöz sanatının gelişiminde yenilik isteyen davranışının katkısına da değiniyor. Fakat bu değişmede Karagöz'ün özünün değişmediğini de ekliyor.

Bugün artık tiyatro araştırmacıları tarafından kabul edilen ve Karagöz'ün üç temel özelliğinden olan açık saçıklığa, Selim Nüzhet Gerçek, "Karagöz'e gayri ahlâkilik isnat edilemez" diyerek karşı çıkıyor.

Çalışmasında, başta Karagöz ve Hacivat olmak üzere, Arap, Acem, Lâz, Arnavut vb. oyun kişilerini tanıtıyor ve özellikleri hakkında bilgi veriyor. Giysileri, ulusal şarkıları, söyleyişleri (telâffuz) ile güldürmeyi sağladıklarını belirtiyor.[17]

Selim Nüzhet Gerçek, son devir Karagöz sanatçılarından kırk iki Türk, on tane de Rum ve Ermeni asıllı kişinin adını sıralıyor. Ayrıca, Karagöz tasvirlerinin hazırlanılışını, "tasvir kesmek"te ünlü olanları tanıtıyor. Fakat Karagöz sanatıyla uğraşanların güvencesizlik ve ilgisizlik yüzünden giderek azaldığını, bunun önlenmesi gerektiğini belirterek şöyle diyor:

"Ümit ederim ki yakın bir âtide bu temenni bir hakikat olur ve son hayalcilerden istifade edilerek bu güzel san'at ihya edilir."[18]

Selim Nüzhet Gerçek, kitabının üçüncü bölümünde, geleneksel tiyatromuz içinde tipleri, biçemi, oynanışı ile önemli bir yer tutan ve Karagöz'deki kişilerin, "perdeden yere inerek"[19] ortaya çıkardıklarını belirttiği Ortaoyunu'nu inceliyor. O, Hacivat'ın Pişekâr, Karagöz'ün Kavuklu olarak seyircinin karşısına çıktığı görüşündedir.

Selim Nüzhet Gerçek, Ortaoyunu'nun, halkın beğeni, söz söyleme yeteneğine dayandığını ve Türkçenin gelişmişliğini, çok yönlülüğünü gösterdiğini belirtir. Fakat, Ortaoyunu hakkındaki kaynak eksikliğinden yakınır.

Ortaoyunu'nun geçmişte bir süre, sünnet düğünlerinde, esnaf eğlencelerinde, peştemal kuşatma törenlerinde oynandığını, böylece halk tarafından çok sevildiğini anlatıyor. Ortaoyunu'nda kullanılan güzel sözlerin, cinasların ve hazırcevaplıkların, seyirciyi güldürürken, dilimizi de inceleştirdiğini belirtiyor. Bunun sonucunda, Ortaoyunu'nda konularının çoğaldığını söyleyen Selim Nüzhet Gerçek, kırk altı oyunun adını sıralıyor.[20]

Eskiden Ortaoyunu'nda curcunaya çıkanlar ve köçekçeler bulunduğunu, ancak bir süre sonra bunların oyunlardan çıkarıldığını, ama oyuna girişin, oyun kişilerinin tavırlarının değişmediğini söylüyor. Yalnız, İstibdat Dönemi'nde Kavuklu'ya "Nekre" dendiğini, Kavuklu'nun biçimini Şükrü Efendi'nin bulduğunu, bu tipe yeni biçimini verenin ise Kör Mehmet olduğunu anlatıyor.

Ortaoyunu'nun tipleri, giysileri, sahne donanımları (aksesuar), özellikleri hakkında bilgi veren Selim Nüzhet Gerçek, Ortaoyuncuların çoğunun adının bile bilinmediğini belirtiyor. Yirmi üç Zenne, yirmi iki Taklit'e çıkan kişinin adlarını verdikten sonra, altı yabancı kökenli Ortaoyuncunun adlarını sıralıyor.[21] Bunların arasından/Abdürrezzak, Komik Kel Hasan, Hamdi Efendi ve Abdi Efendi hakkında kısa bilgi veriyor. Son yıllarda Ortaoyunu ile uğraşanların azaldığını söyledikten sonra, aralarında Küçük İsmail ve Naşit'in bulunduğu Ortaoyuncularının adlarını veriyor. Taklitlerin, Zenne, şive taklidi, İstanbul taklidi ve diğer taklitler olarak dört ana kısımda sınıflanabileceğini anlatıyor.

Türk Temaşası kitabında, bu konuların yanı sıra, geleneksel tiyatromuzun önemli kişilerinin, kostümlerin, dekorlarının, gölge oyunu tasvirlerinin ve bazı belgelerin fotoğrafları vardır.

3. *Türk Gazeteciliği*

1 Kasım 1831 yılında çıkan ilk Türk gazetesi "Takvim-i Vakayi"nin çıkışının 100. yılı nedeniyle, Selim Nüzhet Gerçek *Türk Gazeteciliği*'ni hazırlamıştır. 1931 yılında çıkan bu kitap, gazeteciliğimizin ilk elli yılını tanıtmayı amaçlıyor.

Selim Nüzhet Gerçek, gazetecilik konusunda bir araştırma yapılmadığından ve böyle bir araştırmaya girişildiğinde de belge eksikliğiyle karşılaşılabileceğini şöyle anlatıyor:

"Gazete bizde, gündelik her eşya gibi, biraz hor tutulmuş, tarihi lâyık olduğu veçhile tetkik edilememiştir. İptida böyle bir tetkik yapabilmek için lâzım gelen vesikalar yoktur. Gazete koleksiyonları hiçbir kütüphanemizde tamam değildir."[22]

Selim Nüzhet Gerçek, gazetelerimizin kaç sayı, haftalık mı yoksa günlük mü çıktığı konusunda kesin bilgi eksikliği nedeniyle, bu çalışmayı, gazetelerden bulabildiklerini toplayıp, düzenleyerek oluşturmuş.

Gazeteciliğe ilişkin eksikli, tarih yanlışlarının bulunduğu çalışmalar yapmasına rağmen, Ebüzziya Tevfik'in önemli bilgiler verdiğini, belge derlediğini belirtiyor.

Bizdeki gazetenin gelişimini anlatmadan önce, gazetenin ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimi hakkında bilgi veriyor. İlk gazetenin resmî bir nitelikte Mısır'da çıktığını, Antik Yunan'da gazetenin olup olmadığının bilinmediğini Roma'da duvarlara asılan bir gazete olduğunu, Çin'de ise gazetenin geçmişinin eskiye dayandığını, fakat başlangıcı konusunda bilginin azı olduğunu anlatıyor. Gerçek anlamda gazetenin, 1605 yılında çıktığını, Fransa'daki gazetenin 1631 yılında yayınlanmaya başladığını anlatıyor.

II. Mahmut'un Türkçe bir gazete çıkarma girişiminde bulunduğunu, Esat Efendi, Sarım Efendi ve Sait Bey'i gazete çıkarmakla görevlendirdiğini ve "Takvim-i Vakayi" adını verdiğini söylüyor. II. Mahmut'un bu adı verirken, Mısır'da çıkan "Vakayi-i Mısriyye"den etkilenebileceğini belirtiyor. Çünkü bu gazete Türkçe ve Arapça çıkmaktaymış.

Selim Nüzhet Gerçek, "Takvim-i Vakayi"yi anlatmadan önce, İstanbul'da ve İzmir'de çıkan Fransızca gazeteleri tanıtıyor. 1789 Fransız Devrimi'nden sonra, 1794 yılında Fransızların İstanbul'da gazete çıkarma girişiminde bulunduğunu söylüyor. Fransız Elçiliği bu iş için Alye adlı birini görevlendirmiş. Bu gazeteden amaç, Fransa'daki gelişmelerden, çıkan kanunlardan İstanbul'daki Fransızları haberdar etmek. Adı "Gazette Française de Constantinople"dir.

Bu gazeteden sonra, 1824 yılında İzmir'de Fransızca gazeteler çıkmıştır. İzmir'de çıkan gazeteler konusundaki ilk çalışmayı kendisinin yaptığını söylüyor.[23] İzmir'de çıkan gazetenin adı, "Smyrneen". "Spectateur Oriental" adını alana kadar, düzensiz bir şekilde yayınlanmıştır.

"Spectateur Oriental" Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlık istemesi konusunda İngiltere'yi sorumlu tutmuş ve eleştirmiştir. İngiltere'nin isteği üzerine, İzmir'deki Fransız Konsolosluğu Osmanlı Devleti'nin politikasından yana olan bu gazeteyi yayından kaldırmış. Daha sonra tekrar yayınlanmaya başlıyor. Gazetenin savunduğu düşünceler gene aynı doğrultudadır. Özellikle Aleksandr Blak adlı gazeteci bu konuda önemli yazılar yazıyor. Türk halklarını savunan bu gazeteci, daha sonra "Courrier de Smyrne" adlı gazeteyi çıkarıyor. Daha sonra da "Moniteur Ottoman" adlı bir gazeteyi çıkarmak için İstanbul'a gitmiş. Selim Nüzhet Gerçek, "Bayron'un yükselen sesine karşı Blak Beyin cevap vermesine kim tahammül edebilirdi!" diyerek, Blak'ı yüceltiyor.

Daha sonra "Takvim-i Vakayi", "Ceride-i Havadis", "Tercüman-ı Ahvâl", "Tasvir-i Efkâr", "Ceride-i Askeriye", "Utarit", "Terakki", "Mümeyiz", "Diyojen", "Basiret", "Devir" gibi belli başlı gazetelerle beraber, çıkan di-

ğer gazeteleri kısaca tanıtıyor ve ardından şunları söylüyor:

"Bugüne kadar çıkan gazetelerin de siyasî olmaları lâzım gelirken bunlarda hiçbir siyaset takip edilememiştir. Buna başlıca sebep de siyasî muharrir ve gazetecilerin azlığıdır."[24]

Tarih sırasına göre tanıttığı bu gazetelerde çalışan yazarlar, siyasal ya da ekonomik nedenler yüzünden karşılaştıkları sorunları, içerikleri ve kapanışları hakkında bilgi veriyor.[25] Bu gazetelerde, gazeteciliğin önemi, görevi ve geleceği konusunda yazıların olduğunu belirtiyor. Bizde siyasi gazetelerin 1870 yılından sonra çıktığını belirterek, onları da tanıtmaya çalışıyor.

"İbret", "Hayal", "Tiyatro", "Efkâr", "Medeniyet", "İstikbâl", "Vakit", "Sabah", "Tercüman-ı Hakikat" gibi yayın yaşamımızda önemli bir yer tutan gazetelerin yanı sıra, ayrı yıllar arasında çıkan diğer gazeteleri tanıtıyor.[26] Bu gazetelerin birçoğunun isimlerini değiştirerek, siyasal görüşlerini yaymaya devam ettiklerini belirtiyor.

Selim Nüzhet Gerçek, bu çalışması hakkında şunları söylüyor:

"İlk gazeteleri bulmak bu son senelerin bazı gazetelerini bulmaktan daha kolay oldu. Bu suretle ilk gazeteler hakkında biraz malûmat toplayabildim. Halbuki bu son gazeteler hakkında buna da imkân olmadı. Uğraştığım halde bir şey yapamadım. Fakat yapmak isteyeceklere bir zemin hazırlamış oldum ümit ederim."[27]

1881'den 1908 yılına kadar "istibdat" ve sansürün gazeteleri sindirdiğini söylüyor. II. Meşrutiyet'ten sonra gazetelerin özgür bir şekilde yazdıklarını, fakat "31 Mart Olayı"ndan sonra, gazetelerin gene kapatılma ve sansür tehlikesi ile karşı karşıya kaldıklarını belirtiyor.

Türk Gazeteciliği adlı kitabın sonunda, 1831'den 1881 yılına kadar çıkan gazete ve dergilerin listesini tarih sırasına göre veriyor. Ayrıca kitapta, tanıtılan gazetelerin birçoğunun örneğinin fotoğrafı var.

4. *Türk Taş Basmacılığı*

Selim Nüzhet Gerçek, 1831 yılında Mehmet Hüsrev Paşa'nın çabalarıyla başlatılan taşbasmacılığımız için, 1939 yılında *Türk Taş Basmacılığı* adlı çalışmasını yayınladı. Bu çalışmasında, dünyadaki taşbasmacılığın gelişimine değinerek, bu sanatın bizdeki gelişimini anlatıyor.

Taşa yazı yazma yönteminin 1796 yılında bulunduğunu, taşbasmacılığın ise 1814 yılında oluşturulduğunu belirtiyor. Taşbasmacılığın 1831 yılında başlaması için, "pek erken istifade etmişiz"[28] diyor.

Taşa yazı yazma (litografi) A.Senefelder (1771-1834) tarafından bulunmuş ve geliştirilmiştir. Bu konudaki çalışmalar ve denemeler, bir Fransız tarafından 1814 yılında gerçek biçimine kavuşturulmuştur.[29]

1831 yılında Romanya'ya Fransız Elçisi olarak atanan Jacques Coillol ile akrabası Henry Coillol İstanbul'dan geçerken "yazma eserlerin zerafetine ve nefasetine hayran olurlar"[30] ve bunların taşbasımının yapılmasının kârlı olacağını düşünerek, taşbasmacılık yapmaya başlarlar. J.Coillol Romanya'ya gitmekten vazgeçer.

"O sıralarda, Yeniçerilerden kurtulan memleket"[31] yeniliklere açık olduğundan, taşbasmacılık işi tutar. Selim Nüzhet Gerçek, H.Coillol'un Türkçe öğrendiğini, saray başta olmak üzere, birçok yere taşbasmacılık hakkında bilgi verdiğini söylüyor. O yıllarda her şeyin askerlikle çözümlenmesinden ötürü, "Harbiye Nezaretine intisap yolunu ararlar"[32] ve gerekli yardımı da görürler.

Selim Nüzhet Gerçek'in, hakkındaki çok az bilgi olduğunu belirttiği Mehmet Hüsrev Paşa, Coillol'lara çok yardım eder. O sıralarda Mehmet Hüsrev Paşa geniş yetkilere sahiptir. "Harbiye Nezareti müştemilâtından bir bina bu işe tahsis olunur. Çalışmak ve bu san'atı öğrenmek üzere elli nefer ayrılır."[33]

Taşbasmacılık yoluyla ilk basılan kitap, Mehmet Hüsrev Paşa'nın "Nuhbetüttalim" adlı eseridir. 1831 yılında basılan bu kitabın, 1838'de ikinci baskısı yapılmış. Selim Nüzhet Gerçek, "Nuhbetüttalim çok okunaklı bir nesihle yazılmış ve beyaz, pembe ve mai olmak üzere üç renk kâğıda ve çok itina ile basılmıştır"[34] diyor.

1832 yılında "Nefer Talimi" adlı kitap basılır. Kitap basılamayan 1833 yılından sonra, 1834'de, "Top Alayı Talimi" ve "Talim-ü Asakir-i Piyadegân Maa Topcuyan" adlarında iki kitap yayınlanır. "Müzekkere-i Zabiat" (1835), "Top Bölüğü Talimi" (1836) kitaplarının basımından sonra, 1837 yılında kitap basımı yapılmamıştır. Bu durumda 1836 yılında Mehmet Hüsrev Paşa'nın görevden alınmasının etkisinin büyük olduğunu belirtiyor.[35] Zaten Coillol'lar, matbaacılığı daha kârlı bulduklarından, taşbasmacılığı bırakmışlardır. Matbaacılık işinden çok para kazanıyorlar.

Türk Taş Basmacılığı kitabında, taşbasmacılığımıza ilişkin yirmi resim var.

5. *Tiyatro Tarihi*

Selim Nüzhet Gerçek, 1944 yılında *Tiyatro Tarihi* adlı kitabını yazar. Bu, onun Türk kültür ve sanatı konusu dışına çıkan tek kitaplaşmış çalışmasıdır. Bu çalışmasında, Antik Yunan ve Roma tiyatro yazarları anlatılıyor. Aiskhylos, Sophocles, Euripides, Aristophanes, Seneca ve Plautus'un yaşamları ve oyunları hakkında kısa bilgiler veriyor.

Bu çalışması için, "Yunan şiirinin geçirdiği safhaları tahlile çalışacağım"[36] diyor. Tiyatro tarihi konusuna ilk kez yaklaşan ve ilgi duyanlar için yararlı bir çalışma. Aslında daha sonraları, bu konuya ilişkin, bilimsel nitelikli ve çok yönlü çalışmalar yapılmıştır. Fakat o yıllarda, *Tiyatro Tarihi* çalışması, tiyatromuz açısından önemli.

Tiyatro Tarihi çalışmasında Fransızca yapıtlar kaynak olarak kullanıyor. Bu durumu, çalışmasındaki konuya ilişkin isimlerin, Fransızca yazma ve söyleyişine uygun olarak yansımasında örnekleyebiliriz. Örneğin, Aiskhylos'a Eschyle, Plautus'a Plaute deniliyor ve oyunların çoğunun adı Fransızca yazılmış.

Tiyatro Tarihi adlı çalışmasına, tartışmacı bir anlatım egemen. Anlatımında yeri geldikçe, günündeki tiyatro tarihi alanındaki bilimsel araştırmaların o konulara ilişkin farklı yaklaşımlarını yapıtın içine sokuyor ve karşı çıktığı düşünceleri eleştiriyor.

Bu yazımızda Selim Nüzhet Gerçek'in tarihsel nitelikli incelemelerinin içerdiklerini tanıtmaya çalıştık. Onun çalışmalarına, değerlendirmeci değil, tanıtıcı bir şekilde yaklaşmayı denedik. Belli başlı ve bilinen özel isimler, tanımlamalar dışında, onun yazma biçimini, anlatımını yeğledik. Ayrıca böyle bir tanıtmanın, hem Selim Nüzhet Gerçek'i tanımak hem de gününün tarihsel olana bakış anlayışı ve yöntemi konusunda bilgilenmek açısından yararlı olacağını düşündük.

Hilmi Zafer ŞAHİN

---

[1] S.Nüzhet Gerçek, *Türk Temaşası* (İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1930 [2. bas. 1942]), s.77.
[2] S.Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği* (İstanbul, Devlet Matbaası, 1931), s.77.
[3] S.Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı* (İstanbul, Müteferrika Matbaası, 1939 [1. bas. 1942]), s.8-9.
[4] Yaşar Nabi Nayır, "Selim Nüzhet'in Ardından", *Varlık Dergisi*, Sayı: 300-301, İstanbul, 1-15 Ocak 1946, s.173.
[5] S.Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s.8.
[6] a.g.e. s.18
[7] a.g.e. s.20-21
[8] a.g.e. s.34
[9] a.g.e. s.50
[10] a.g.e. s.50-51
[11] a.g.e. s.84-85 ve s.98
[12] a.g.e. s.99
[13] S. Nüzhet Gerçek, *Türk Temaşası*, s.7
[14] a.g.e. s.5
[15] a.g.e. s.9
[16] a.g.e. s.47
[17] a.g.e. s.72-73
[18] a.g.e. s.98
[19] a.g.e. s.99
[20] a.g.e. s.130-132
[21] a.g.e. s.144-148
[22] S. Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği*, s.5
[23] a.g.e. s.16
[24] a.g.e. s.56
[25] a.g.e. s.30-56
[26] a.g.e. s.57-77
[27] a.g.e. s.77
[28] S.Nüzhet Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı*, s.7
[29] a.g.e. s.8-10
[30] a.g.e. s.11
[31] a.g.e. s.11
[32] a.g.e. s.11
[33] a.g.e. s.12
[34] a.g.e. s.16
[35] a.g.e. s.23
[36] S.Nüzhet Gerçek, *Tiyatro Tarihi*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1944), s.5

ÇERKES KADINLARI

Başta Saray olmak üzere bey, paşa ve öbür seçkinlerle varlıklı kişilerin görkemli harem dairelerini besleyen yabancı dişil kaynaklar, İmparatorluğun gerilemeye başlaması ve de özellikle fetihlerin durması üzerine kurumaya yüz tutar.

Esasen cinsel tutkuyla cinsel korkunun içiçe bulunduğu karanlık bir ortamda kadınların alabildiğine sömürülmesi, tutsak ve cariye pazarlarının inanılmaz kertelerde yozlaşması, çok daha eski dönemlere değin uzanmaktadır. Sözgelişi, İmparatorluğun her alanda doruk noktasını yaşadığı 1583 dolaylarında çıkarılan bir fermanda, şu satırlar bulunmaktadır:

"İstanbul kadısına hükümdür ki: İstanbul'da Beyazistan halkı ve tutsakçıların kimi karı ve genç tutsakçı adına kimi hatunların cariyelerini satıverelim diye pazara getirip erkeklere sözde sattıkları; onların da dişi tutsaklarla birkaç gün yaşadıktan sonra sahiplerine geri verdikleri; kimi tellâlların kendi karılarını pazara getirip onları alıcı gibi göstererek kimi Müslümanların cariyelerini aşağı değere onlara sattıkları; kimi kefilsiz tellâlların kimi cariyeleri erkek odalarına alıp onlara fahişelik yaptırdıkları öğrenilmiştir. Bundan sonra kadınların tutsakçılıktan menedilmesi, kefilsiz tellâlların ortadan kaldırılması, durumları iyi olmayanlara tutsakçılık yaptırılmaması sağlansın".[1]

Çağ ve insanlık dışı, temelinden ve özünden bozuk bir kurumu, salt din izin veriyor diye fermanlarla düzeltmek, durumu iyi olanların tekeline bırakarak iyileştirmek mümkün mü? Kuşkusuz hayır? Nitekim, bu tür fermanlara karşın ne "kadınlar esircilikten men" edilebilir, ne "kefilsiz tellâllar ortadan" kaldırılabilir ve ne de "cariyelere fahişelik yaptırılması" önlenebilir. Tam tersine, çürüme ve kokuşma daha da hızlanır; sınırların ötesinde kuruyan kaynaklar içerde, özellikle Anadolu'da aranmaya, yaratılmaya çalışılır. Bu uğursuz çabaların baş kurbanları da uysal ve alımlı Çerkes kızları olur. "Üç yüz altmış beş günde ancak üç yüz sözcük söyleyen güzel Çerkes kızları," Saray'ın, bey ve paşaların harem dairelerini, acımasız kadın pazarlarının doyumsuz oburluklarını, "beş santimetrekarelik" acılı çiçekleri ve suskuya dönüşen öfkeleriyle yüzlerce yıl süslerler ve beslerler.

Tanzimat'tan sonra, Mehmet Fitkerî Şûenû'nun deyişiyle, "yeni Osmanlılık âleminde de fışkırarak inkişaf istidadını gösteren milliyet meseleleri" (s.21) gündeme geldikte, Çerkesler de uyanmaya başlar ve özellikle kız satmalarına ilişkin saldırılar karşısında, bir tür savunmaya geçerler. Mehmet Fitkerî Şûenû'nun yapıtı, böyle bir çabanın önemli ürünlerinden biri, belki de birincisidir. 1914 yılında, Zerafet Matbaası'nda basılan 63 sahifelik yapıt, *Osmanlı Âlem-i İçtimâiyesinde Çerkes Kadınları* adını taşımaktadır. Bağnaz ve terimleri çoğu kez yanlış kullanan yazar, özellikle Celâl Nuri'nin *Kadınlarımız* adlı yapıtında yer alan "zavallı Çerkes ve Gürcü milletleri, kızlarını en kâbiliyetli metres olmak üzere yetiştirdiler. Birçoğumuzun validesi veya ceddesi [büyükanası] yüz, iki yüz, beş yüz liraya alınmış mallardır"[2] gibi sözlerine ve Osmanlı toplumunu da bu tür olguların bozduğu doğrultusundaki değerlendirmelerine çok kızar ve "yevm-i cedîd, rızk-ı cedîd" (s.7) geçinen soydaşlarını uyarmaya çalışır.

"Eğer eserimle milletdaşlarımı ikaz edebilir, onlara hakikati telkin ile teslih [silâhlandırma] edebilirsem, bilhassa Türk vatandaşlarıma Çerkeslerin ve kadınlarının Osmanlılık âleminde bir âmil-i inhitat [çöküş nedeni] olmadıklarını, bilâkis Osmanlılığın en sadık ve halâskâr [kurtarıcı] bir unsuru olduklarını gösterebilirsem, cidden bahtiyarım". (s.12)

"Halen Çerkes denince nazarlarda yalnız kız tüccarı sıfatı ile tecessüm eden birtakım insanların, birçok zevkperestânın [zevkdüşkünlerinin] tatmin-i zevk ve şehvet uğruna kız yetiştirmekle mükellef tanılan bir mazinin" (s.16) canlanması, Çerkes kadınlarının birer "mal olarak girdikleri" aileleri bozduklarına ilişkin görüşler, Şûenû'ya göre, kesinlikle yanlıştır.

"Çerkesler, edvar-ı mütekaddimede [önceki çağlarda] cihangir bir medeniyet kurarak zamanlarının cihanına ders veren Hitit yahut Hatti'lerin ahfadıdırlar. Çerkeslerin yahut (öbür deyişle) *Âdiğe*'lerin yalnız lisanlarının tetkiki bile Hatti'lerin öz evlâdı olduklarına büyük bir burhandır [kanıttır]" (s.23).

Böylesine köklü ve uygar bir ulusun kadınları ise, girdikleri topluma bozulma ve yıkım değil, olsa olsa refah getirebilirler. Nitekim, "Çerkes kadınlarının muhit-i Osmanî'de âmil-i inhitat oldukları fikr-i zayıfı yanlış ve haksızdır. Kendi secâyâ-i mümtaze ve mecibesine [kendi soyluluğuna ve temiz geçmişine] bu derecelerde bir sadakat ve ehemmiyetle merbut kalan bir neslin kızlar ile teşrik-i hayat eden, onlarla peyda-i sıhriyet [dünürlük] eden Türkler nasıl olur da necâbetten [soyluluktan], ulviyyetten [yücelikten] fesat çıktı, zarar gördüm diyebilirler ve bu söz nasıl kabul ve hazmedilebilir?" (s.23/24).

Yani "bu âlî milletin kızları Türklere yalnız zevk eğlencesi mi olmuşlardır? Acaba asırlardan beri muhafaza edegeldikleri saffiyet-i ahlâkıyye ve nesliyyelerini Türk aile-i içtimâiyesine karışmakla bozmuşlar, bu suretle Türklerin inhitatı, indiras-ı âmillerinden [Türklerin yıkılması ve silinmesi etkenlerinden] mi olmuşlardır? Hayır... Hiçbir zaman". (s.24).

Gerçi, "ihtimal ki Türkler, çerkes kızlarını bir zevk eğlencesi olarak almışlardır. Lâkin onlar vazife-i terbiyetlerini [eğitim görevlerini], belki bilmeyerek icra etmişler, Türkleri evsaf-ı ruhiye ve eşgâl-i bedeniyece yükseltmişlerdir. Mübayenet-i azîme [büyük aykırılık] bize haykırıyor ki, Çerkes kızları Türklere medeniyet ve tekâmül itibarıyle zarar vermemişler; belki ırkıyetlerinde kemâle doğru bir inkılâp vücuda getirmişlerdir. Çerkes kızları Osmanlı Türklüğünde muhit-i aileye [aile çevresine] girmekle saffiyet ve ruhiyet-i ırkıyyesini gaip etmiş, tereddiye [soysuzlaşmaya] sapmış, âmil-i inhitat olmuşsa bunun mesulü kim? Hem bunu Çerkeslikte, Çerkes kızlığında değil, yine Türk muhitinde, Türklükte aramak icap eder". (s.24/25)

Çerkesleri savunayım derken tüm bağnazlar gibi açmazlara saplanan, haksızlıkları kınayayım derken haksız bulduklarının kertesine düşen Mehmet Fitkerî Şûenû, bunca başkaldırı ve dövünmelerine inandırıcı gerekçeler bulmak ister gibidir:

"Annem bana dedi: Oğlum çalış. Milletinin hayatı, milletinin kadınlığı muhteris ve müfteris [hırslı ve azgın] bir sürü insanların temin ve tatmin-i zevk ve debdebesine inhisar ediyor. Feryat et. Büyüdüğün zaman sen bunları kaldırmaya, kaldırtmaya çalış. Bu bir hazan-ı milliyedir. Bülbülün hazan-ı bahara feryadı gibi muzaaf [katmerli] bir elem ile sen de haykır" (s.29)

"İşte, hemşiren belki Saray denilen zindanda, belki kâşane denilen bir demirkafeste yabancı bir ocak başında ağlıyor, inliyor. Bu, yalnız bizde değil; köyümüzü gez, bak, karalar bağlamış kaç anne görecek; kahrından alnı buruşmamış, saçı kırışmamış kaç kadın bulacaksın?" (s.29)

Yazarın kurgulamasına göre, oğlu Mehmet Fitkerî Şûenû'yu bir özgörevle donatan anne, sonunda verem olarak ölür. Hayırlı oğul Fitkerî, ayağında demirçarık, kızkardeşi Behice'yi aramaya koyulur. Acılı Behice, "Abdülhamit'in Saray-ı istibdadında teverrüm edip [verem olup] mansubundan birinin hanesinde ebediyete intikal" (s.30) etmiştir. Behice'nin oralara nasıl gittiğini es geçen Şûenû, derisinin dışına çıkabilmek için kendini iyice zorlayarak şöyle haykırır:

"Ben sanırım ki, bütün kadınlar Çerkestir. Bütün kadınlar âlemin tahkirine uğrayan bir milletin çalınmış, satılmış kızlarıdır. Belki bu muhit-i Osmanî'de bir mütefekkir riya perdesini, yalan maskesini yırtacak bir cesaretle bu bedbaht ve fakat âlî milletin insan pazarından, kız ticaretinden vazgeçmesi lüzûmunu feryat eder diyor ve bekliyordum. Fakat heyhat, ümitlerim hep boşa çıktı". (s.32,34)

---

1 Ahmet Refik [Altınay], *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, 2. Bas. (İstanbul, Maarif Vek., 1935), s.42.

2 Celâl Nuri, *Kadınlarımız* (İstanbul, Matbaai İçtihad, 1331/1914), s.131.

"Filhakika şimdi evvelleri gibi esir pazarları, esirciler yok. Fakat buna mukabil gizli satışlar var. Evveli hususî mahallere inhisar eden kız ticarethaneleri şimdi her salon, her mahfil... Bir de evveli para ile rütbe ile satmak vardı. Şimdi hatıra binaen takdimcilik var. Parasız vermek var". (s.27/28)

Kısaca dendikte, özellikle "Çerkes kızlarının sirkat ve füruhtu [çalınması ve satılması] veya ithaf ve takdimleri, gayr-i resmî ve fakat yarı gizli gene devam ediyor. Çerkes kızlarının zeval-i Osmanî'ye vasıta olduklarını söyleyen mütefekkirler nerede? Kendileri gibi hisli, vicdanlı, duygulu birer insan olan zavallı Çerkes kızlarının alım satımlarına niçin feryat edilmiyor? Yoksa bu kızlar, *10 Temmuz Kanun-i Esasiyesi*'nin, ondan daha evvel *Avrupa Kanun-i Medenîsi*'nin bahşettiği hürriyet-i şahsiyeden, hukuk-i beşerîden istifadeye lâyık bir derekede mi değiller"? (s.34)

"Kuşkusuz hayır! Bundaki sâik, *Cariyesiz Yaşanmaz* zu'm-ı batıla [yanlış kanısı] ile hareket eden ağniyâ [büyükler] bin bir vasıta ile aratıyor taratıyor bir bîçareyi|buldular mı, iğfal edinceye kadar uğraşarak birkaç ayda bir üç beş kuruş vermek suretiyle ve fakat tatlı vaadlerle elinden kızını alıyorlar. Eski esirciler gibi bu işi kendine meslek edinmiş, bu yüzden para kazanan ne kadar kasap var, canavar var". (s.44/45)

İyi güzel de satılanlar, arananlar, daha çok tutulanlar acaba neden Çerkes kızları oluyor? Mehmet Fitkerî Şûenû, "ben de bir Çerkes sıfatıyla bunu kendime sordum" (s.48/49) dedikten sonra, soruyu şöyle yanıtlıyor:

"Bunu, Çerkeslerin tenâsüp ve hüsn, ahlâk ve ruhiyet hususunda, yani teşkilât-ı ruhiyyece Türklere faik ve onlardan daha dilâşup bir vasfı haiz bulunmalarında aranmalıdır. (Ayrıca) Çerkeslerin, kendi kızlarını İstanbul'a gönderenlerin taltiflere, ihsanlara garkedildiğini görmek gibi bir teşvik, bir rağbet de "(s.51/52) kız satma eğilimlerini artırmıştır. Bu nitelik ve özendirmeler, "bir diyar-ı İslâmda öleyim emel-i safiyanesiyle terk-i vatan ederek Osmanlı ülkesine duhûl eden" ve "ilk defa kızlarını insan pazarına götürenler" olmakla birlikte, "bu satılanlar kendi kızları değil, belki kölelerinin mahsulleri" (s.40) olan Çerkesler arasında, "özellikle Abazalarla öbür Çerkes kabilelerini" alabildiğine etkilenmiş ve onları, "birbirlerinin kızlarını çalıp füruhta kadar" ileri götürmüştür. Nitekim, "birçok zamanlar İstanbul esir pazarlarında piyasaya çıkan bu mahlûklar" olmuştur. "Abazalarca söylenmekte olan şarkılarda, muhasım Çerkesler bir parça ekmek için kız satmakla itham ve tahkir edilmektedir". (s.50)

İşin tutumsal ve tecimsel yanlarını bir yana bırakan Fitkerî'ye göre, Osmanlının kız ve genç erkeklere düşkünlüğü de bu tür metaların sergilendiği pazarları çekici kılmıştır. Nitekim, "harplerde esir edilen genç delikanlıların en yakışıklı ve güzel olanları, yine on üç, on dört yaşlarındaki esirelerle beraber zamanın âzam ricaline [büyük orun sahiplerine], hattâ padişahân-ı âzamına takdim ve ithaf edilmekte ve bu sayede mazhar-ı en'am [nimetler] ve âtifet olunmaktaydı. Harem dairelerine bir nazar edelim. Halayık, odalık, cariye sürüleri yanında bir de İçoğlanları takımı manzûremiz olamaz mı [görmez miyiz]"? (s.61/62)

Hüseyin KILIÇ

TUNAYA'NIN *SİYASAL PARTİLER*'İNİN YENİ BASIMI VE "PARAMİLİTER" BİR DERNEKLE İLGİLİ EK BİLGİ VE BELGELER

Prof.Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın 1952 yılında yayımladığı, *Türkiye'de Siyasî Partiler* kitabı, kısa sürede klâsik bir kaynak olmuştu. 32 yıl sonra, bir bölümünün yeni basımı yapıldı. Bir "giriş"le dört "kitap"tan oluşan eski basım 800 sayfaydı. Elimizdeki yeni basım, o yapıtın bölündüğü beş ciltten ilki oluyor. Eski basımın aşağı yukarı II. kitabının 1. kısmına (160-400'üncü sayfalar arasına, yani 240 sayfasına) karşılık olan bu birinci cilt tam 700 sayfa. Bir başka deyişle, üç katına yakın genişletilmiş. Hocamızın ellerine sağlık. Dileriz, ömrü uzun, sağlığı yerinde olsun; bize vaad ettiği öteki ciltleri de yayımlasın.

Ben Tunaya'nın Önsöz'ünde dostlarına cömertçe sunduğu teşekkürlerden payıma düşenlere lâyık olacak kadar kendisine yardım edemedim; ama çalışmalarının bir döneminde, yaptığı işin büyüklüğünü gözlemleyebilecek kadar yakınında oldum. Böyle geniş ve kapsamlı bir yapıtta, doğal "eksik"lerin yanı sıra, düzeltilmesi gereken yanlışların da bulunması, adeta kaçınılmaz bir zorunluk. Bunlar, hiç kuşkusuz, zamanla ortaya konulacaktır. Ben burada *Siyasal Partiler*'de işlenen bir derneğe ilişkin bazı ek bilgi ve belgeleri açıklayarak, hocamıza ve onun anıtsal yapıtına karşı saygı ödevimi yerine getirmek istiyorum.

Eski basımda yokken, yeni kitapta yer verilen bir derneğin tanıtımı şöyle başlamakta: *"Müdafaa-i Milliye (Ulusal Korunma* [Savunma!] *Cemiyeti, Müzaheret-i Milliye (Ulusal Yardım) Cemiyeti'nin amacı genişletilerek kurulmuş bir örgüttür. Müzaheret-i Milliye Cemiyeti Trablusgarp Savaşı dolayısıyla 1 Mayıs 1913 tarihinde kurulmuştu. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 13 Şubat 1914'te Balkan Savaşları'nın umutsuzluk dolu havası içinde kurulmuştur."* (s.448)[1]

Bu paragrafta verilen bilgiler, bana kendi içlerinde tutarsız göründü. Müzaheret-i Milliye Cemiyeti, ileride Müdafaa-i Milliye'ye dönüşecek de olsa, nasıl "Trablusgarp Savaşı dolayısıyla 1 Mayıs 1913 tarihinde kurulmuş" olabilir? Trablusgarp Savaşı, 6,5 ay önce, 15 Ekim 1912 tarihli Uşi Antlaşması'yla sona ermişti. Asıl Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunun da "13 Şubat 1914'te Balkan Savaşları'nın umutsuzluk dolu havası içinde" olduğu, keza doğru olamaz. Osmanlı devleti, yine bu tarihten altı-yedi ay önce, 20 Temmuz 1913'te Edirne'yi Bulgarlardan geri alarak, o savaşı olabildiğince başarılı bir sonuca ulaştırmış, 1914 başlarında artık umutsuzluk falan kalmamıştı.

Kaldı ki, yine Tunaya'nın yeni kitabında (s.481) şöyle bir bilgi var: *"Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti: Balkan Savaşları karşısında bir yardım cemiyeti olarak, 1913 yılında kurulmuş olan bu dernek 26 Kânunusâni (8 Şubat) ve 2 Şubat (15 Şubat) tarihlerinde Darülfünun'da yaptığı toplantılarla, Osmanlı kadınlarının topluca sesini duyurmuş ve usta kadın konuşmacıların ortaya çıkmasını sağlamıştır."* (Hesapça, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kuruluşundan tam bir yıl önce bir kadın kolu oluşturmuş bulunuyor!)

Tunaya Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluş tarihini, tam metnini sunduğu, *değiştirilmiş* dernek tüzüğünün bakanlar kurulunca onaylandıktan sonra ilân edildiği 31 Temmuz 1330 (13 Ağustos 1914) tarihli bir padişah iradesinden almış. Tüzüğün 1. maddesinde ise, derneğin 19 Kânunusâni 1329'da tesis edildiği yazılıymış. (Bölümün başında, Tunaya nereden çıkardığını anlamadığım 31 Kânunusâni 1329 tarihinden hesap yaptığı için, 13 Şubat 1914 gününe ulaşıyor; ama gerçekte bu, 19 Ocaktan hesaplanınca, 1 Şubat eder.)

Aslında, derneğin kuruluş yılı 1329 değil, 1328 olmalı; tam günü de, 1328 yılı 1912'nin 13 Martı'ndan başlayıp, 1913'ün 12 Martı'nda sonra erdiğine göre, 1 Şubat *1913*. Ya hocanın kullandığı metinde bir dizgi hatası var, ya da not alırken kazayla değiştirmiş. Zaten, bu tarih derneğin *resmen* kuruluşuna aittir. *Fiilen* Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, İttihat ve Te-

[1] Oysa, Hikmet Bayur "İslâmcı öz" taşıyan Müzaheret-i Milliye Cemiyeti'nin, 1328 Eylülü'nde kurulmuş olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin yerine geçmek üzere Haziran 1329 (1913)'da oluşturulduğunu yazmaktadır: *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II-Kısım IV (Ankara: T.Tarih Kurumu, 1983), 2.bas. s. 497.

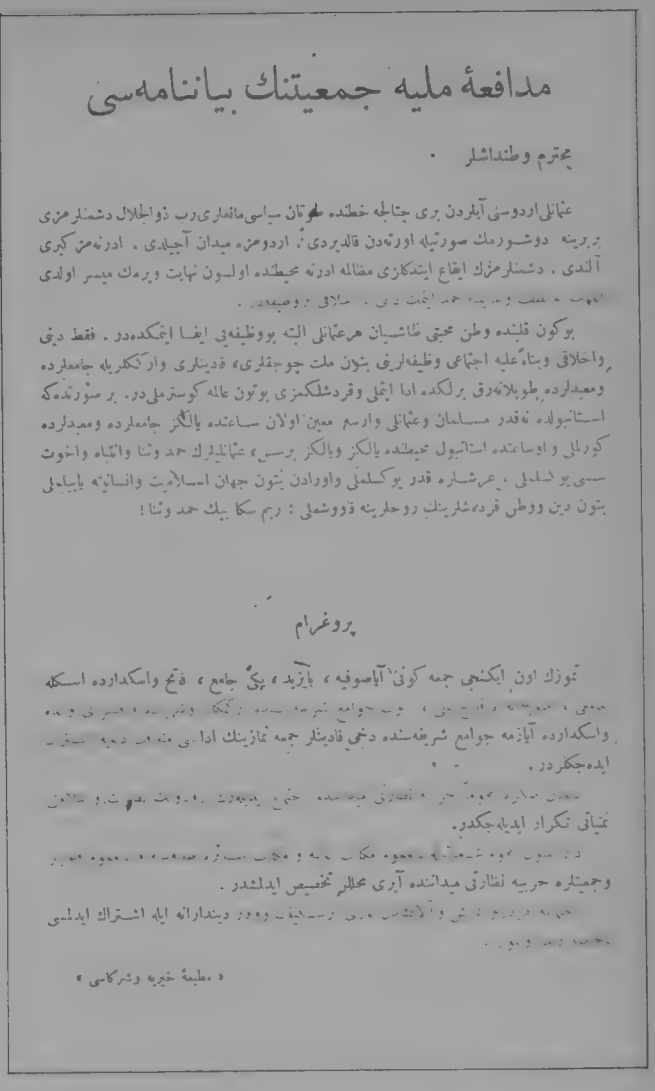

مدافعهٔ ملیه جمعیتنك بیانامه‌سی

محترم وطنداشلر .

عثمانلی اردوسی آیلردن بری جنابله خطه‌ده طوتان سیاسی مانعلری رب ذوالجلال دشمنلرمزی بزدن دوشورمك صورتیله اورتهدن قالدیردی . اردوسزه میدان آچیلدی . ادرنه‌مز گیری آلندی . دشمنلرمزك ایقاع ایتدکلری مظالم ادرنه محیطنده اولسون نهایت ویرمك میسر اولدی

بوگون قلبنده وطن محبتی طاشیان هرعثمانلی البته بووظیفه‌یی ایفا ایتمکده‌در . فقط دینی واخلاقی وبناءً علیه اجتماعی وظیفه‌لرینی بتون ملت چوجقلری، قدینلری وارککلریله جامعلرده ومعبدلرده طوپلاندقدن برلکده ادا ایتمك وقردشلکمزی بوتون عاله کوسترمك‌در . بو سوزدنده که استانبولده نه‌قدر مسلمان وعثمانلی وارسه معین اولان ساعتده یالکز جامعلرده ومعبدلرده کوردلی و اویاندیغی استانبول محیطنده یالکز ویالکز برسس، عثمانلیلرك حد وتا واتفاق واخوت سسی یوکسلدیکی، عرشلره قدر یوکسلدیکی واوردن بتون جهان اسلامیت وانسانیته یایلدیغی بتون دین ووطن قرده‌شلرینك روحلرینه ذووشملی : رحم سکا یك حد وتا !

پروغرام

تموزك اون ایکنجی جمه کونی آیاصوفیه ، بایزید ، یکی جامع ، فاتح واسکدارده اسکله جمعی ، حمیدیه ، [illegible] جوار جوامع شریفه‌سنده [illegible] واسکدارده آیازمه جوامع شریفه‌سنده دینی قادینلر جمه نمازینك ادا یی متعاقب [illegible] ایده‌جکلردر .

[illegible] تمیاتی تکرار ایدیله‌جکدر.

[illegible] وجمیعتلره حربیه نظارتی میدانده آیری محللر تخصیص ایدلشدر .

[illegible] « مطبعهٔ خیریه وشرکاسی »

Tanin'nin 1911 yılı Eylül ayı sonlarında Selânik'te toplanan kongresinin hemen ertesinde, yani 16 ay önce kurulmuştur.

Değerli araştırıcı Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki* kitabında (2.bas., Kaynak Yay., 1984, s.167), şu bilgileri veriyor:

"Savaştan ötürü olağan gündemden vazgeçildi ve kongre 'Müdafaa-i Milliye Cemiyeti' adını aldı. dn.20: Tunaya, Partiler, *s.191-2.* [Kitabın eski basımının o sayfalarında, 1911 Kongresi'nden söz ediliyor, ama İttihat ve Terakki'nin böyle bir ad değişikliği yaptığı söylenmiyor. Hernalde, Ahmad'ın kaynağı, notun devamındadır.] *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunu ilân eden bildiri 5 Ekim 1911 tarihini taşıyordu. Sekiz kişiden kurulu bu örgütün görevi, gönüllü asker toplamaktı. Müslüman olmayan toplumların din adamları kanalıyla bu örgütle ilişki kurup, işbirliği yapmaları isteniyordu.* Bkz. Tanin, *6 Ekim 1911 ve Lowther'den Grey'e, Tarabya, 6 Ekim 1911 tarih ve 'gizli' 689 sayılı yazı (İng.Dışişleri Bak. Arşivi no. 371/1253/39719)."*

Bu, belki Müdafaa-i Milliye değil de, Tunaya'nın sözünü ettiği Müzaheret-i Milliye'dir diyeceğim, ama yine tarihler tutmuyor. Hocanın 1 Mayıs 1913'e gösterdiği kaynak, 28 Haziran 1913 tarihli *Tanin* gazetesi.

Feroz Ahmad, resmî kuruluş hakkında da şunları yazıyor (s.210):

23 Ocak 1913'te yapılan Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra; *"Bu iyimserlik havası içinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti Talât'ın teşvikiyle 1 Şubat'ta 'Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ni kuruyordu. Bu yarı-askerî kuruluşun amacı, bütün ülkeyi savaşa seferber etmek ve dolayısıyla hükümetin savaşı sürdürmesine yardımcı olmaktı. Bu cemiyetin belli başlı faaliyetlerinden biri de, halktan para toplamaktı. dn.9:* Stamboul, *3 Şubat 1913; Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin aldığı kararlar için bkz.* Stamboul, *4 Şubat 1913."*

Gelelim, benim bu dernek konusuna eklemek istediğim belgelere.[2] (Bunlar elime yeni geçti, yoksa elbette Tunaya'ya verirdim). Bir kere, 25 Temmuz 1913 günü için derneğin düzenlediği şükran duası ve gösteriyle ilgili şu bildiri var:

MÜDAFAA-İ MİLLİYE CEMİYETİNİN BEYANNAMESİ

Muhterem Vatandaşlar

Osmanlı Ordusunu aylardan beri Çatalca hattında tutan siyasî manialarRabb-ı zülcelâl düşmanlarımızı birbirine düşürmek suretiyle ortadan kaldırdı. Ordumuza meydan açıldı. Edirne'miz geri alındı. Düşmanlarımızın ika ettikleri mezalime Edirne muhitinde olsun nihayet vermek müyesser oldu. Allahın bu lütuf ve inayetine hamd etmek dinî, ahlâkî bir vazifedir.

Bugün kalbinde vatan muhabbeti taşıyan her Osmanlı elbette bu vazifeyi ifa etmektedir. Fakat dinî ve ahlâkî ve binaenaleyh içtimaî vazifelerini bütün millet çocukları, kadınları ve erkekleriyle camilerde ve mabetlerde toplanarak birlikte eda etmeli ve kardeşliğimizi bütün âleme göstermelidir. Bir surette ki, İstanbul'da ne kadar Müslüman ve Osmanlı varsa muayen olan saatte yalnız camilerde ve mabetlerde görülmeli ve o saatte İstanbul muhitinde yalnız ve yalnız bir ses, Osmanlıların hamdüsena ve intibah ve uhuvvet sesi yükselmeli, arşlara kadar yükselmeli ve oradan bütün cihan-ı İslâmiyet ve insaniyete yayılmalı, bütün din ve vatan kardeşlerinin ruhlarına kavuşmalı: Rabbim sana büyük hamdüsena!

Program

Temmuzun onikinci Cuma günü Ayasofya, Bayezıd, Yeni Cami, Fatih ve Üsküdar'da İskele Camii, Tophane'de Kılıç Ali, Eyüb cevami-i şerifesinde erkekler ve Şehzade ve Aksaray Valide ve Üsküdar'da Ayazma cevami-i şerifesinde dahi kadınlar Cuma namazlarının edasını müteakib duaya iştirak edeceklerdir.

Duadan sonra umumen Harbiye Nezareti meydanında içtimâ edilerek ordunun nusret ve selâmeti temenniyatı tekrar edilecektir.

Darülfünun umum şubeleriyle bilumum mekâtib-i âliye ve mekâtib-i saire talebesine ve bilumum klübler ve cemiyetlere Harbiye Nezareti meydanında ayrı mahaller tahsis edilmiştir.

İçtimâa her türlü nümayiş ve alâyişten âri bir sükûnet ve vakar-ı dindarane ile iştirak edilmesi bilhassa rica olunur.

Matbaa-i Hayriye ve şürekâsı

---

[2] Ankara'daki Millî Kütüphane'de bir de Müdafaa-i Milliye dergisinin 25-48'inci sayılarını buldum (1962 SÇ 209): *Müdafaa-i Milliye - Askerî ve Fennî Osmanlı Gazetesidir.* Başlığın üstündeki slogan: "Zabt ü rabt [disiplin] kuvveti, kuvvet ise vatanın terakkisini vücuda getirir." Anlaşılan, 1 Mart 1911 (15 Şubat 1326)'dan itibaren her ayın birinci ve onbeşinci günlerinde Türkçe, Fransızca ve Almanca olarak çıkan, tabloid boydaki 22-24 sayfalık bu süreli yayının, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'yle bir ilgisi yoktur. Aynı kütüphanede bulunan (1962 SB 73), 1916 yılına ait büyük boy, tek yapraklı bir sayı, derginin o tarihte yalnız Türkçe bir "risale-i askeriye" olarak yayınına devam ettiğini gösteriyor. Gelecek aylarda söz konusu "gazete"den yararlanarak bir yazı hazırlayacağım *Tarih ve Toplum* için.

Burada sunmak istediğim ikinci belge, Sayın Yegân Berktay hanımefendinin, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti İzmir Merkez Şubesi Veznedarı olan babası Başık Hacı Mustafa Efendi'den kalma, o şubeye ait bir hesap defteri. Anlaşılan, daha bu dernek resmen kurulmadan önce, 1912 Ekimi'nde, Tunaya'daki tüzüğün 4. maddesinin 3. fıkrasında da öngörüldüğü üzere, İzmir'de bir Merkez şubesi oluşturulmuş. Elimizdeki defter, bu tarihten Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar yaklaşık iki yıllık bir süreyi kapsıyor. Gelen aidat kayıtlarına bakarak, derneğin o yörede nerelerde örgütlendiğini, harcama kalemlerinden de ne gibi faaliyetler gösterdiğini belirleyebiliyoruz.

Karşılıklı 9 çift sayfadan oluşan bu belgenin, örnek olarak son iki sayfasının fotokopisini ve çevrimyazısını veriyoruz:

Resmî adı "Aydın Vilâyeti" olan ve Ege bölgesinin tümünü kapsayan İzmir'in o zamanki idarî taksimatını Şemsettin Sâmi'nin *Kamus-ül Alâm*'ından çıkardım,[3] bu defterdeki aidatı şubelerin adlarıyla karşılaştırdım. Derneğin bütün sancak ve kazalarda örgütlenmiş bulunduğunu, ayrıca birçok nahiye ve karyelerde de şubeler açtığını saptadım.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti İzmir Şube-i Merkeziyesi, iki yılda 30.000 lira toplamış görünüyor. Altın fiyatıyla hesap yapmak doğru olmamakla birlikte, o yoldan, bunun şimdiki parayla 1 milyar lira

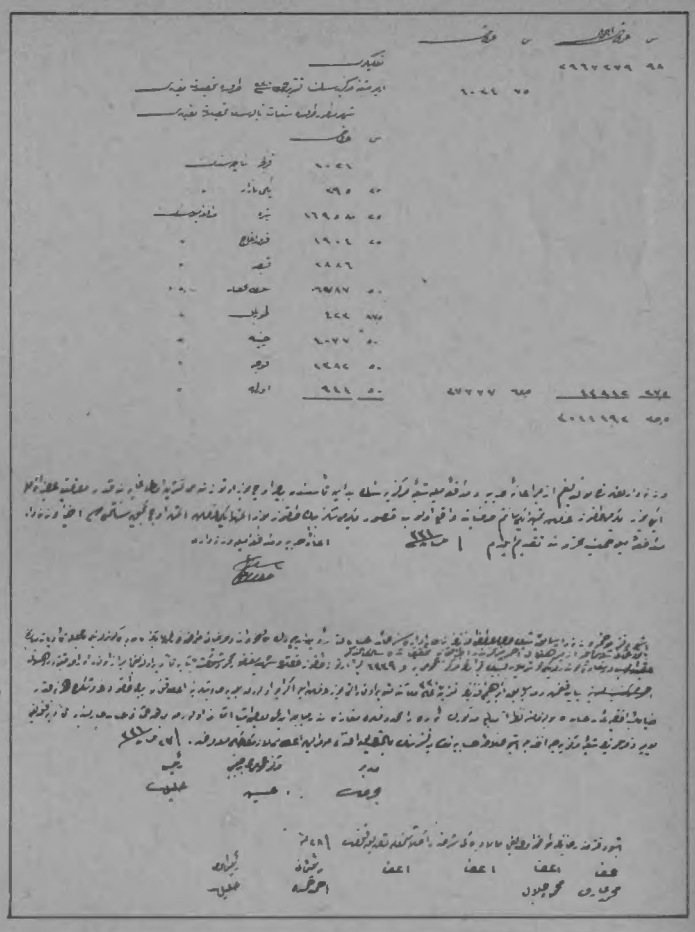

"İzmir Müdafaa-i Milliye şube-i merkeziyesinin bidayet-i teşkilinden 1330 senesi Teşrinievveli nihayesine kadar varidat ve masarifat-i nakdiyesini mutazammın hülâsa-i hesabiyesidir."

	Kuruş	S[antim]	İCMAL	Kuruş	S[antim]
Nakl-i yekûn				2.967.379	98
İzmir şube-i merkeziyesinin Teşrinievvel 330 zarfında tahsilat-ı nakdivesi	6.034	75			
şehr-i mezkûr zarfında şuabat-ı taliyesinden tahsilat-ı nakdiyesi					
Kuruş S.					
1.021	Karınca nahiyesinden				
395 25	Yenibazar nahiyesinden				
16.958 25	Tire Müdafaa-i Milliyesinden				
1.904 25	Kırkağaç "				
2.886	Kasaba "				
6.787 50	Seferhisar "				
423 875	Torbalı "				
4.077 50	Çine "				
1.382 50	Foça "				
941 50	Urla "	37.777	625	43.812	375
				3.011.192	35.5

Veznedarlığında bulunduğum İzmir İane-i Harbiye ve Müdafaa-i Milliye şube-i merkeziyesinin bidayet-i tesisinden 1330 senesi Teşrinievveli nihayetine kadar marifet-i âcizanem ile 229 kuruş 72 santim sarfiyat vaki' olup kusur 28.962 kuruş 63.5 santimi ise ahiren veznedar-ı Müdafaa-i Milliye Cemiyet-i muhteremesine takdim eyledim. 1 Mart 331

İane-i Harbiye ve Müdafaa-i Milliye veznedarı
(İmza)

İşbu defter-i muvazzah veznedâr-ı sâbık Başık Hacı Mustafa Efendi'nin zaman-ı idaresine ait hesabâtı rü'yet edilerek, me'huzât ve sarfiyatı muvafık görülmüş yalnız bâlâda görüldüğü vechile tediyat meyanında Bank-ı Osmanî şubesi ile İzmir Hilâl-i Ahmer merkezinden icra kılınan tahkikatta salifüzzikr Dersaadet'e gönderildiği gösterilen beş bin liranın merkez-i umûmiye ve 6.339 lira 39 kuruşun şehîd-i mağfûr Mahmud Şevket Paşa'ya te'diye olunduğunu ibrâz olunan evrâk-ı müsbiteden ve Hilâl-i Ahmer Merkezi'ne gönder[ildiği] beyân kılınmış ve müdîr-i sâbık İbrahim Efendi'nin Teşrinisânî 330 maaşına tediye olunan 600 kuruş ile ikrâmiye olarak belediye çavuşlarına ita kılınan 1.009 kuruşun da her ne kadar Ziyâ Beyefendi'ye hesâbda bulunamamasına nazaran beyân-ı mezkûrun Erera Mahdûmları mağazasından mübayaa edilmiş olan eşya esmânı olarak Bank-ı Osmanî hesaphânesinde tediye kılındığı yevmiye defterinin şube-i merkeziyece ahzıyla işbu hülasa-i hesâbiyenin birleşmesinin bi't-tasdik Efendi-i mümâileyhe itası lâzım geleceği mârûzdur. 28 Mart 331

Müdür	Merkez-i umumi muhasebecisi	Reis
(İmza)	Hüseyin	Halil

İşbu defter münderecatının doğru olduğu bâlâdaki şerhten anlaşılmakla tasdik kılındı. 28

âzâ	âzâ	âzâ	âzâ	Reis-i sani	Reis-i evvel
Mehmed Ârif	Mahmud Celâl			Ahmed Hamdi	Halil

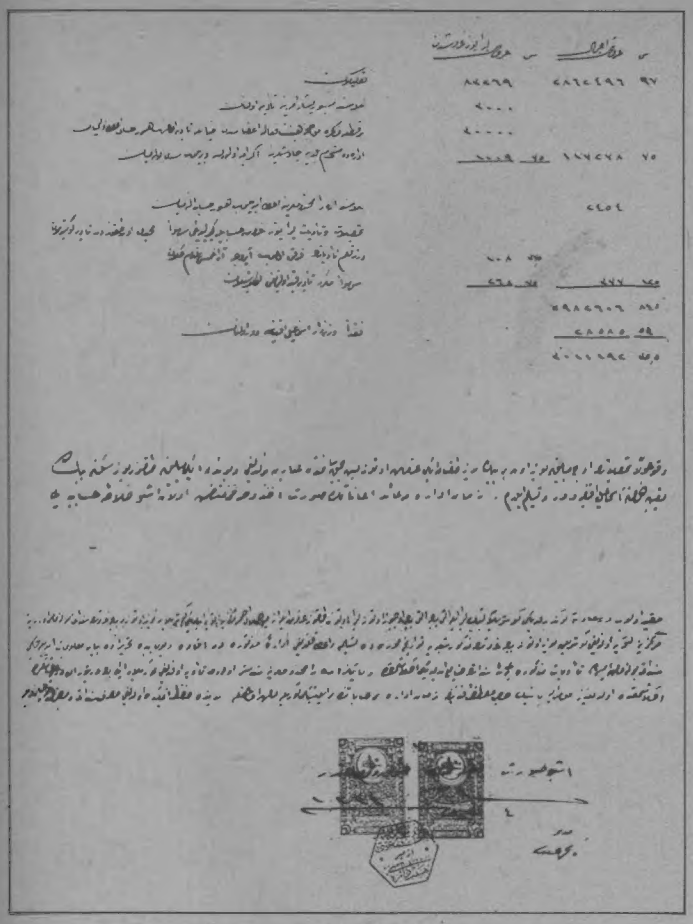

kadar tuttuğunu düşünebiliriz. Dernek, bu paranın bir bölümünü, İstanbul'daki genel merkeze ve doğrudan doğruya Savaş Bakanlığı'na vb. göndermiş, bir bölümüyle de ordu gereksinimi için yiyecek (un, koyun, kavurma, saman), giyecek (çorap, eldiven, kuşak, kaput bezi, muşamba, çuha, uçkurluk fitil), inşaat malzemesi (kereste, çimento), çeşitli araç ve gereçler (dikiş makinesi, eyer, koşum takımları), satın alıp birliklere yollamış, görevlilerin ücret ve yolluklarıyla diğer giderlerini karşılamış.

Yukarıda yayımladığımız son gelir sayfasında imzası bulunan âzâ Mahmut Celâl (Bayar), anılarının bir dipnotunda, derneğin İzmir'de Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki etkinlikleri hakkında şunları anlatıyor (*Ben de Yazdım*, cilt 5, s. 1545-46/dn.2):

"Müdafaa-i Milliye Cemiyeti harb münasebetiyle gayretini arttırmıştı. Fukara için 'aş evleri' açıldı. İzmir'de her gün ortalama 10.000 fakire ekmek, yemek vermek imkânını buldu. Bir zamanlar bu miktar günde 30.000'i aştı. Sabahları etli çorba, öğle ve akşam sebze veriliyordu. Mukabilinde yalnız 20 para alınıyordu. Ekmek, haftada bir defa verilen hoşaf bedava idi. Öksüzler Yurdu'nda 500 çocuğun maddî ve manevî ihtiyaçları karşılanıyordu.

Orduya yardım şubesinin idaresinde 'iş evleri' açılmıştı. El tezgâhlarında asker ai-

	Kuruş Lira yüz kuruştan	S[antim]	İCMAL	Kuruş	S[antim]
Nakl-i yekûn	83.269			2.862.496	97
Bilâ-sened Mösyö Rişar emrine tediye olunan	3.000				
Bir kıt'a müzekkere mucibince hey'eti faaliye âzasından Ziyâ Beye tediye olunup henüz cay-ı ita olunmayan	30.000				
İdarede müstahdem belediye çavuşlarına ikramiye olarak verilip senedi bulunmayan	1.009	75		117.278	75
Bilâ-sened Erera Mahdumlarına ita edilip henüz hesaba alınmayan				2.454	
Tahsilat ve tediyat lira 100 kuruş hesabıyla geçirildiği sehven mecidiye 19'dan tediye gösterilen 4 kalem tediyatın farkı olup ayrıca aranılınası lâzım gelen	108	375			
Sehven mükerrer tediye ve kayd olunduğu anlaşılan	268	75		377	125
				2.982.606	845
Nakden veznedar İsmail Efendi'ye devrolunan				28.585	59
				3.011.192	35.5

Vukû'bulan tahsilâtın üç milyon yüz on bir bin yüz doksan iki kuruş otuz beş buçuk santimden ibaret bulunduğu ve bundan iki milyon dokuz yüz seksen bin yetmiş kuruşu İsmail Efendi'ye devir ve teslim eyledim. Zaman-ı idareme ait ianâtın suret-i ahz u sarfını mutazammın olan işbu hülâsa-i hesabiyeyi

mukayyed olup Dersaadet'e gönderildiği gösterilen bin lira ile altı bin üç yüz otuz lira otuz dokuz kuruş ile İzmir Hilâl-i Ahmer merkezine tediye edildiği gösterilen yüz otuz bir buçuk kuruşun senedâtı bulunmaması üzerine merkezine tediye olunduğu gösterilen yüz otuz bin kuruş mezkûr şubeye tevarih-i muharrerede teslim ve ita kılındığı irade-i mezkûreden ifâde ve bu bâbda tahriren de beyan-ı malûmât edileceği, senedât-ı bulunamamış ise tediyat-ı mezkûreye ait senedât zâyi edildiği anlaşılmakta ve yalnız Erera Mahdumlarına senetsiz olarak tediye olunduğu görülen iki bin dört yüz elli dört kuruşun da anlaşılmakta olduğundan mumaileyh Başık Hacı Mustafa Efendi'ye zaman-ı idaresi hesabatında bir irtikâbı(?) görülememiş olmağla yeddinde hıfz etmekte olduğu masraf senedâtı ve makbuz koçanlarıyla.

İşbu suret aslı ile muvafık ve mutabıktır.
4 Kasım 1331 Müdür
(İmza)

[Pul ve Mühür]

leleri çalıştırılıyor, dokudukları mallar orduya gönderiliyordu. İki ay içinde İzmir'den 300.000 parça kışlık hediye toplanmıştı. Cemiyetin ayrıca memleket sporuna geniş yardımı vardı.

Kadın, erkek İzmirliler sosyal işlere yardımı severler, bizzat hayır müesseselerinde çalışmaktan zevk alırlar. Bu itibarla cemiyet bütün işlerinde memleketin necip duygusuna dayanıyor, kuvvetini buradan alıyordu.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti harbin son senesinde halk arasında başlayan tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıklarla mücadele eden Kızılay şubesinin takdire değer çalışmalarına yardımları ile destek oldu. Şehir içinde günde 25 kadar tifüs vak'ası oluyordu. İki hafta içinde tehlike önlendi. Sirayet vasıtasını ortadan kaldırmak için 5 umumi hamam açıldı. İki hamamlı tren, şimendifer hattı üzerinde dolaştırıldı. Altı ay içinde 457.370 kişi temizlendi. Alsancak'ta açılan tifüs karantina istasyonunda 3 ay zarfında 3.500 kişi tecrit edilerek aş evlerinden beslendi.

Hilâl semtinde umumi çamaşırhane açıldı. Burada yine üçbuçuk ayda 11.024 kadın işçi tarafından 263.778 parça fukara çamaşırı bedava yıkandı. Söylemeliyim: Müdafaa-i Milliye'nin başında Müftü Ahmet Cevherî Hoca bulunuyordu. Bütün bu söylediğim sosyal hizmetlerde birinci derecede Ferit Eczacıbaşı'nın tükenmek bilmez gayreti görülüyordu."

Bayar ayrıca, aynı cildin 1557. sayfasında da, 28 Haziran 1915 tarihinde İzmir'de kurulan Şimendifer Mektebi'nin giderlerini Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin üstlendiğini belirtiyor.

Günümüzün Silâhlı Kuvvetlere Yardım Vakıfları gibi çalışan, bu "İttihad ve Terakki' nin yan kuruluşu", Mütareke'den sonra, 1919 Şubatı'nda Harbiye Nezareti'ne (onunla birlikte Donanma Cemiyeti de Bahriye Nezareti'ne) bağlanmış, Mayıs ayında ise (yine Donanma Cemiyeti ile birlikte), büsbütün feshedilmiştir (belgesi: *Siyasal Partiler*, s.455-57). Tunaya, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Teşkilât-ı Mahsusa'ya yardımcı olduğunu öne sürüyor. Bunun nasıl gerçekleştiğini bilmiyoruz. Ancak, söz konusu dernek, bize Kurtuluş Savaşı döneminin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin prototiplerinden biri gibi geliyor. İstanbul'un Harbiye Nezareti'ne karşılık, Ankara hükümetinde bir *Müdafaa-i Milliye* Vekâleti kurulması da, yine besbelli bu derneğin adından esinlenmiştir.

Son olarak, önemli eserinin yeni basımı dolayısıyla Tunaya'yı tekrar kutlarken, kendisinden - gençlerin onu örnek almalarını diliyorum.

Mete TUNÇAY

[3] Aydın Vilâyeti

Sancaklar	Kazalar	Saruhan	Manisa	Denizli	Denizli
İzmir	İzmir		Kasaba		Çal
	Menemen		Salihli		Buldan
	Bergama		Alaşehir		Sarayköy
	Foçateyn		Eşme		Tavas
	Urla		Kula	Aydın	Aydın
	Çine		Demirci		Nazilli
	Seferihisar		Gördes		Bozdoğan
	Kuşadası		Akhisar		Çine
	Tire		Soma		Söke
	Ödemiş		Kırkağaç	Menteşe	Muğla
	Bayındır				Milas
					Bodrum
					Marmaris
					Köyceğiz
					Meğri (Fethiye)

İNKILÂP KİTABEVİ

REFİK HALİD KARAY BÜTÜN ESERLERİ

III. Selim'in Tuğrası - Topkapı Sarayı
(Sayın Süha Umur'dan alınmıştır)